

Antropologie starověku

jarní semestr 2011

Obsah:

- 1. Základní pojmy 1**
- 2. Civilizace starověkého Předního východu 48**
- 3. Civilizace starověkého Egypta 57**
- 4. Civilizace íránská 65**
- 5. Civilizace islámská 71**
- 6. Čínská civilizace 74**
- 7. Civilizace indická 84**
- 8. Tibetská civilizace 92**
- 9. Korejská civilizace 111**
- 10. Japonská civilizace 115**
- 11. Civilizace předkolumbovské Ameriky 119**
- 12. Řecká civilizace 135**
- 13. Římská civilizace 136**
- 14. Křesťanská civilizace 138**
- 15. Doporučená literatura k dalšímu studiu 145**

1. Základní pojmy

starověk, období existence vyspělých **civilizací** disponujících **písmem** a **států městského typu** na Předním, Středním a Dálném východě a v Egyptě, začínající zhruba ve 3. tisíciletí př. n. l. a klasické antické civilizace v Řecku a ve starém Římě a v Novém světě v oblasti Střední a Jižní Ameriky (civilizace předkolumbovské Ameriky).

pravěk (ne zcela vhodně též prehistorie), počáteční, nejdelší období lidských dějin, osvětlené pouze archeologickými (hmotnými) prameny. Z globálního hlediska začíná zhruba před 3 miliony let ve východní a jižní Africe a končí v dobách počátků užívání písma v jednotlivých oblastech starověkého světa; je tedy charakterizován absencí písemných pramenů. Na našem území, začíná pravěk před více než milionem let (paleolit) a pokud vezmeme jako kritérium poměr pramenů hmotných a písemných, potom končí starší dobou železnou (halštatskou) zhruba v polovině 1. tisíciletí př. n. l. Následující doba laténská, ještě výrazněji pak doba římská a doba stěhování národů může být označena jako protohistorie, období zčásti už osvětlované psanými prameny, vznikajícími ovšem ještě mimo naše území. Po příchodu prvních Slovanů začíná raný středověk, v jehož pozdějším průběhu se uplatňuje vůdčí úloha psaných pramenů – historie v užším smyslu.

Původně široký a nečleněný pojem pravěku byl v první polovině 19. století rozčleněn tzv. systémem tří period dánského archeologa Christiana Jürgensena Thomsena na dobu kamennou, dobu bronzovou a dobu železnou, v pozdějším vývoji vědy dále rozpracovaným. Doba kamenná byla rozdělena na starší dobu kamennou (paleolit) a mladší dobu kamennou (neolit), od paleolitu se pak oddělil mezolit (střední doba kamenná) a od neolitu v některých zemích eneolit (pozdní doba kamenná), jemuž jinde odpovídala doba měděná. Po postupném přijetí tohoto systému se studia pravěku (prehistorie) ujala pravěká či prehistorická archeologie, doby byly vyplněny systémem archeologických kultur a vytvořilo se schéma pravěkého vývoje, postupně doplňované, upravované a zpřesňované.

Náš současný pohled na prehistorii, který koření v humanistickém, osvícenském a evolucionistickém myšlení, nezřídka vyústí až v jakési intuitivní třídění dějin na „doby temné“ a „doby sluncem prozářené“, přičemž pravěk se postupně zařadil po bok středověku jako doba veskrze temná. Takový pohled není a nebyl jediný. Biblická vize klade na sám počátek ráj, antická tradice zlatý

věk lidstva a čínské taoistické texty hovoří o nejstarších předcích jako o dokonalých mistrech, hodných úcty.

V roce 1957 zaostřil francouzský archeolog a antropolog André Leroi-Gourhan svůj pohled na funkčnost nástrojů – počínaje jednoduchým drasadlem přes hrot na čepeli a jemně opracovanou pazourkovou dýku až po kovové nože doby bronzové a doby železné. Současně změřil, jak se postupem času prodlužuje ostrá pracovní hrana nástroje v poměru k váze výchozího materiálu. Všechna tato schémata zdůrazňují zefektivňování technologie, které probíhá souběžně s napřimováním lidské kostry, zvětšováním mozkovny a zjemňováním mechanismu ruky.

Mohlo by se tedy zdát, že člověk neustále stoupá po jakémisi schodišti, jehož první stupně jsou velké, neotesané a hrubé, střední vystlané měkkými koberci a nejvyšší stupně už automaticky pojízdné. Vyslovme negativní argument. Na každém kvalitnějším schodu se platí. Oblek, oheň a obydlí poskytly člověku ochranu a pohodlí, ale za cenu ztráty přirozené odolnosti. S objevem času přišel strach z budoucnosti a hlavně ze smrti – ten se v archeologickém záznamu projeví přidáváním milodarů do hrobů, nákladnou mumifikací či stavbou impozantních hrobek. Také koncentrace majetku vyvolává strach a tentokrát se spolu s ním objevily fortifikace a armáda. Negativní argument se dá rozvádět ještě dále, takže vyvolá další pochybnosti. Obdivujeme se například objevu umění, ale co když je to jen náhražka za ztrátu schopnosti vnímat svět vlastníma očima? Obdivujeme monumentální chrámy, ale co když jen odrážejí vzrůstající neschopnost člověka dosáhnout přirozené vyrovnanosti a klidu?

Z hlediska negativního argumentu bude kvalita našeho schodiště stejná, s jedním rozdílem – bude směřovat dolů. Vidění člověka v jeho světě by především nemělo být extrémní. Náš negativní argument připomene naivní přírodní filozofii, idealizaci a především utopii. Demografické odhady, jakkoli nepřesné, nám tvrdě a realisticky připomenou rychlý růst lidské populace. Henry de Lumley se o takové odhady pokusil. Počet obyvatel planety již ve starém

paleolitu vzrostl ze 700 000 na 1,5 milionu, aby na počátku neolitu dosáhl asi 10 milionů. Po zavedení zemědělství dochází k dalšímu, velmi prudkému zrychlení. Takový růst umožnilo maximální využívání krajiny a jejích zdrojů, domestikace rostlin a zvířat a následný rozvoj zpracovatelských technologií.

Oba svrchu uvedené přístupy mají navzdory své protikladnosti jedno společné, že totiž měřítkem civilizačních úrovní minulosti je náš vlastní svět. Zdá se však, že vývoj člověka a kultury není naprosto lineární, že jeho biologický, demografický a technologický růst nebyl zcela paralelní. Obrovský časoprostorový rozměr paleolitu před námi rozestírá mozaiku loveckých adaptací, z nichž řada byla nejen úspěšná ve svém konkrétním prostředí, ale svým způsobem dokonalá. Pro každého z nás je tu i kus skutečného humanismu: ten tkví někde v pochopení minulých populací a způsobu života, k němuž dospěly v jeho celé pestré rozmanitosti.

středověk, dějinné období počítané v evropské kulturní oblasti zpravidla od zániku římské říše roku 476 do vzniku kultury renesance a velkých zámořských objevů roku 1492 (objevení Ameriky), kdy začíná novověk. Třeba však přiznat, že středověk (navazující na antiku) – obdobně jako jiné epochy – nelze přesně vymezit. Globální vývojové tendence a procesy se na jednotlivých teritoriích prosazují postupně, ve značném časovém rozpětí a s různou intenzitou a důsledností. Za symbolické datum zásadních změn odlišujících antické a středověké kulturní paradigma lze spíše považovat rok 529, v němž současně dochází (výnosem křesťanského byzantského císaře Justiniána I.) k zrušení platónské Akademie v Athénách (Akadémia), tedy „pohanské“ instituce fungující devět století, a k založení prvního křesťanského kláštera na Monte Cassino (sv. Benediktem). Historiografie za dobu své existence nicméně rozlišila řadu dalších periodických mezníků obvykle v rozmezí od 5. do 7. století. Jedním z nich se stal pád západořímské říše ve zmíněném roce 476, jiným rok 675, představující epochální zlom v důsledku islámského vpádu do Evropy. Podrobněji dělí německá literatura středověk na tři časové úseky, a to

na časný středověk (Frühmittelalter) zhruba mezi lety 500 až 1000, vrcholný středověk (Hochmittelalter) mezi lety 1000 až 1250 a pozdní středověk (Spätmittelalter), což je období ohraničené daty 1250 a 1500. V Polsku se období středověku dělí na dva úseky a to na časný středověk členící se ještě dále na období předpiastovské (570–950) a časně piastovské (950–1250) a pozdní středověk mezi lety 1250 a 1500. Na Slovensku byl v roce 1998 publikován návrh periodizace středověku přizpůsobený střeoevropskému pojetí a dělicí období od roku 476 do roku 1526 na „včasný stredovek“ do poloviny 13. století a „neskorý stredovek“. Důležitým mezníkem je i doba kolem roku 1000 kdy bylo Slovensko začleněno do Uherského státu. Období do sklonku 7. století je označeno jako „včasnoslovanské“, potom do počátku 9. století jako „predveľkomoravské“, na něž navazuje období „veľkomoravské“ končící počátkem 10. století. Zbylý úsek do roku 1000 vyplňuje období „poveľkomoravské“. Na Moravě se používá pro období mezi lety 400 až 600 n. l. označení doba stěhování národů. Období mezi lety 600 až 1250 se někdy označuje jako doba hradištní s detailnějším členěním na starší dobu hradištní (600–800), střední dobu hradištní (800–950), mladší dobu hradištní (950–1200) a pozdní dobu hradištní (1200–1250). Období 6. až 7. století se často označuje jako časně slovanské, 8. století až do počátku 9. století jako předvelkomoravské a na ně navazuje období velkomoravské končící v první polovině 10. století. Středověk v archeologické periodizaci zaujímá období mezi lety 1250 až přibližně 1500. Periodizace historiků vycházejících z písemných pramenů se od archeologické periodizace poněkud liší. Po 2. světové válce až do osmdesátých let 20. století členění odpovídající historickému materialismu dělilo období od 10. do 15. století na raný feudalismus (10.–12. století), stabilizaci feudalismu (13. století), vzestup českého státu mezi evropské velmoci (14. až počátek 15. století), dobu husitskou (1419–1471) a dobu s převahou stavů (1471–1526). V poslední době bylo období od 10. do 15. století rozděleno podle vládnoucích dynastií (Přemyslovci od poloviny 10. do počátku 14. století, Lucemburkové od

počátku 14. století do počátku 15. století). Na toto období navazuje doba husitské revoluce (první čtvrtina 15. století) a konec středověku (poslední tři čtvrtiny 15. století). Jindy je toto období děleno na počátky českého státu (921–1197), český stát za vlády posledních Přemyslovců (1197–1310), české země za vlády Lucemburků (1310–1437) a období vlády Jiřího z Poděbrad a stavovské monarchie v době vlády Jagellonců (1437–1526).

Ať již však je za počátek „nové“ éry zvoleno kterékoli datum, vždy šlo o rozlišení nepřesné a účelové, neboť paradigmatické principy a atributy středověku, které s sebou přinášelo křesťanství, se prosazovaly již v období pozdní antiky a naopak kulturní paradigma antiky prorůstalo do následujícího období, stávalo se inspirací a nejednou i podkladem pro vědomostní databáze středověkého poznání (například v oblasti logiky, medicíny, poetiky, práva, rétoriky). Středověk se dokonce v některých ohledech k antickému dědictví choval mnohem ohleduplněji než pozdně antická doba: obzvláště zřetelné je to v oblasti literární tvorby. Středověcí učenci starořecké a římské latinské literární památky, pokud je zaujaly, prepisovali a překládali, takže mnohá díla krásné literatury, filozofie i vědy, ničená za vlády posledních římských císařů, byla tímto způsobem zachráněna. Bez významu nebyla ani skutečnost, že středověké (klášterní) knihovny skrývaly také *libri prohibiti*, „zakázané rukopisy“, které zůstaly potenciálním zdrojem informací pro rozšiřující se čtenářskou veřejnost.

Základní význam pro vznik nové, evropské kulturní oblasti má rozšíření maloasijské sekty křesťanů na evropský kontinent, institucionalizace křesťanského hnutí, shrnutí judaistických a křesťanských historických, právnických, liturgických a literárních textů (psaných aramejsky, hebrejsky a řecky) do sborníku zvaného *bible* (9. století př. n. l. až 1. století n. l.), jejich kanonizace a překlad do latiny (*Vulgata*), který pořídil Hieronymus (sv. Jeroným) v letech 386 až 405. K významným událostem v dějinách křesťanského hnutí dochází na počátku 4. století – v roce 313 zajistil římský císař Konstantin Veliký takzvaným Ediktem milánským křesťanům

náboženskou svobodu, v roce 325 byla na církevním sněmu v maloasijské Nikai stanovena a přijata základní dogmata křesťanské víry. Křesťanství dosáhlo rozšíření, významu a relativní dospělosti své doktríny v době, kdy se začíná hroutit římské impérium (Imperium Romanum) a celá koncepce antického životního stylu, tedy od počátků doby stěhování národů. Integritu říše narušovaly zvenčí etnické posuny na území Evropy a ty působily i na duchovní atmosféru doby. Římský svět byl od 4. století stále více ohrožován Germány, v letech 410 a 455 bylo vypleněno Věčné město, roku 476 byl sesazen poslední římský císař, nedospělý Romulus Augustulus, kterého nahradil germánský vojevůdce Odoaker. Přesto byla antická civilizace, reprezentace a nádhera pozdně antického císařského dvora i pro germánskou elitu stále přitažlivá. Většinou se jednalo o romanizované Germány, kteří část života prožili v římském prostředí. To byl rovněž případ ostrogótského krále Theodoricha I. Velikého, jenž si po dobytí Odoakerova panství v roce 493 zvolil za sídelní město Ravennu. Tito příslušníci germánské elity se snažili pokračovat v římských tradicích, dokonce obnovovali stavby, například zničené vodovody; představovali ale jen výjimky marně se bránící barbarizaci tehdejšího světa. Germánská etnika, která pronikala do Evropy a usazovala se zde po zániku západní části římské říše, zůstala tedy prakticky nedotčena antickou organizací. Výrazně však ovlivnila proměny životního stylu. Ve změněných podmínkách se postupně rozpadala města, a tím zanikala tradiční centra antického života, jaký představovala městská civilizace. Vzhledem k tomu, že se život přesunul do odlehlých míst na venkově, převládl soukromý život nad veřejným a struktura antické společnosti se zcela měnila podle konkrétních lokálních poměrů, protože jednotlivé kmenové svazy Germánů se od sebe ve svých zvycích lišily. Vlastní kulturní tradice s sebou přinášela také jiná barbarská etnika, která se dostávala do Evropy a zabydlovala se na nových, evropských územích (například Avaři, Hunové, Maďaři, Slované).

Hlavním jednotícím prvkem raně středověké civilizace se stalo křesťanské náboženství. Křesťanská církev se postupně měnila v centralizovanou, funkční, přísně hierarchizovanou organizaci schopnou prosazovat své zájmy. Církev také byla institucí usilující o zachování státnosti, a jakmile se vytvořily vhodné podmínky, snažila se vytvořit univerzální křesťanskou monarchii *Christiana Respublica*. Představy církve se ovšem střetávaly s realitou skutečné vládnoucí moci raně středověkých feudálů.

Humanistické pojetí (humanismus) chápalo středověk, kdy se vytvořila nová hierarchie a vztahy, jako protiklad antické civilizace a dobu úpadku. Změnu v hodnocení středověku přineslo až 20. století, kdy vznikla mediavelistika.

novověk, úsek dějin v evropských i mimoevropských oblastech od konce středověku do počátku moderních dějin (z pohledu evropské historiografie). Počátek i konec tohoto období bývá vymežován různě. Za symbolický počátek novověku bývá považován rok 1492, (objevení Ameriky Kryštofem Kolumbem), uvádí se též rok 1453 (dobyty Konstantinopole Turky) nebo 1517 (zveřejnění 95 tezí Martinem Lutherem) či rok 1526 (bitva u Moháče), velmi často se za počátek novověku považuje rok 1640 (začátek anglické revoluce). Konec novověku je kladen do závěru 18. století (Velká francouzská revoluce) nebo do závěru 19. století či na začátek století dvacátého (konec 1. světové války v roce 1918).

Novověk je nejen pro evropské dějiny dobou převratných změn společenského, kulturního a ekonomického charakteru, představuje přechod společnosti od středověkého modelu zemědělské výroby k ekonomickým modelům kapitalismu (především v Anglii, ve Francii, v Německu, v Nizozemsku a posléze i v USA), rozvoj osobní svobody a svobodné společnosti (vznik a rozvoj parlamentarismu, ústavnosti, pluralismu namířeného proti středověkému absolutismu, zárodky občanské společnosti). S tím souvisí výrazný ekonomický růst, zvyšování životní úrovně, úrovně obecného vzdělání a kultury založené na uplatňování technologického pokroku v duchu

racionalismu. V některých částech Evropy, zvláště tam, kde se rozšířila reformace, dochází k výrazné sekularizaci státu i veškerého veřejného života, ve filozofii se uplatňuje deismus a ateismus. Evropské velmoci (zejména Anglie, Francie, Nizozemsko, ale i Německo, Portugalsko a USA) v novověku vytvořily velké koloniální državy; prostřednictvím těchto mocenských soustav došlo k propojování různých částí světa a urychlování celosvětového vývoje.

moderna, vnitřně členitá a ve svých projevech nejednou protichůdná etapa, popřípadě hnutí ve vývoji evropského moderního umění, které je obvykle datováno do poslední třetiny 19. století a prvního desetiletí 20. století a interpretováno jako reakce na objektivistický pozitivismus ve filozofii a humanitních vědách, na historizující styly, které přinesl romantismus), na klasický (akademický) realismus v malířství a architektuře a na kritický realismus, naturalismus a parnasismus v literatuře.

Modernu charakterizuje silný individualismus, který má být zárukou neodvozenosti a vnitřní pravdivosti sdělení a také nezávislosti na národních i politických programech. Dalším charakteristickým rysem moderny je antitradicionalismus, projevující se jako zpochybňování, ne-li popírání umělecké tradice. U zrodu moderny stojí „prokletí básníci“ a představitelé impresionismu v malířství, na jejím vrcholu secese jako kulturní a umělecký styl i hnutí. Jejimi vyhraněnými směry se staly symbolismus a dekadence.

postmodernismus (z latiny: *post*, „potom, nato“ a *modo*, „nyní, nedávno“), rozporné a protichůdné hnutí směřující k novému, členitému pojetí kultury, poznání světa a prosazující se od počátku 70. let 20. století v umění, filozofii, vědě, ale také v životní orientaci jednotlivců a ve společenských institucích. Vychází z poznatku, že evropská, popřípadě euroamerická civilizace a kultura budovaná na anticko-křesťanských základech byla dosud příliš soustředěna na sebe, takže nebyla schopna a ani ochotna považovat jiné alternativní kultury (to znamená kultury africké, jihoamerické a orientální, které jsou nejednou založeny na jiných principech) za rovnoprávné a rovnocenné. Průlomem do euroamerické

kulturní nadvlády v literatuře byl jihoamerický magický realismus (Gabriel García Márquez), ve filmovém umění japonská nová vlna (Akira Kurosawa).

Postmodernismus zpochybňuje nejen evropocentrismus, ale samotné základy evropské kultury – racionalismus, senzocentrismus a univerzalismus. Odtud módní zájem o orientální myšlenková hnutí (zejména o orientální náboženství a filozofii), založen na spirituální meditaci, nebo zájem o drogy, které jsou zdánlivě s to rozšířit hranice lidského vnímání. Postmodernismus vystoupil dále proti falocentrismu evropské kultury a liberálním konceptům trhu.

Nejvyhroceněji se tyto tendence projeví ve feministickém hnutí a ekologických aktivitách. Postmodernismus se staví proti moderně a avantgardě a jejím principům, zejména zpochybňuje přínos těch směrů a hnutí, které svůj program zakládaly na myšlenkách revolučních obrátů (ve vývoji umění i společnosti) jako pozitivních činů (Jean-François Lyotard).

Postmodernismus chápe svět (a také historii a prehistorii) jako v širokém slova smyslu mnohohrstevný a členitý „text“, jako produkt lidského dorozumívání, a tudíž i jako proces několikanásobného kódování a dekódování. Postmoderní svět je představován jako labyrint významů, hodnot a kontextů, kde netvoří pravda a nepravda protichůdné kategorie, ale výsledek svobodného pojmenování. (Viz též New age.)

civilizace (z latiny: *civilis*, „občanský, vztahující se k obyvatelům obce – státu“):

1. souhrnný pojem pro hmotné a duchovní projevy společnosti; označuje původně proces vzniku městských a občanských společností, které se neopírají o rodová privilegia, místní tradice a sdílené náboženství; později i souhrn návyků, schopností, institucí a pravidel, jež takovou společnost charakterizují, někdy také výsledek tohoto procesu – určitou civilizaci. Každá civilizace je v zásadě otevřená, tj. přístupná každému, kdo se přizpůsobí jejím pravidlům, bez ohledu na to, odkud pochází a jaké má přesvědčení.

Předchozí, pravěký a raně starověký svět, měl podobu mýtu. Jednání lidí se zrcadlilo v příbězích mýtů a naopak příběhy a mýty určovaly jejich jednání. Mýty obsahovaly bezmála celé lidské vědění. Postupně však příběh jako nejdůležitější prostředek uchování a předávání vědění vyčerpával své možnosti. Připomeňme si například Homérovy eposy *Ílias* a *Odyseia* – bylo by možné pamatovat si ještě něco navíc? Svět se rozšiřoval a komplikoval natolik, že začal příběhy přerůstat. Příběhy mýtů začaly mnohdy omezovat jednání a tvořivé konání lidí. Myšlení a poznání se totiž rozvíjelo. Srovnáváním a tříděním poznatků nacházeli lidé obecnější pojmy a vztahy mezi nimi, vznikalo abstraktní myšlení a počátky filozofického uvažování.

Ona doba velkého přelomu nastala před pětadvaceti stoletími; tu dobu nazval německý filozof Karl Jaspers *Achsenzeit*, „dobou osy“. Tehdy se objevili na sprašových rovinách Číny Lao-c’ a Konfucius, pod horkým indickým sluncem Buddha, v nedohledných pásmech íránských horstev Zarathuštra, okolo Mrtvého moře starozákonní proroci a ve východním Středomoří řečtí filozofové. Tito mudrcové přinášeli změnu. Něco podstatně nového. I když na mýty navazovali a opírali se o ně, počali vidět člověka, společnost a přírodu jinak, mnohem obecněji a abstraktněji, teoreticky. Místo bohů nastoupily principy, sakrální vzory jednoznačně určující jednání vystřídal všeobecné rady.

Učení každého z myslitelů se stalo jakousi osou, k níž se přičleňovali nejprve jednotliví stoupenci a pak celé pospolitosti, společnosti a národy. Ustavily se základy hlavních světových kulturně historických společenství, doplněných později křesťanstvím a islámem, která se vždy znovu vracejí k svým základům a čerpají z nich jako z pramene, jenž vytryskl v té podivuhodné době;

2. jeden ze tří základních termínů (viz divošství, barbarství, civilizace) klasifikace vývoje lidské společnosti v rámci paradigmatu evolucionistické antropologie charakterizující nejvyšší stupeň vývoje společnosti, následující po divošství a barbarství.

stát (kalk z italského *stato*, „stav“), mocenská organizace ve společnosti na určitém území; toto území. Jde o novověké označení (Niccolò Machiavelli) pro mocenský útvar, který na jistém území a v jisté společnosti má monopol na legitimní užívání donucovacích prostředků, zákonodárství, ustavení měny a udržování veřejného pořádku. Tím se liší od starších říší, království apod., která se chápala spíše organicky jako přirozená „těla“ s vlastními záměry, cíli a programy. Proto se i legitimita státu odvozuje od shodné nebo většinové vůle občanů a sám stát, aspoň teoreticky, chápe jako služba společnosti. Protože faktická moc státu v novověku nesmírně vzrostla, je důležité hledat prostředky, jak její použití omezit a chránit proti zneužití. Jedním z nich je zásada vlády práva: právo a zákon zavazuje a omezuje i státní moc, nejen občany. Další je princip dělby moci, který zakazuje, aby zákonodárství, výkonná moc a soudnictví byly v jedné ruce (Charles Montesquieu). Nejúčinnější obranou proti zvládnutí státu je však princip občanských práv: práva a svobody jednotlivých lidí nejsou privilegia, udělovaná státem, nýbrž na státu nezávislejší a pocházejí odjinud. Prakticky se projevují v možnosti svobodné kritiky státu (opozice, svobodný tisk) a v záruce svobody dílčích společností a společenství, na státu nezávislých (svoboda sdružování).

Specifickými znaky moderního státu tedy jsou: a) organizace podle území; státní moc je nezávislá, omezená pouze rozsahem tohoto území; b) uplatnění státní moci (zvláštní veřejná moc, spočívající ve státním aparátu, který disponuje možností donucení); c) svrchovanost. Lze jej chápat v souhrně několika protikladných skutečností: 1) jako vládu, exekutivní moc; 2) jako souhrn a jednotu všech organizací, institucí a úřadů ve společnosti (legislativní, exekutivní a právní moc jsou chápány jako jediné); 3) jako celou společnost v protikladu k rodině, skupinám, stranám či organizacím; 4) jako útvar, v němž lid, vládnoucí moc a území spadají pod jednu podstatu. Toto vymezení charakterizuje politické jednotky vznikající v období po Vestfálském míru (1648), přičemž na konci 20. a začátku 21. století se neotřesitelné postavení

moderního státu stává předmětem pochyb, například v souvislosti s procesem ekonomické globalizace, šířením diskursu lidských práv, teoriemi globální spravedlnosti, existencí Evropské unie a podobně. (Viz též typy sociální a politické organizace společnosti.)

stát, městský, tohoto termínu se často užívá pro nejmenší státní jednotku starověkého Předního východu, hospodářsky samozásobitelského, samosprávného okrsku, obsahujícího zpravidla jednu městskou aglomeraci a její širší zázemí. Vzniká tak celek o maximálním průměru několika desítek kilometrů, osídlený počtem obyvatelstva, který lze řádově vyčíslit v desetitisících. První doklady o existenci městských států poskytují prameny osvětlující uskupení, které můžeme nazvat „federací městských obcí“ (tzv. městská liga), pocházející z doby kolem roku 3000 př. n. l. a nalezené na lokalitě Džemdet Nasr. Na zdejších tabulkách se objevuje otisk pečeti, nesoucí skupinu symbolů božstev a představující nejspíše fungování (elementárního) správního aparátu této „federace“. Příslušné texty uvádějí výměnu symbolických množství různých zboží včetně poživatin v keramických nádobách a zdá se proto, že tu nejde o odesílání zásob či obchodní podnikání, ale spíše o symbolické dary, jimiž se potvrzuje trvání vzájemných a symetrických závazků členských obcí.

Klasickým věkem mezopotamských městských států je raně dynastické období. V oné době lze již z pramenné dokumentace zjistit základní složky většiny městských států. Jsou jimi: 1) chrám městského božstva, jeho personál a vše, co slouží k řádnému výkonu kultu včetně nemovitého a movitého vybavení instituce, 2) palác městského panovníka, případně příbytky členů jeho rodiny, a vše, co náleží k výkonu jeho pravomoci, 3) příbytky a majetek předních členů obce, ať je již jejich postavení dáno funkcí v královské správě či má nezávislý původ, 4) příbytky a majetek ostatního městského obyvatelstva a 5) příbytky a majetek obyvatelstva venkovského.

Tradiční bádání připisovalo primární postavení majetku a prestiži chrámu a interpretovalo sumerské městské státy jako svého druhu miniaturní teokracie,

kde vše řídili a o všem rozhodovali svěští náměstkové městského boha. Naše dokumentace nám bohužel není schopna podrobně osvětlit vznik těchto jednotlivých kategorií a případné genetické vazby mezi nimi. Jak se zdá, vstupuje ve 3. tisíciletí př. n. l. do písemných pramenů především majetek chrámový (výše uvedená kategorie 1). Na otázku, proč je tomu tak, odpovídají závěry sociální antropologie v tom smyslu, že je-li od nějaké instituce žádána písemná dokumentace o jejím hospodaření, jedná se s největší pravděpodobností o instituci s veřejným dosahem činnosti. Zdá se tak, že vznik písemných pramenů souvisel od počátku s veřejným charakterem chrámového hospodářství. To bylo nejspíše jakousi „energetickou rezervou“ pro ty občany, kteří byli na základě obecné shody vyňati z výrobního procesu (například vzhledem ke svým odbornostem či duchovnímu charakteru svého povolání), nebo ty, kteří se ne vlastní vinou ocitli v nesnázích. To alespoň naznačuje dělení chrámových pozemků v Lagaši ve 24. století př. n. l. do trojí kategorie – a) půda, jejíž výnos sloužil ke krytí režie chrámu samotného (v Lagaši *a-šà-en-na*), b) půda určená jako část odměny chrámovým pracovníkům (*a-šà-šu-ku*) a c) půda pronajímaná za podíl na úrodě (*a-šà-uru-lá*). Snad šlo o cosi na způsob římských veřejných pozemků, *ager publicus*. Jak ukazují nové archeologické výzkumy, velké komplexy nechrámového vlastnictví rovněž v Mezopotámii existovaly od samotného počátku civilizace užívající písma. V raně dynastické epoše je lze předpokládat v držbě společenských jednotek, charakterizujících tuto periodu, se samostatnými hospodářskými provozy a společenskými strukturami spočívajícími na příbuzenství, věku a pohlaví. Jde o velkodomácnosti, pro něž se ujal řecký název *oikos* (plurál: *oikiai*). Z majetků těchto *oikiai* vyrůstají nejspíše ekonomické základy moci předních osobností obce a posléze panovníků městských států (výše uvedená kategorie 3 a postupně i 2). Po pádu šuruppackého státu, který zřejmě představuje pokus skupiny takovýchto *oikiai* (s centrem v Kiši?) podrobit své vládě s využitím chrámových středisek jako mocenských převodních pák celý Sumer, je pak celý závěr raně dynastického období naplněn úporným

zápasem o obsazení příček na hierarchickém žebříčku společnosti. Mocné profánní osobnosti tu vedle získání vnějších zdrojů mocenskou expanzí usilují o „privatizaci“ chrámových, původně veřejných zdrojů, v čemž se jim ostatní obyvatelstvo městského státu a nezřídka i sám chrámový personál snaží zabránit, hájíce tradiční funkci majetku chrámů jako záložního zdroje celé státní obce. Tento ostrý konkurenční boj vede nejprve k snížení počtu uchazečů o řídicí postavení, z nichž bývá zástupce jednoho rodu vybrán a posvěcen autoritou městského božstva jako panovník (*en, lugal, ensi*). Za tímto účelem může ovšem zvolit zcela nové městské božstvo, případně je i „vynalézt“. Panovníkovy hmotné možnosti, a tím i akční rádius jeho moci, jsou ovšem před rokem 2340 př. n. l. dosti omezeny: jeho jmění se skládá z dávek, které mu připadají z titulu jeho společenského postavení, například včetně příjmů z chrámového hospodářství, dále z výtěžku jeho úředních povinností, z výnosu jeho vlastních statků a z případné válečné kořisti. Nemá-li dostatečnou prestiž, která mu přináší zisky, hledí krýt výlohy svého úřadu tím, že sahá na největší společenskou rezervu, totiž chrámové statky. Podle toho, jak intenzivně se chrám brání, je potom situace řešena kompromisem ve prospěch některé ze stran. Lagašské kněžstvo bylo dost silné, aby jeho zástupce sám usedl na vladařský stolec (Enentarzi). Když pak jeho potomci překročili v pokračující „privatizaci“ chrámových zdrojů únosnou míru, dosáhli za vlády Uruinimginovy nominálního návratu zcizených statků městskému bohu, ač šlo ve skutečnosti o dovršení konfiskačního procesu chrámových statků, podřízených nadále vládě panovníka. Naproti tomu Lugalzagesi, vládce Ummy, distribuoval bez jakýchkoli překážek a námitek nejspíše chrámovou půdu všem, kdo ji potřebovali.

Tento společenský konflikt vyřešil rychle a rázně zásah vládců staroakkadské dynastie. V důsledku násilného záboru většiny sumerských měst si konfiskacemi neobyčejného rozsahu vytvořili hospodářskou základnu moci, o níž mohli vladaři předchozích dob jen snít. Tím učinili většinu obyvatelstva závislou na královské správě a zbavili případnou opozici jakékoli hospodářské opory. Od této doby hraje

městský stát v mezopotamských dějinách úlohu základního samozásobitelského celku a duchovní jednotky, která se občas, spíše z vlastní vůle, zapojuje do širších, „nadstátních“ celků. Udržuje pak s nimi vztah, který je zpravidla určován okamžitou rovnováhou sil a ambicí. Následné procesy rozpadu říší a obnovování nezávislé role jednotlivých městských států berou na sebe v těchto případech nezřídka formu „privatizace“ původně královských statků a privilegií – původní správní úředník si přisvojí původně služební požitky, prohlásí se za samostatného vládce, začne užívat vlastních vladařských pojmenování let apod.

písmo, označení pro soubory grafických znaků seskupovaných v celky podle struktury jednotlivých jazyků. Písmo slouží k záznamu lidských myšlenek a řeči, umožňuje komunikaci mezi lidmi v prostoru a čase i vstup do historického období.

Rozlišují se písma obrazová, pojmová, slabiková a hlásková. Na ustálení určitého písma měly vliv jazyk, kulturní a technická úroveň a estetické cítění jeho tvůrců a uživatelů.

První písmo vzniklo v různých dobách a v různých místech světa nezávisle: nejdříve, ve druhé polovině 4. tisíciletí př. n. l., ve starém Sumeru v jižní Mezopotámii a ve starověkém Egyptě (písmo, egyptské), o několik století později v Indii v rámci harappské kultury (písmo, harappské) a o více než tisíc let později v Číně za dynastie Šang (písmo, čínské, kosti, věštební); ke vzniku písma v Novém světě došlo až ve druhé polovině 1. tisíciletí našeho letopočtu a pouze v některých městských kulturách, z nichž nejdále dospěli Mayové, kteří měli hieroglyfické písmo (jehož luštění doznalo od přelomu 80. a 90. let 20. století významných výsledků, umožňujících konstruovat dynastické dějiny mayských měst „zvnitřku“; z poměrně bohaté mayské literatury zůstalo po ničivém působení španělských kněží v údobí bezprostředně po conquistě jen několik takzvaných kodexů; písmo předkolumbovské Ameriky).

Písmo jako systém znaků k zachycení myšlenek se manifestuje zatím nejstaršími známými doklady na Předním východě a v Egyptě. Setkáváme se zde

s několika vývojovými směry, písemnými systémy obrázkovými (hieroglyfickými, písma, obrázková), klínopisnými (písmo, klínové) a lineárními hláskovými (písmo, alfabetické), jejichž vzájemná interakce není zatím zcela zřejmá.

Na Předním východě mělo písmo svůj počátek pravděpodobně v tzv. kalkulech, objevujících se od 9. tisíciletí př. n. l. Zprvu drobné hliněné známky geometrických forem s vyrytou značkou se postupně proměňují ve zmenšeniny konkrétních předmětů (zvířata, nádoby ap.), které nacházíme jednotlivě, později však – zhruba od poloviny 4. tisíciletí př. n. l. – ve větším množství uzavřeny do hliněné schránky, v níž zřejmě představují souhrnné sdělení o počtu a druhu směňovaných nebo dodávaných či inventovaných objektů. Znamky uložené ve schránce bývají otištěny také na jejím povrchu, schránka byla uzavřena pečeti (glyptika) a vypálena (stejně jako samotné známky), čímž představovala účetní dokument (jeho původnost se dala spolehlivě ověřit, stejně jako obsah dokladu byl ihned zřejmý, takže nebylo nutné schránku rozbít). První etapa vývoje obrázkového písma se uzavřela ve chvíli, kdy pisatel zprávy na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. upustil od vkládání jednotlivých známek a místo na povrch schránky otiskl prostě značky na obdélnou hliněnou tabulku, první etapa vývoje obrázkového písma se uzavřela. Jakmile se tato změna prosadila, trojrozměrná známka ztratila své opodstatnění, přičemž se změnil i způsob záznamu: místo otisků příslušných symbolů se odpovídající piktogramy prováděly přímým vyrytím obrysových čar do vlhké hliněné tabulky, respektive jiného nosiče zápisu (nosiče písma). Postupnou stylizací obrázků a racionalizací psaní (do vlhké hlíny se otiskem hrany speciálně přiříznutého rákosového nebo kovového rydla snáze tvořily přímé, z širšího vrcholu klínovitě se zužující vrypy než okrouhlé lineární tvary) se tak znaky začaly vzdalovat původní podobě konkrétních předmětů a díky vzhledu tahů, z nichž byly složeny, nabyly charakteristické podoby klínového písma.

písmo, obrázkové, nejstarším obrázkovým písmem na Předním východě jsou piktografy patřící počáteční vývojové fázi klínopisu (písmo, klínové). Zcela svébytným obrázkovým písmem pak jsou pak hieroglyfy užívané ve 2. tisíciletí př. n. l. v Malé Asii v chetitské říši a později zejména v luvijském prostředí (Luvijci). Zde je zřejmě také třeba hledat jejich původ. S hieroglyfy se nejprve setkáváme na pečetích chetitských králů v závěru 16. století př. n. l. v legendách psaných paralelně klínopisnými (po obvodu) a hieroglyfickými (ve středním poli) znaky. V době chetitské říše jsou hieroglyfy užívány též pro monumentální nápisy na kameni, ať již jako skalní nápisy nebo na upravené ploše architektonických památek, případně soch. Předpokládá se však, že hieroglyfy se užívaly též při záznamech na dřevěných, voskem potažených tabulkách, o nichž hovoří klínopisné doklady (nosiče písma). Po zhroutilí chetitské říše počátkem 12. století př. n. l. nastupuje období temna a nové, nyní pouze hieroglyfické dokumenty se objevují teprve kolem roku 1000 př. n. l., aby osvětlily historii nástupnických státeků v jihovýchodní Anatólii (Gurgum, Chilakku, Kummuch, Melid, Ku'e, Tabal) a severní Sýrii (Chamát, Chattina, Sam'al, Karchemiš) až zhruba do roku 700 př. n. l. Tehdy se většina anatólských městských států ocitá pod stále sílícím tlakem asyrské říše a jejich původní obyvatelstvo, jazyk a kultura se ztrácejí. Do tohoto rozmezí se datuje převaha hieroglyfických napsů, jsou také delší, lépe dochované, a proto i srozumitelnější. Jedná se opětovně především o monumentální nápisy na kameni, zachovaly se však též 6 dopisů z Aššuru a 5 hospodářských inventářů z Kululu (Tabal), zapsaných kurzivní formou na olověných pásech. Jazykem všech textů této pozdější skupiny je nesporně luvijština a zdá se, že luvijsky byly pravděpodobně psány také hieroglyfické dokumenty z doby chetitské říše (vymazat nakolik ovšem délka a obsah záznamu dovoluje úsudek). Předpokládá se, že záznamy každodenní potřeby se také v této době pořizovaly v hieroglyfech na dřevěných tabulkách a právě pomíjivost materiálu by mohla být příčinou, že nemáme k dispozici hieroglyfické nápisy z paláců luvijských králů v Arzavě.

Obrázkové znaky, u nichž často ještě rozeznáme jejich předlohy, tvoří systém vzájemně se kombinujících logogramů (symbolů pro slova; přibližně 150 znaků v běžném užívání), determinativů (naznačujících význam následujícího, případně předcházejícího slova) a fonetických znaků (asi 60 znaků zahrnujících samohlásky *a, i, u* a slabičné znaky složené vždy ze souhlásky a samohlásky, tj. *ka/ki/ku, la/li/lu* ap. Souhlásky, po nichž ve slově nenásledovala žádná samohláska, byly obvykle zapisovány pomocí slabičného znaku s *-a*, tj. *l-* jako *la-*, *n-* jako *na-* ap.). Logogramy se obvykle doplňovaly fonetickými komplementy, tj. slabičnými dodatky, naznačujícími gramatickou koncovku slova, a tím i pozici členu ve větě. V průběhu staletí lze pozorovat tendenci psát celá slova výhradně slabičně, nicméně tento trend se nikdy úplně neprosadil. Znaky po řádcích se kladly střídavě zleva i zprava (*bustrophedon*, tj. „jak oře vůl“), přičemž aktuální směr, respektive počátek řádky byl vždy tam, kam směřoval obličej a nohy figurálně pojatých znaků. Hieroglyfické písmo je zřejmě původním anatolským výtvozem a nemá žádné přímé spojitosti s jinými písemnými systémy. Všechny znaky představující základní pojmy (přírodní jevy, zvířata, rostliny, části těla, nářadí a náčiní) náleží anatolskému kulturnímu prostředí. I když odvození slabičných znaků lze vystopovat jen v omezeném počtu případů a vzhledem k příbuznosti jazyků nelze říci, zda pramení v chetitských či luvijských jednoslabičných či reduplikovaných slovech. Určité rysy, například typologická podobnost se strukturou egejských písemných systémů, vývoj ke kurzivní formě (nasvědčující, že se znaky možná nanášely perem a inkoustem) naznačují, že kolébka snad ležela spíše v západní, luvijské Malé Asii. Jiné obrázkové písmo, tzv. pseudohieroglyfy, se dochovalo z přelomu 3. a 2. tisíciletí př. n. l. z Byblu. Ve 13.–12. století př. n. l. byl jimi proveden první, původní nápis na víku sarkofágu použitým později pro krále Achírama; v 10. století př. n. l. muselo toto písmo ustoupit jednomu z nejstarších dokladů alfabetského písma.

písmo, klínové (též klínopis), odvozeno od pojmenování klínového tvaru otisku seříznutého konce rákosového písátka do vlhké hliněné tabulky, ze kterého se skládají jednotlivé znaky klínového písma. Klínové písmo vzniklo v oblasti starověké Mezopotámie v období Uruk IV (2. polovina 4. tisíciletí př. n. l.), a to z potřeby tamější rané státní organizace vést rozsáhlé záznamy o hospodářstvích, zejm. o evidenci a redistribuci zemědělských a řemeslných výrobků.

Pravděpodobně ho vynalezli Sumerové, nebo si ho v průběhu 3. tisíciletí př. n. l. alespoň přizpůsobili svému jazyku. Nejstarší podoba jednotlivých znaků byla obrázková, jednalo se o zjednodušené vyobrazení konkrétních objektů (lineární obrázkové písmo). Avšak kreslit křivky rákosem do hlíny bylo obtížné, a proto postupně docházelo k schematizaci zobrazovaných objektů. Křivky byly nahrazovány přímkami, písátko nebylo taženo po povrchu tabulky a nekreslily se s ním čáry, nýbrž jeho konec byl do hlíny vtlačován. Znaky klínového písma na jiných nosičích (kámen, kov) nemohly získat tuto charakteristickou podobu. V nejstarších nápisech se tak skládají pouze z jednotlivých čar. Teprve od doby dynastie z Akkadu (24. století př. n. l.) začaly znaky tesané do kamene, případně ryté do kovu, napodobovat tvar znaků vepsaných do hlíny, tzn. jednotlivé prvky začaly nabývat podoby klínů.

Zpočátku se jednotlivé znaky zapisovaly do polí, na něž byla tabulka rozdělena. Pořadí znaků v polích bylo libovolné. Pole byla na tabulce uspořádána shora dolů a zprava doleva. Později, přibližně ve 26. století př. n. l., zatím ještě z neznámých důvodů, však došlo k pootočení tabulky a znaků o 90° směrem doleva a začalo se psát v řádcích zleva doprava. Původní obrázková podoba znaků se nalézá ve smysluplném postavení jedině tehdy, pootočí-li se zpět. Výjimku tvoří některé tzv. monumentální nápisy na kameni a kovu, které jsou psány ve sloupcích a zprava doleva až do 1. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. (například stéla se zákony Chammurapiho).

Při vzniku nejstarších znaků klínového písma, tzv. piktogramů (vyobrazení určitých objektů, nebo jejich charakteristických částí), hrál důležitou úlohu i

proces myšlenkové asociace. Již v nejstarším stadiu vývoje klínového písma mohlo docházet ke spojení dvou znaků tak, aby vznikl znak s novým významem (například ústa + chléb = jíst). Ve vývoji klínového písma se rozlišují tři fáze: 1) Vývoj od lineárních znaků tvořených čarami, křivkami a vrypy k znakům skládajícím se z jednotlivých klínů. 2) Znaky mají již abstraktní podobu, která jen výjimečně dává tušit původní tvar, obraz; v písmu se však ještě vyskytují vrypy v podobě kruhu, půlkruhu, půlměsíce, oválu, trojúhelníku, ap. 3) Poslední vývojová fáze od raného starobabylonského období je charakterizovaná využitím pouze několika málo prvků pro tvorbu klínopisných znaků: vodorovný, svislý, šikmý klín a tzv. „Winkelhaken“, vryp ve tvaru háku nebo háčku. Z chronologického hlediska se pak rozlišují znaky: 1) archaické sumerské z Uruku, Džemdet Nasru, Uru, Fáry (Šuruppak) a Abú Salábíchu, které spadají do období od konce 4. až do poloviny 3. tisíciletí př. n. l. 2) Sumerské klasické z Girsu a Lagaše, z doby staroakkadské dynastie Sargonovců, z Gudeových nápisů (Gudea) z Lagaše, z doby III. dynastie z Uru, které spadají do 2. poloviny 3. tisíciletí př. n. l. 3) Staroasyrské a starobabylonské z 1. poloviny 2. tisíciletí. 4) Středoasyrské a středobabylonské z 2. poloviny 2. tisíciletí. 5) Novoasyrské, novobabylonské z 1. tisíciletí př. n. l.

Nejstarší piktografické texty byly jakýmsi mnemotechnickými pomůckami a teoreticky je bylo možno číst jakýmkoli jazykem, neboť neobsahovaly žádné gramatické morfémy. Teprve kolem roku 3000 př. n. l. v textech z Džemdet Nasru se fonetická hodnota určitých znaků emancipovala od hodnoty obsahové (sémantické) a začala fungovat jako pouhá slabika. Znaků určité fonetické hodnoty tak mohlo být používáno k zápisu gramatického morfému, homonymního (souzvuchného) slova, mohl být použit v řetězci dalších slabik k zápisu jakéhokoli víceslabičného slova. Tato možnost se realizovala zejména v případě těch jazyků, které klínové písmo později převzaly a přizpůsobily si ho svým potřebám. Sumerština je totiž z typologického hlediska jazykem aglutinačním, takže v ní převažují jednoslabičné lexikální a gramatické morfémy.

Klínopisný znak může tedy v textu fungovat jako: 1) slovo (logogram, ideogram), 2) slabika (syllabogram, existují syllabogramy struktury V, KV, VK, KVK [V = vokál, samohláska; K = konsonant, souhláska]), 3) determinativ (blíže určuje význam následujícího slova), 4) fonetický komplement (upřesňuje gramatickou kategorii nebo sémantický obsah předcházejícího slova zapsaného logogramem). Funkce znaku je určena jeho postavením v celkovém kontextu. Například vyobrazení hvězdy může v textu označovat slovo „nebe“, sumersky *an*, může fungovat jako pouhá slabika *an*, může naznačovat, že následující slovo je vlastním jménem boha, potom se čte jako sumerské slovo *dingir* „bůh“, zápis *gar-an* může naznačovat, že akkadske sloveso *šakánu*, sumersky *gar*, je v daném kontextu použito ve tvaru 3. osoby jednotného čísla, přítomného času, *išakkan*, „on klade“. Nadto může každý klínopisný znak mít více významů (polysémie) a více fonetických hodnot (polyfonie). Například vyobrazení lidské hlavy se zdůrazněnými ústy, znak *ka*, sumersky „ústa“, měl i celou řadu dalších významů a fonetických hodnot: *inim* „slovo“, *zú* „zub“, *dug₄* „hovořit“, *gu* „křičet“. Naopak určitá fonetická hodnota může být zapsána různými znaky (homofonie).

Přesný počet klínopisných znaků, které byly používány v jednotlivých obdobích, nelze zatím přesně určit, neboť v různých dobách se používal různý počet znaků. Stejně tak různé druhy textů používaly různý repertoár znaků, který se mohl lišit i podle místa, odkud ten který text pocházel. Standardní syllabáře (seznamy znaků) uvádějí 598 klínopisných znaků. Starobabylonský písař však potřeboval k zapsání mýtu o Atrachasisovi znát jen 119 znaků. Staroasyrský obchodník vystačil se znalostí 68 znaků. Sumersky literární text Gilgameš a Agga je zapsán s pomocí repertoáru 155 znaků, text stély s Chammurapiho zákony je zapsán s pomocí repertoáru 223 znaků.

Dějiny klínového písma končí v roce 74/75 n. l., z něhož pochází poslední známý klínopisný text. Klínové písmo se používalo pro zápis celé řady jazyků starověkého Předního východu: sumerštiny, akkadštiny, amorejštiny (pouze vlastní jména), churritštiny, urartejštiny, chetitštiny, luvijštiny, palajštiny,

chattijštiny, elamštiny, kassitštiny (pouze vlastní jména a jednotlivá slova), arabštiny (pouze vlastní jména), kanaánštiny (glosy v dopisech z Tell el-Amarny), ugaritštiny, aramejštiny.

Ugaritské klínové písmo se používalo v Ugaritu a okolí v období 14.–13. století př. n. l. Sestávalo se ze 30 hláskových znaků a s mezopotamským klínovým písmem ho spojovaly pouze vnější formální znaky. Svou povahou souviselo spíše se systémem egyptských souhláskových znaků a se souhláskovými systémy Syropalestiny (písmo, alfabetické). Na tabulce nalezené v Ugaritu se zachovalo pořadí znaků ugaritské abecedy: *'a, b, g, ch, d, h, w, z, h* (dyšné), *t* (emfatické), *j, k, š, l, m, d* (mezizubné), *n, z* (emfatické), *s, c, p, s* (emfatické), *q, r, t* (mezizubné), *gh, t, 'i, 'u, s* (palatalizované, měkké). Ugaritským klínovým písmem se zapisovala nejen ugaritština ale i churritština, kterou se v Ugaritu rovněž hovořilo. Se zánikem Ugaritu pod útokem mořských národů zanikl i ugaritský klínopis.

Staroperské klínové písmo. Předpokládá se, že Dáreios I. nebo některý z jeho předchůdců (Kýros II., Kambýsés II.) dal podnět k vytvoření písma, kterým by bylo možno zaznamenávat staroperštinu (perština). I když se toto písmo nevyvinulo z mezopotamského klínopisu, je mu bližší než ugaritské písmo. Staroperské klínové písmo se skládá ze 3 znaků pro samohlásky (*a, i, u*), 22 znaků pro souhlásky, jimž je inherentní samohláska *a* (těmito znaky je možno zapsat buď danou souhlásku nebo slabiku typu *Ka* [*K* = konsonant, souhláska]), 4 znaků typu *Ki*, 7 znaků typu *Ku*, 6 znaků pro zápis vlastních jmen a slov a 2 znamének k vyznačení mezery mezi slovy. Staroperské klínové písmo se používalo pouze do období vlády Artaxerxa III. (tedy v rozmezí 6.–4. století př. n. l.) jako písmo slavnostních nápisů.

písmo, alfabetické (též abecední písmo, též hláskové písmo), z hlediska množství grafických znaků nejjednodušší způsob písemného zachycení řeči. Jednotlivými znaky se vyjadřují příslušné hlásky, na rozdíl od obrázkového

(piktografického) a slabičného písma, které jediným grafickým znakem vyjadřují význam věty či slova, respektive slabiku (piktogram, písmo, obrázkové, písmo, klínové). Označení tohoto typu písma je odvozeno od prvních dvou písmen řecké abecedy (alfa, beta; podobně jako termín „abeceda“ či „azbuka“). Řecký termín *TO ALPHABHTON* je doložen od 3. století př. n. l.

Alfabetické písmo vzniklo jako logicky další stupeň ve vývoji psaní, který se od zachycování ucelených významů (věta, slovo; piktogram, ideogram) postupně přesouvá k reprezentaci zvuků (proces fonetizace); písmo typu „slovo-obraz“ se stává typem „slovo-zvuk“. Ačkoliv grafická podoba sice nadále prozrazuje svůj původ v písmu obrázkovém (například v tzv. kanaánském písmu se znak napodobující otevřenou dlaň nazývá *kaf*, tj. „ruka“), ale příslušný grafický znak (grafém) se přesto stává zcela obecnou reprezentací hlásky [k] (písmenem). Základem alfabetického písma je tedy rozložení řeči do hlásek a jejich písemné zachycení (odtud též název písmo hláskové). Jménem jednotlivých „písmen“ je obvykle jednoslabičné slovo, jehož první hlásku vyjadřuje grafický znak (viz výše, písmeno *kaf*).

Objev, že jakoukoli řeč lze rozložit do velmi malého počtu elementárních hlásek a tyto hlásky pak zachytit příslušnými znaky (bez jakékoli vazby na jejich smysl), měl epochální význam zejména v tom, že písař stejně jako čtenář již nepotřeboval ovládat stovky, respektive tisíce grafických znaků. Celá soustava písma (abeceda) totiž vystačí se dvěma či třemi desítkami „písmen“ (znaků pro hlásky); jakákoli řeč (jakýkoli hlasový projev) se dá zapsat jako řada hlásek (kombinace písmen). Obrovské zjednodušení způsobu psaní, jež alfabetické písmo přineslo, ve svém důsledku znamenalo, že znalost psaní a čtení (gramotnost) se mohla nebývale rozšířit a přispět k širokému rozvoji vzdělanosti.

Alfabetické písmo vzniklo v semitské jazykové oblasti zhruba v polovině 2. tisíciletí př. n. l. Jedná se o tzv. protosínajské písmo, které tehdy vytvořili Semité pracující na Sínaji v malachitových a měděných dolech. Východiskem jim patrně byly egyptské hieroglyfy; pojmy, jež označovaly, zřejmě transponovali do vlastního

jazyka při psaní a při čtení pak brali v úvahu pouze jeho počáteční hlásku. Pro zaznamenání libovolných slov a obsahů tak vystačili jen s 32 znaky, tzv. (staro)kanaánského nebo též protokanaánského písma, jímž jsou psány nápisy v Palestině z 1. poloviny 1. tisíciletí př. n. l. (nejstarším dokladem je tzv. Gezerský kalendář, okolo roku 900 př. n. l., dále nápisy z Šekemu, Bet Šemeše, Lakíše nebo Byblu).

Širší platnosti v severní Levantě nabyla lineární abeceda foinická. Vznikla patrně pod vlivem písma protosínajského, protokanaánského, v místě užívaného ugaritského hláskového klínopisu (písmo, klínové). Koncem 2. tisíciletí př. n. l. ji vytvořili Foiničané na základě obdobného mechanismu (princip akrofonie), jaký se předpokládá pro vznik písma protosínajského. K označení souhlásky se užilo znaku pro pojem, který touto souhláskou začínal (například písmeno *b* se vyjádřilo znakem pro dům, foinicky *bét*). Foinická abeceda měla 22 písmen, což znamená, že vyznačovala pouze souhlásky, zatímco samohlásky si bylo nutno – a vzhledem k stavbě semitského jazyka také možno – domyslet. Psalo se zprava doleva a zpočátku bez mezer či jakékoliv interpunkce. Oddělování slov čárkami či tečkami patří až k pozdějšímu vývoji. První foinická lineární písmena jsou doložena z 12. století př. n. l., nejstarší delší foinický nápis pochází z víka sarkofágu krále Achírama z Byblu, patrně z 10. století př. n. l.

Z foinického písma vyšly nejen početné lokální formy řecké abecedy, ale i písmo aramejské nejvíce rozšířené v 1. tisíciletí př. n. l. na Předním východě. Jeho nejstarší doklady (nápis na skulptuře z Tell Fachárijá, votivní nápis pro boha Melkarta z Bredše u Aleppa, patrně z 9. století př. n. l.) jsou foinické předloze ještě velmi blízké, což se změnilo již během následujícího století. Jeho tvary se zaoblily a ustálily ve velmi úhledné kurzívě psané štětcem nebo perem na kameni, ostrakách, keramice, ale také na organických podkladech: papýru a pergamenu. Užívalo se od Egypta přes Palestinu, Sýrii, Malou Asii, Mezopotámii až do Zakavkazska a Persie. Vládcí achaimenovské říše uplatňovali aramejské písmo a jazyk při styku se svými provinciemi. V roli pojítka přetrvalo aramejské

písmo také pád perské říše a zůstalo jím až do příchodu Arabů. Dále přetrvávalo rovněž v palmyrském, nabatejském, syrském písmu a v kvadrátním písmu hebrejském. Vyvinula se z něho též stará indická písma (písmo, indické) kharóšthí a bráhmí (z něho do určité míry zprostředkovaně i dodnes užívané dévanágarí).

První předzvěstí starého hebrejského písma je kalendář z Gezeru (kolem roku 900 př. n. l.), ještě velice podobný svými hranatými, útlými znaky foinické abecedě. Židé se po svém návratu z babylonského zajetí, kde se seznámili s aramejskou kurzívou, již ke starému kanaánsko-hebrejskému písmu nevrátili, i když staré hebrejské písmo bylo používáno v některých kruzích židovského společenství až do 1. století n. l. Naopak přejali aramejské písmo a z něj vytvořili písmo v průběhu doby helénistické a především pak římského kvadrátu (kdy jsou grafické znaky schematizovány v matici čtverce); zachovali psaní zprava doleva a opomíjeli samohlásky. Teprve v době, kdy hebrejšтина přestala být běžně užívána, začali si při interpretaci textů při vyjádření samohlásek pomáhat tzv. polosouhláskami (*alef, j, w*), nejspíše podle syrských vzorů pak sáhli až k diakritickým znaménkům, tečkám a čárkám, které samohlásky jednoznačně vyjádřily. Kvadrátním písmem jsou mimo jiné psány texty hebrejské (bible), mezi nejstarší doklady však patří tzv. Nashův Papyrus (2. století př. n. l.[?]; obsahuje biblické desatero a tzv. *Šema Jisrael*) a Kumránské svitky (2. století př. n. l. až 1. století n. l.; obsahují biblické texty a další hebrejskou a aramejskou literaturu). Kvadrátní písmo se pro hebrejštinu užívá v různých podobách dodnes.

Arabské písmo je známo v řadě dílčích typů (dělí se podle historických, geografických či estetických hledisek; nejdůležitějšími typy jsou písmo kúfské, naschí a nastalík; srovnej též bohatou arabskou kaligrafii). Jihozemské hláskové písmo, užívané v monumentální podobě v sabejské, minejské a katabánské říši v jižní části Arabského poloostrova a zachované též ve specifické lihjánské, safatejské a thamudejské formě, se zřejmě vyvinulo v průběhu 2. tisíciletí př. n. l. v Palestině a Sýrii z dosud neidentifikovaného typu písemného systému. Semitská písma jsou běžně pravolevá a obvykle nevyjadřují samohlásky –

abecední znaky (písmena) představují pouze souhlásky (konsonanty); samohlásky mohou být vyjádřeny dodatečnými znaky, tzv. punktací.

Nejstarším alfabetským písmem z okruhu indoevropských jazyků je písmo řeckých nápisů z 8. století př. n. l.; je odvozeno z písma starofoinického, vychází však vstříc svérázu indoevropských jazyků tím, že pro specifické hlásky zavádí zvláštní znaky. Od roku 403 př. n. l., kdy byla v Athénách přijata íónská alfabeta (nové vydání starých zákonů za Eukleida), se řecké písmo již podstatně neměnilo. Bohatý vývoj naopak prodělala grafická podoba jednotlivých písmen. Nejstarším typem je tzv. písmo monumentální (též nazývané lapidární či kapitální; tzv. majuskule), jímž byly především tesány nápisy. Od 3. století př. n. l. se objevuje tzv. unciála, charakteristická zaoblenými tvary písmen, která byla užívána v rukopisech až do 9. století n. l., kdy byla postupně vytlačena tzv. minuskulí. Kromě toho existovaly dílčí typy kurzivního písma pro běžné psaní (například tzv. majuskulní kurzíva) a dílčí teritoriální tradice, odlišné od klasických tvarů (zejména v oblasti Malé Asie).

Z řeckého písma pak vycházejí další odvozené typy. Kromě písma latinského patří k nejstarším tzv. západogótské písmo, které sestavil biskup Wulfila (kolem 310–388) pro potřeby překladu bible, a koptské písmo, které vzniklo v severní Africe a řeckou ababetu obohatilo o znaky představující egyptské hlásky. Z řeckého písma vychází také písmo hlaholské (hlaholice), které roku 855 sestavil Cyril (Konstantin) pro potřeby překladu bible do staroslověnštiny. Od 10. století byl tento typ vytlačen cyrilicí, z níž se později vyvinula azbuka (jihoslovanské a východoslovanské jazyky).

Od řeckého písma se přes etruské adaptace odvozuje také písmo latinské, jež postupně vytlačilo ostatní typy staroitalské. Působením politického vlivu římské říše se toto písmo prosadilo v celé oblasti západní části říše a v souvislosti s christianizací evropských etnik se tak stalo písmem evropské civilizace (latinka; kromě oblastí jižní a východní Evropy, užívajících písmo řecké, cyrilici, a kromě dílčích domén jazyků semitských). Velký vliv mělo středověké rozšíření latinské

vzdělanosti a vznik národních literatur (překlady bible do národních jazyků). Z novověké Evropy se koloniální expanzí šířilo také toto písmo jako součást tzv. evropské, resp. euroamerické civilizace, čímž se stalo zeměpisně nejrozšířenějším typem.

XXXX

písmo, andské, písmo předkolumbovské Ameriky.

písmo, arabské, grafický systém představující hláskové písmo geneticky spjaté se starokanaánským hláskovým písmem, epigraficky doloženým přibližně od roku 1000 př. n. l. Toto písmo mělo 22 grafémů a patrně je foinického původu. Nápisy pocházejí z dnešního Libanonu (starověká Foiníkie), ze Sýrie, jihovýchodního Turecka, severní Mezopotámie, Palestiny a Jordánska. Aramejci (nejstarší nápisy z 10. století př. n. l.) obměnili starokanaánské písmo a od 6. století př. n. l., kdy se aramejšтина rozšířila v celé oblasti Předního východu a v perské říši stala se úředním jazykem, se spolu s ní užívalo také několik modifikovaných podob aramejského písma (jednou z variant hebrejské kvadrátní písmo).

Z aramejského písma se vyvinulo písmo nabatejské. Nabatejci mluvili arabským dialektem, ale jako psaného jazyka používali aramejštinu. Mladší, kurzívní forma nabatejského písma s některými ligaturami již tvoří přechod k arabskému písmu. Nejstarší datované arabské nápisy pocházejí z první poloviny 6. století a lze předpokládat, že v polovině 6. století bylo arabské písmo známo v Hidžázu (Arabský poloostrov), v Sýrii, Palestině a v jižní Mezopotámii. Pravděpodobně v 8. století byly zavedeny značky pro samohlásky (vokalizace) a v 8.–9. století se stejně psané grafémy začaly rozlišovat pomocí diakritických znamének (tečky nad a pod písmeny).

Arabská abeceda má 28 grafémů, z nichž 27 označuje souhláskové fonémy a jeden (alif – první v pořadí) slouží jako nositel hamzy a jako prolongační a ochranný grafém. Foném zvaný hamza (závěrová glottální hláska) nemá v abecedě svůj grafém, nýbrž pouhou značku v písmu, která se píše buď s tzv.

nositelem (alif, w, j), nebo samostatně. Arabské abeceda nemá grafémy pro krátké samohlásky. Dlouhé samohlásky se vyjadřují třemi prolongačními grafémy (alif, w, j). Arabské písmo je převážně nevokalizované. Značkami pro krátké samohlásky je opatřen například text bible, koránu, vokalizují se některé obtížné literární texty, učebnice, slovníky apod.

Arabské písmo se píše zprava doleva a užívá ligatur (spojování písmen). Většina písmen má čtyři formy (allografy) – začáteční, prostřední, koncovou a samostatnou – a uprostřed slova se pojí s předcházejícími i následujícími písmeny. Některá písmena se mohou pojit jen s předcházejícími a mají proto jen dvě formy – začáteční (zároveň i samostatnou) a prostřední (zároveň i koncovou). (Jaroslav Oliverius)

písmo, čínské, čínské znakové písmo je jedním z nejstarších písmových systémů na světě. Jeho první památky pocházejí asi z 20.–15. století př. n. l., jak dokazují nápisy na kostech a želvích krunýřích, sloužících věšterním účelům (kosti, věšterní). Dnešní podoba čínských znaků vychází v podstatě z té formy písma, kterou užívali Číňané již v době dynastie Čchin (221–207 př. n. l.).

Čínské písmo vzniklo z původního písma obrázkového a svým charakterem je to písmo logografické, to znamená, že znaky představují pojmy, nikoli konkrétní fonetickou podobu slova. Z historického hlediska je budováno na základě tří principů: piktografie, ideografie a na principu písma hláskového (slabičného).

Piktogramy jsou zjednodušené a různě stylizované původní obrazy konkrétních předmětů, případně nejjednodušších symbolů.

Vedle piktogramů a jednoduchých symbolů se již v nejranější vývojové fázi tvorby písma používaly také složitější znaky, které měly sloužit k zachycení abstraktních pojmů – tzv. ideogramy; ty se vytvářely slučováním dvou piktografických prvků v jeden znak ideografický. Vzájemným spojením těchto prvků se naznačoval význam označovaného slova. Kupříkladu spojení znaků pro „slunce“ (*ž'*) a „měsíc“ (*jüe*) v jeden nový samostatný znak bylo užito jako grafického symbolu pro pojem či slovo „světlý, jasný“ (*ming*).

S vývojem stále početnější slovní zásoby jazyka a tím i s potřebou zápisu fonetického znění nově vznikajících slov, pro něž nebyl k dispozici speciální obrázek, se pro tyto pojmy-slova začalo používat znaků, jež původně zachycovaly slovo jiné, stejně nebo podobně vyslovované. Při zápisu takového slova byl připojován určitý prvek, naznačující nový obsah slova. Tak se postupně přecházelo od čisté ideografie k fonogramu, tj. zápisu zvukové stránky slov. Dnes jsou prakticky všechna slova-slabiky složena ze dvou částí, z tzv. radikálu, který je oním smyslovým (klasifikačním) určovatelem, a z tzv. fonetika, které naznačuje, byť někdy jen přibližně, jeho výslovnost.

Fonogramem skončil vývojový proces kompozice čínských znaků, poněvadž systém radikálů a fonetik umožňoval neomezené tvoření nových znaků. Zatímco čínské slovníky znají 214 radikálů o jednom až šestnácti tazích, fonetických kombinací s nimi, tedy znaků-slov, se v největších slovnících uvádí od 40 až do 70 tisíc (čtyřdílný Velký čínsko-ruský slovník Il'ji Michajloviče Ošanina má 15 505 znaků a celkem okolo 250 000 slov a výrazů).

Standardní způsob psaní čínských znaků je odshora dolů a zprava doleva (dnes však i vodorovně zleva doprava). Čínské znaky mají kromě své sdělovací funkce též kvality, kterým se zvláště v minulosti přikládal velký estetický význam. Krasopis (kaligrafie) je v Číně dodnes považován za druh výtvarného umění. Čínské znaky převzala též japonština a ve starších dobách i korejština a vietnamština.

též japonština a ve starších dobách i korejština a vietnamština.

Poněvadž studium znaků je nesmírně namáhavé a zdlouhavé a jejich použití například na psacím stroji, v počítači, v telegrafii ap. je velmi komplikované, objevovala se v nové době snaha současný systém znaků buď odstranit úplně a nahradit jej písmem hláskovým, nebo alespoň složité znaky zjednodušit. První z těchto možností je zcela nereálná, neboť naráží na skutečnost, že fonetické rozrůznění jednotlivých čínských dialektů je tak značné, že by odstranění znaků, anebo jejich latinizace, vedly k všeobecnému nedorozumění v zemi. Z tohoto

důvodu byl při reformě písma kladen hlavní důraz spíše na zjednodušení používaných znaků.

Od 50. let 20. století přistoupila vláda Čínské lidové republiky k reformě písma, aby tak zpřístupnila vzdělání nejširším vrstvám společnosti a postupně tak odstranila negramotnost v zemi. Tato reforma spočívá ve zjednodušení složitějších forem znaků: složité znaky (*fan-tchi-c'*) se nahrazovaly nově vytvářenými jednoduchými formami (*t'ien-tchi-c'*), aniž by přitom docházelo ke změně či posunu jejich původního významu.

Transkripce a výslovnost čínštiny: Čínské písmo, česky označované jako „čínské znaky“, jak jsme viděli, není písmo hláskové, nýbrž logografické, a proto se pro jeho přepis užívají různé systémy transkripce (přepisu) do latinky. Jako první začali v 17. století systematicky používat latinku pro transkripci znaků jezuitští misionáři působící v Číně.

S rozvojem sinologie v Evropě v 19. století vznikla celá řada národních přepisových systémů (Wade-Gilesova transkripce v Anglii, Vissièreova transkripce pro frankofonní oblast, Lessing-Othmerova a později Behrsingova transkripce pro německou jazykovou oblast či ruská transkripce Palladije Kafarova).

Autorem prvního pokusu o přepis čínských znaků do češtiny byl Jaroslav Průšek a použil jej ve své *Učebnici mluvené čínštiny* (1938). Po válce vytvořil Jaroslav Průšek ve spolupráci s Augustinem Palátem druhou, mírně pozměněnou variantu této transkripce, uplatněnou v jejich *Učebnici hovorové čínštiny* (1950).

Vypracováním standardního českého přepisu čínských znaků do latinky byl v 50. letech minulého století pověřen kolektiv sinologů Orientálního ústavu, vedený fonetikem Oldřichem Švarným. Poprvé byl tento nový systém, založený na grafických a fonetických možnostech a zvyklostech češtiny aplikován v *Učebnici hovorové čínštiny* od Josefa Bartůška a Augustina Paláta (1951).

Předností českého přepisu čínských znaků je, že i čtenář neznalý čínštiny je bez zvláštního poučení schopen nejen přečíst a snadno vyslovit přepsaná čínská

slova, ale i bezpečně rozpoznat hranice slabik uvnitř víceslabičných slov.

Naproti tomu nevýhodou, a to nikoli zanedbatelnou je to, že v mezinárodním styku, odborném i laickém, je český přepis prakticky zcela nepoužitelný.

Latinizace čínského znakového písma, vypracovaná čínskými jazykovědci a známá pod názvem pinyin (*pchin-jin*), byla v Číně schválena Státní radou 1. listopadu 1957, a od té doby platí jako závazná forma fonetizace znakového písma. Pinyin je určen především k mezinárodnímu použití, a tudíž nebere příliš zřetel na grafické a fonetické odlišnosti národních jazyků. Z toho vyplývá, že český (respektive slovenský) čtenář není bez zvláštního poučení, případně bez srovnávací tabulky pinyinu a českého standardního přepisu, schopen text psaný pinyinem správně vyslovit. Jeho situaci dále ztěžuje skutečnost, že v pinyinu se víceslabičná slova píší dohromady, tj. bez spojovníků vyznačujících ve slovech hranici jednotlivých slabik (srov. pinyinové *huochetou* a česky přepsané *chuo-čche-tchou*, „lokomotiva“). Mezi nepochybné přednosti pinyinu patří jeho univerzální charakter a platnost, jsou v něm kodifikovány oficiální zeměpisné názvy a jména osob, dále to, že je používán v mezinárodním zpravodajství a že je „kratší“ atd. (Josef Kolmaš)

písmo, démotické, řecky „lidové“, kurzivní písmo, které vzniklo dalším zjednodušováním staroegyptského hieratického písma kolem roku 750 př. n. l. (Břetislav Vachala)

písmo, egyptské (hieroglyfické písmo – název je odvozen z řečtiny, v překladu znamená „posvátné písmo tesané“), písmo existující v Egyptě prokazatelně již v období kolem roku 3400 př. n. l. a trvající až do konce 4. století n. l. Jeho vznik byl podmíněn potřebami rozvíjející se společnosti a ústřední státní správy.

Počátky hieroglyfického písma a dochovaných egyptských písemných pramenů tak sahají mnohem dále do minulosti, než se původně soudilo. Prokázaly to nedávné nálezy expedice káhirske pobočky Německého archeologického ústavu v královském pohřebišti v Abydu, kde se při výzkumu

hrobky vládce Štíra podařilo objevit soubor téměř dvou set drobných slonovinových, kostěných a kamenných štítků, do nichž byly z jedné strany vyryty rozličné značky představující například počítací čárky, lidské postavy, části lidského těla, zvířata, ptáky, rostliny, různé stavby a lodě. Štítky byly vždy opatřeny malým kulatým otvorem, aby mohly být připevněny provázkem k vybraným součástem vládcovy pohřební výbavy – k pruhům látky, nádobám s olejem či dřevěným skříňkám s různým obsahem. Použité značky prokazatelně mají fonetickou hodnotu a také je lze číst jako skutečné hieroglyfy. Zatímco číslovky na štítcích vyznačují počty příslušných položek, nápisy (v takzvané nejstarší egyptštině) uvádějí místa jejich původu. Pozoruhodné je to, že se zde objevují i názvy měst ležících ve vzdálené nilské deltě (například Búbastis nebo Bútó), což znamená, že daně a tributy byly z Dolního Egypta dodávány hornoegyptskému vládci do Abydu již v době okolo roku 3300 př. n. l. Do této doby se zároveň posunuje znalost písma dávných Egyptů – s tím, že jeho počátky mohou přirozeně sahát ještě dále do minulosti.

Tyto nálezy také prokazují hlavní důvod a předpoklad vzniku hieroglyfického písma – potřebu vládcovy administrativy zaznamenat důležité údaje hospodářského rázu. K tomu záhy přistoupila i potřeba navždy zachytit významné historické události a nutnost zapsat závažné texty týkající se kultu bohů a zádušního kultu zemřelých. Postupně se začalo užívat až kolem 800 hieroglyfických značek, které věrně znázorňovaly lidské postavy, zvířata, ptáky, ryby, stromy, rostliny, řemeslnické a zemědělské náčiní, lodě, různé stavby aj.

Rozlišují se tři kategorie znaků: významové (*ideogramy*), zvukové (*fonogramy*) a určující (*determinativy*). Ideogramy znamenají to, co skutečně znázorňují. K nim se přidávaly fonogramy, které pouze naznačovaly zvukové znění slova. Naopak determinativy slovo blíže určovaly, avšak nečetly se. Hieroglyfické nápisy byly tesány do kamene, na stěny chrámů a hrobek, na sochy, stély aj. (Břetislav Vachala)

písmo, harappské, písmo nejstarší městské civilizace na indickém subkontinentu datované do doby 32.–16. století př. n. l. (Harappa, kultura, harappská). Znaky dosud převážně považované za písemné záznamy se vyskytují na pečetidlech, která zřejmě souvisela s obchodní aktivitou Harappanů – jejich otiskem do hliněných pečetí kupecké domy stvrzovaly pravost zásilek zboží a významní občané tak označovali svůj majetek. Tato pečetidla, jichž se dosud podařilo objevit asi tři tisíce, mají nejčastěji čtvercový či obdélníkový tvar, jsou většinou zhotovena ze steatitu vytvrzeného vypálením a zdobeného reliéfním vyobrazením zvířat, antropomorfních postav a ikonografických motivů. Velká většina pečetidel nese stručné nápisy v neznámém jazyce a písmu, jejichž délka nepřesahuje dvacet znaků. Často je tvoří jen jeden či dva znaky; vůbec nejdelší nalezený nápis čítá 17 znaků a záznamy o 10 a více znacích tvoří v celém shromážděném korpusu méně než setinu. Přes veškeré pokusy o jejich rozluštění se doposud podařilo prokázat jen to, že se psaly zprava doleva (na pečetidlech jsou znaky zrcadlově obrácené); někdy se na další řádce směr mění (boustrofédon). Podle dosud převažujícího názoru počty znaků a jejich řazení nasvědčují tomu, že by se mohlo jednat o logosylabický systém, kombinující piktoagramy a ideogramy s funkčními (snad gramatickými) symboly.

Na základě počítačové analýzy dospěli ruští a po nich i finští badatelé na přelomu 60. a 70. let 20. století k závěru, že pozičně statistická distribuce znaků nejvíce připomíná strukturu drávidských jazyků, a „protodrávidská“ hypotéza byla po řadu let přijímána jako klíč, jímž se konečně podaří prolomit kód harappských nápisů. K jejich vyluštění však zatím nevedla, stejně jako předtím hypotéza sumerská, pokus českého orientalisty Bedřicha Hrozného „číst“ tyto nápisy jako chetitské hieroglyfy (chetitština), anebo experimenty založené na hledání paralel s protoelamským písmem, písmem bráhmí, či dokonce písmem rongorongo z Velikonočního ostrova, s protomundštinou, védským dialektem, případně staroslověnštinou.

Jiné hypotézy naopak spojují nositele harappske civilizace s obyvatelstvem indoevropského původu, příbuznými védských Áryů, a při luštění vycházejí z předpokladu, že jazyk těchto památek je jen starobyrou formou mantrového dialektu, předchůdcem klasického sanskrtu. Nelze vyloučit ani možnost, že Harappané patřili ke zcela neznámé skupině praobyvatel Indie, kteří postupně vymřeli či byli bezesbytku pohlceni pozdějšími přistěhovalci, a že při neexistenci bilingvy, paralelního textu ve známém jazyce či písmu, se tajemství protoindických nápisů nikdy nepodaří rozšifrovat.

V prosinci 2004 zveřejnila skupina amerických vědců kontroverzní teorii, podle níž harappske znaky nejsou a vlastně ani nemohou být písmem, nýbrž že se jedná o soubor nejazykových symbolů, jež mohly plnit klíčové náboženské, politické či společenské funkce, avšak nesloužily k fonetickému záznamu jazykových sdělení. Tuto úlohu podle nich nápisy nemohly plnit již pro svou nepatrnou délku, avšak především vzhledem k malému počtu případů opakování jednotlivých znaků v jednom nápisu a nízké frekvenci výskytu většiny znaků v celém korpusu. Z více než 600 zaznamenaných znaků se v něm plná polovina vyskytuje pouze jedenkrát a tři čtvrtiny méně než pětkrát, přičemž s pokračujícími novými nálezy se počet objevených symbolů, jež jsou zcela jedinečné, dále zvyšuje (pokud by se jednalo o logosylabické písmo, mělo by tomu být spíše naopak).

Není tedy vyloučeno, že podobně jako jejich současníci v Mezopotámii mohli i Harappané používat určité znaky symbolizující nebeské jevy, síly a tělesa, jejichž magická moc se přenášela na osoby, rodiny, klany, místa, hodnosti, či povolání, které s nimi byly spojovány. Pro tuto možnost hovoří skutečnost, že po celých šest století své existence se protoindické symboly vyskytují prakticky v nezměněné podobě na celém území harappske civilizace, jehož obyvatelé sotva sdíleli jednotný jazyk, nálezy řady duplikátů pečetidel masově vyráběných z jediné matrice, stejně jako okolnost, že současně se zánikem městských kultur obyvatelé poříčí Indu stejně náhle ztratili i schopnost psát. Je tedy lákavé

předpokládat, že tyto „nápisy“ měly hlavně magický význam, představovaly výraz panharappske ideologie, jež stmelovala rozsáhlou oblast Poindí v jediný celek a zajišťovala harappske civilizaci vysokou míru kulturní jednoty. (Jan Filipický)

písmo, hieratické (z řečtiny: *hieros*, „posvátný, svatý“), písmo vzniklé v Egyptě z praktických potřeb záhy po vytvoření hieroglyfického písma zjednodušením tvarů jeho značek. (Břetislav Vachala)

písmo, hieroglyfické (z řečtiny: *hieros*, „posvátný, svatý“ a *glyphein*, „rýt“), obrázkové písmo; egyptské písmo, písmo předkolumbovské Ameriky.

písmo, hláskové, písmo, alfabeticke.

písmo, indické, souhrn grafických systémů používaných na jihoasijském subkontinentu v protohistorickém a historickém období. Za nejstarší indické písemné památky bývají zpravidla považovány nápisy a graffiti psané neznámými znaky, jež se zachovaly na pečetích a pečetidlech, keramických střepech, terakotových tabulkách a měděných destičkách, kamenných i kovových náramcích, zbraních a dalších předmětech řazených k tzv. protoindické (harappske) civilizaci, která se rozkládala na rozsáhlém území od afghánských hranic po poloostrov Káthijávár a od podhůří Hindúkuše po horní Poganží. Od 20. let minulého století, kdy bylo harappske písmo poprvé objeveno, se však záhadné nápisy nepodařilo rozluštit, a objevily se vážné pochybnosti, zda vůbec jde o písemné záznamy jazykových sdělení, anebo se jedná o magické symboly označující božstva, nebeská tělesa, přírodní jevy, znaky klanů, lokalit či úřadů.

První zmínky o používání písma se objevují v buddhistických textech z 6.–5. století př. n. l. Kánon džinistů zhruba ze stejného období obsahuje seznam 18 tehdy používaných grafických systémů, pozdější spis mahájánového buddhismu *Lalitavistara* počet písem údajně známých v Buddhově době rozšiřuje na 64. Řada názvů v obou seznamech se shoduje a nejméně čtyři lze přiřadit k historicky doloženým písemným památkám – písma *bráhmí* (prákrtsky *bambhí*,

doslova „brahmovské“, neboť je tradičně považováno za vynález boha Brahmy), *kharósthí* (*kharotthí*, pro svůj pokřivený tvar pojmenované „oslí ret“), *drávidí* (*dámilí*, jižní varianta bráhmí rozšířená mezi Drávidy) a *javanání* (*javanálijá* či *javanánijá*, písmo Řeků neboli Javanů).

Nejstarší epigrafické památky se dochovaly teprve z doby vlády císaře z dynastie Maurjů Ašóky (273–232 př. n. l.). Císařské edikty, vytesané do skalních stěn a sloupů, jež Ašóka dal vztyčovat zejména v pohraničních oblastech svého rozlehlého impéria, jsou na severozápadě (na území dnešního Afghánistánu a Pákistánu) převážně psány aramejským písmem a z něj odvozeným písmem kharósthí, na ostatních místech subkontinentu různými variantami písma bráhmí.

Západosemitská aramejšтина, používající alfabetské písmo psané zprava doleva, za perských Achaimenovců (6.–4. století př. n. l.) sloužila jako lingua franca na rozsáhlém území od Egejského moře po Indus. Roli dorozumívacího jazyka plnila i v maurjovském období, jak o tom svědčí Ašókovy aramejské nápisy nalezené poblíž afghánského Kandaháru (včetně řecko-aramejské bilingvy), v Laghmánu či v metropoli západního (dnes pákistánského) Paňdžábu Takšašile (řecky Taxila). Písmo kharósthí, jímž jsou psány recenze Ašókových velkých skalních napsů v prákrtu *gándhári* nalezené v pákistánské Mánsehře a Šáhbázarhí východně a západně od horního toku Indu, vzniklo zhruba ve 4. století př. n. l. a přestalo se užívat někdy ve 3. století n. l. Psalo se zprava doleva tak jako aramejské písmo, s nímž má společnou většinu souhláskových znaků, doplněných znaky pro vokalizaci, která v semitských písmech zpravidla nebývá vyznačena. Kromě východního Afghánistánu zahrnovala oblast rozšíření tohoto písma též Multán, Kángru (severovýchod Paňdžábu) až po Mathuru severozápadně od Ágry v dnešním indickém státě Uttarpraděš, mince, kovové tabulky nebo nádoby s nápisy či jednotlivými znaky v kharósthí byly nalezeny na území Madhjapraděše (Udždžain), a dokonce až v jihoindickém Maisúru (dnes Karnátaka).

Písmo bráhmí, jež v letech 1837–1838 rozluštil anglický zaměstnanec kalkatské mincovny James Prinsep, je slabičné, psalo se zleva doprava a jeho nejstarší varianta (bráhmí Ašókových nápisů) obsahuje 3 základní a 3 odvozené samohláskové znaky (a, i, u – á, é, ó), používané na počátku slova, a 33 znaků pro souhlásky, přičemž každý konsonant, k němuž se explicitně neváže jiná samohláska, obsahuje inherentní „a“. O původu bráhmí bylo vysloveno několik hypotéz; pomineme-li nepodložené pokusy odvodit je od harappského písma na základě údajné podobnosti mezi kurzívními vrypy na keramice z postharappského období a grafémy jižní varianty bráhmí (drávidí), v odborné literatuře postupně převládá zejména názor, že toto písmo pochází z některého starosemitského grafického systému. V poslední době se ale jako pravděpodobnější jeví předpoklad, že bráhmí vzniklo na indické půdě jako dílo učených bráhmanů zběhlých ve fonetice, snad přímo na objednávku maurjovského dvora, který potřeboval písmo lépe vyhovující účelům monumentální epigrafiky, jehož grafémy geometrických tvarů se snáze tesaly do skal a daly se lehčeji číst.

S postupem doby se počaly prohlubovat rozdíly mezi podobou severního a jižního bráhmí a začala se utvářet řada místních variant, z nichž se kolem roku 350 n. l. utvářely samostatné regionální (či protoregionální, protože šlo o kulturní, nikoli geografické oblasti) písemné systémy. Vedle lokálních odlišností se při vzniku těchto písem uplatňoval základní jednotící prvek, a to přijetí sanskrtu jako společného literárního jazyka, který usnadňoval pohyb literátů a písařů, a rychlé šíření písařského umění a různých grafických stylů.

Pod vlivem sanskrtu se ustálilo řazení písemných znaků podle jednotného principu: indické slabičné „abecedy“ (někdy se používá označení abugida) zpravidla začínají řadou samohlásek (a, á, i, í, u, ú, krátké a dlouhé vokalické r, l, é, ai, ó, au), po nichž následují skupiny souhlásek řazených podle místa a způsobu výslovnosti (gutturály, palatály, cerebrály, dentály, labiály – střídavě neznělé, znělé, neaspirované, aspirované, spolu s příslušnými nosovkami –

polovokály, sykavky a dyšné h). Vedle samostatných samohláskových znaků stojících na počátku slova se pro vokály následující za konsonanty používají zvláštní symboly; pokud konsonant neprovází žádný další znak, je v něm jakoby obsaženo krátké „a“, k jeho potlačení se používá zvláštní značka (v sanskrtu zvaná *virám*).

Při přepisu do latinky se zpravidla používá mezinárodní vědecký systém transliterace používající zvláštní diakritika (podepsané a nadepsané tečky, kolečka, podtržítka, makrony), který umožňuje přesně identifikovat jednotlivé grafémy, v češtině byl pro populární účely vytvořen zjednodušený způsob přepisu s využitím běžných diakritik zhruba postihující psanou i mluvenou podobu originálu.

Ve středním Poganží (moderní Bihár a Uttarpraděš kromě oblasti Mathury) se ze severního duktů bráhmí vyvinulo tzv. guptovské písmo používané ve 4.–6. století n. l. panovníky stejnojmenné dynastie, z jehož jednotlivých variant postupně vznikly různé typy písem severní Indie. Z východní formy guptovského písma v 7. století povstalo písmo *nágarí* („městské“), předchůdce *dévanágarí* (doslova „písmo města bohů“), od 12. století používaného pro záznam sanskrtu a později i řady moderních indoárijských jazyků včetně hindštiny, maráthštiny či nepálštiny. Nápadným znakem dévanágarí je vodorovná linka, na níž jsou jakoby zavěšeny jednotlivé znaky, spojené do jednotlivých slov. Patkami v horní části znaků, propojenými v jednolitou čáru, se vyznačuje rovněž bengálské písmo, možná druhotně odvozené z dévanágarí, anebo přímo z některé varianty guptovského písma. Ze západní formy guptovského písma se v 8. století vyvinulo písmo *šárada*, rozšířené na severozápadě subkontinentu, od západního Pákistánu po Džammú, Kašmír a Himáčalpraděš. V 10. století se v Paňdžábu a Sindhu objevila jeho mladší varianta, písmo *landa*, používané pro paňdžábštinu, jež v 16. století využil druhý ze sikhských učitelů, *gurú* Angad (1504–1552) jako předlohu pro vytvoření písma *gurmukhí*. Ze severního bráhmí je odvozeno rovněž urijské písmo, jež se

vyvinulo z rané formy bengálského písma, stejně jako písmo *módí*, které vzniklo v 17. století z kurzivní podoby dévanágarí a do 50. let 20. století se používalo pro maráthštinu, anebo gudžarátské písmo v 16. století odvozené od dévanágarí, avšak bez horní linky.

Jižní duktus bráhmí posloužil jako základ řady jihoindických písem, jejichž zakulacené tvary byly dobře uzpůsobené k psaní rukopisů na listech palmyrové či talipotové palmy, při němž se používalo ostré rydlo (stylus) a saze rozmíchané s olejem. V západním Dakšinu se v 5.–6. století objevují epigrafické památky v kadambovském písmu (pojmenované podle dynastie Kadambů tehdy vládnoucí v oblasti Banavási – dnes Karnátaka), z něhož se v 10. století vyvinulo staré kannadské písmo, předchůdce moderních písem pro kannadštinu a telugštinu. Pro tato příbuzná písma je příznačný způsob psaní: proti směru hodinových ručiček. V 5. století v jižním cípu poloostrova z bráhmí povstalo písmo *grantha* (doslova „kniha, rukopis“), od něhož se odvozuje většina jihoindických písem, včetně malajálamského, tamilského a sinhalského; na jeho základě vzniklo i písmo *divehi akuru*, používané na Maledivách před zavedením písma *tána* odvozeným z grafiky arabštiny, a některá písma jihovýchodní Asie.

Arabské vpády v 7. století a pronikání tureckých, perských a afghánských dobyvatelů na jihoasijský subkontinent, jež od 10. a 11. století zahájily období islamizace, provázela nejenom mocenská, ale též široká kulturní expanze, jež se promítla i v jazykové oblasti, vznikem nového smíšeného jazyka, který zhruba od 13. století sloužil při komunikaci mezi muslimskými dobyvateli severní Indie a domácím obyvatelstvem. Protože to byl původně jazyk vojenského tábora, dostal název urdština (*urdú*, „ležení“); jeho struktura ovlivněná severoindickými hovorovými dialekty dnes odpovídá gramatice hindštiny, slovní zásoba je přejatá z arabštiny, turečtiny a perštiny. Píše se arabským písmem (*naschí*), častěji jeho modifikovanými variantami *nastalík* a *šikasta*. (Jan Filipický)

písmo, japonské, souhrn grafických systémů používaných v Japonsku. Dnešní japonské písmo tvoří velice složitý systém, neboť k zápisu japonštiny se

v témže textu používá souběžně několika různých soustav písma. V první řadě jsou to čínské znaky, dále dvě slabičné abecedy – hiragana a katakana, které vznikly zjednodušením čínských znaků, a konečně i latinka.

Na počátku historické éry Japonci své vlastní, původní písmo neměli. V raném středověku se sice objevily snahy dokázat, že v prehistorické době existovaly tzv. „božské znaky“ (*šindai modži*), nicméně všechny tyto pokusy se nakonec ukázaly být historickými podvrhy. S písmem, a to čínským, se tedy Japonci prokazatelně seznámili až v počátečních staletích našeho letopočtu. Podle tradice přinesl první čínsky psané texty do Japonska pololegendární korejský učenec Wani z korejského království Päkče roku 285 n. l. V následujících dvou staletích přicházeli do Japonska v hojné míře Korejci i Číňané, později se za studii vydávali do Číny i sami Japonci, a tak se postupně šířila v Japonsku vyspělá čínská kultura a s ní i čínské písmo.

Vzhledem k podstatným rozdílům mezi čínštinou a japonštinou nebylo možno použít čínského znakového písma k zápisu japonštiny přímo, a tak došlo k oddělení psaného jazyka od mluveného. Úředním, psaným jazykem se stala čínština, zatímco v běžném životě se hovořilo japonsky. Když se však tehdejší japonští vzdělanci a úředníci učili číst čínské texty od svých čínských, respektive korejských učitelů, komolili původní čínské čtení podle zásad japonské fonetiky. Posun v artikulaci jednotlivých čínských hlásek byl natolik výrazný, že se pro každý znak ustálilo nové, tzv. sinojaponské čtení (*on, onjomi*), které sice vycházelo z čtení čínského, avšak odpovídalo zásadám japonské fonetiky.

Sinojaponsky čtené čínské texty však byly na poslech prakticky nesrozumitelné, a proto se v Japonsku vyvinula další forma přizpůsobování čínského písma japonštině – forma bezprostředního překladu. Čínský text byl znak po znaku předčítán v pořadí japonského slovosledu a každému čínskému znaku bylo přiřazeno další, tzv. japonské čtení (*on, onjomi*) na základě významové shody mezi čínským znakem a japonským slovem. Protože významy

čínských znaků mají většinou velmi široký rozsah, byla jednotlivým znakům přiřazována různá japonská slova. Dnes tedy může mít jeden znak celou řadu japonských čtení, která jsou významově značně odlišná.

Výše zmiňované způsoby adaptace čínského písma se však brzy ukázaly nedostačující, zejména v případech, kdy bylo zapotřebí zachytit přesnou zvukovou podobu některých japonských slov (například vlastních jmen), k nimž nebylo možné přiřadit znaky podle významu. Japonci se proto uchýlili k tzv. „fonetickému“ použití čínských znaků – k metodě, která se běžně užívala v čínštině při překladech buddhistických textů či při zápisu cizích jmen. Prakticky to znamenalo, že jednotlivé slabiky japonských slov se zapisovaly čínskými znaky, jejichž sinojaponské čtení odpovídalo této slabice. Protože tento systém byl propracován a hojně užíván především v první japonské básnické sbírce *Manjóšú* z roku 760 n. l., začalo se mu říkat *manjógana*, neboli abeceda *manjó*. Slovo *kana*, respektive *gana* vzniklo stažením slov *kari* a *na* a ve svém původním významu znamená „vypůjčené jméno“ v protikladu k výrazu *mana*, „pravé jméno“, kterým se označovaly znaky použité v jejich plnohodnotném významu.

Souběžně s rozvojem *manjógany* se mezi učenci, úředníky a písaři začal šířit další způsob „fonetického“ používání čínských znaků. Při práci s čínským textem bylo nutno vyznačit nejen japonský slovosled, ale zároveň dopisovat čtení jednotlivých znaků či příslušné gramatické tvary. K jejich zápisu se začalo používat vybraných znaků *manjógany*, které se dále zjednodušovaly tak, že namísto celého znaku se užívala jen jeho určitá část. V polovině 10. století se základní tvar jednotlivých „zkratek“ ustálil a vzniklo tak první japonské slabičné písmo zvané *katakana* (slovo *kata* znamená „úst“). Ve stejné době se ustalují i její grafické vlastnosti – jednotlivé grafémy se píšou ostřejšími a tvrdšími tahy. Od svého vzniku byla *katakana* spojována výhradně s učenými čínskými texty. Bez obtíží ji bylo možno použít i k zápisu japonštiny, avšak japonsky se v té době psala jen poezie a zde nemohla konkurovat estetičtější *manjóganě*.

Od 9. století se při psaní osobní korespondence začala používat tzv. *sógana* („trávová“ abeceda). Byly to v podstatě vybrané znaky *manjógany*, které se zapisovaly v kurzívním, „trávovém“ stylu *sóšó*. Tímto poměrně jednoduchým písmem psaly v Japonsku převážně ženy, u nichž se nepředpokládala důkladná znalost čínštiny a čínských znaků jako u mužů, a proto se toto písmo začalo označovat přídomkem „ženské“ – *onnade*. Kromě poezie se jím začala psát i vznikající japonská próza a není pochyb o tom, že toto písmo napomohlo jejímu mohutnému rozmachu.

V průběhu 10. století se počet znaků užívaných v *sóganě* dále zužoval a vzniklo tak druhé dnes běžně užívané slabičné písmo *hiragana* („ploché“ písmo). Na rozdíl od *katakany* psané hranatějšími ostřejšími tahy vynikala *hiragana* měkčími oblejšími tvary, které v sobě nezapřely ženskou graciéznost. Samotné označení *hiragana* však vzniklo až mnohem později, v období Tokugawa (1603–1868).

Na přelomu 11. a 12. století pak začíná japonština pronikat i do oficiálních čínsky psaných textů a naopak v japonsky psaných textech se stále častěji objevují sinojaponská slova zapisovaná znaky. Slovesné koncovky a partikule se zpočátku dopisovaly *katakanou*, později se však vžila pro jejich zápis *hiragana* a vznikl tak svébytný styl smíšený ze znaků a slabičných abeced, který se jako standardní forma zápisu japonštiny používá dodnes.

Budoucí vývoj psané japonštiny je předmětem diskuzí mezi laickou i odbornou veřejností. Všechny čínské znaky lze samozřejmě zapsat foneticky slabičným písmem, nicméně nesmírné množství homonym sinojaponského původu je možno od sebe rozlišit právě a pouze jen pomocí významově jednoznačných čínských znaků. Na druhé straně je nutno přiznat, že s rozvojem elektronického zápisu textu dochází u dnešní mládeže k poklesu aktivní znalosti znaků a řada odborníků předvídá zrušení znakového písma během jedné či dvou generací. To by však znamenalo, že budoucí Japonci ztratí bezprostřední kontakt s bohatým kulturním dědictvím svých předků.

písmo, korejské, uměle vytvořená abeceda, vyhlášená v polovině 15. století osvíceným králem Sedžongem. Jedná se o tzv. „Systém správných hlásek pro vzdělání lidu“ (*hunmindžöngüm*), kterým měla být odstraněna negramotnost a kodifikováno čtení (výslovnost) čínských znaků, přejatých Korejci přijali společně s čínskou vzdělaností. Protože zápis klasickou čínštinou nevyhovoval podstatě korejského jazyka, vytvořila Rada moudrých 28 písmen pro zápis korejštiny. Počet grafémů se nakonec ustálil na 40. Do nového písma byly přeloženy nejruznější klasické spisy a příručky, byla pro ně vytvářena i nová díla. Nicméně abeceda, jakkoli byla pozoruhodným dílem lingvistickým a také kulturním počinem, se pro zápis tzv. vysoké literatury neujala. Byla používána spíše pro nižší literární žánry; širšího uplatnění se dočkala až s reformami na konci 19. století a oficiálně se užívá až od 20. století. (Miriam Löwensteinová)

písmo, kurzivní (čínsky: *sing-šu*), jeden z pěti základních stylů čínského písma.

písmo předkolumbovské Ameriky, piktografické a hieroglyfické písmo vzniklé ve druhé polovině 1. tisíciletí našeho letopočtu v některých městských kulturách Střední a Jižní Ameriky. Jako první používali piktografické písmo Toltékové, po nich Aztékové a Mixtékové. Pokročilejší hieroglyfické písmo se v Novém světě vyvinulo pouze v kultuře mayské.

Mayské písmo bylo zčásti ideografické a částečně fonetické - některé mayské hieroglyfy představují myšlenku či pojem, ale nevystihují zvukovou stránku. Například posvátná ryba se označovala buď rybí hlavou (piktogram), nebo ideogramem vody, v níž ryby žijí. Symbolem vody byl znak jadeitového korálku, protože voda a jadeit byly stejně vzácné. Jadeit tedy znamenal vodu, voda rybu a ryba *xok* ještě navíc označovala činnost – počítat. Toto je pouze malá ukázka složitosti mayského systému písma, jehož luštění doznalo od přelomu 80. a 90. let minulého století pozoruhodných výsledků, umožňujících konstruovat dynastické dějiny mayských měst. Z poměrně bohaté mayské literatury zůstaly po ničivém působení španělských kněží a misionářů v údobí

bezprostředně po conquistě jen tři tzv. kodexy, uložené nyní v Drážďanech, Paříži a Madridu. Kodex drážďanský je bezesporu nejhodnotnější, zahrnuje 39 listů s textem po obou stranách a obsahuje převážně astronomická data. Pařížský Codex Peresianus má rituální obsah; byl nalezen náhodně roku 1860 v Národní knihovně v koši mezi makulaturou s nápisem Pérez. Madridský Codex Trocortesianus, objevený na dvou různých místech ve Španělsku rovněž v roce 1860, obsahuje 56 listů a většinou astrologickou náplň. Nověji se objevuje čtvrtý mayský kodex, zvaný Codex Grolier.

Dlouhou dobu se soudilo, že na americké půdě vzniklo písmo jen v oblasti Mezoameriky; o říši Inků se předpokládalo, že tam bylo známo pouze „písmo uzlové“ neboli quipu. Avšak již staří španělští kronikáři zmiňují existenci tkanin nebo nádob (speciálně „keru“ či „queru“ – snad to byly vázy z malovaného dřeva nebo ze zlata a Inkové je používali při rituálních úlitbách; po conquistě v nich místní nobilita podle španělského vzoru zanechávala závěti, jež těmto předmětům a dalším symbolům vyššího postavení vyhrazovala důležité místo), případně fazolí, „popsaných“ historickými a mytologickými záznamy. Španělé v nich viděli obrázky, nikoli písmo. K těmto záznamům měl údajně přístup jen omezený okruh nejvyšších hodnostářů a v naprosté většině byly po španělském vpádu zničeny. Po několika staletích jako první psal o andském písmu švýcarský přírodovědec a cestovatel Johann Jakob von Tschudi (1818–1889), který v polovině 19. století zaznamenal jeho použití mezi Aymary na ostrově Coati v jezeře Titicaca. Později se ukázalo, že toto písmo se používalo také v jižní Bolívii. Samotný J. J. von Tschudi pokládal andské písmo za novověký výtvar. Výzkumy Dicka Edgara Ibarry Grassa, Victorie de la Jara, Larca Hoyla a Arthura Posnanského však potvrzují pravdivost tvrzení španělského kronikáře Cristóbal de Moliny (1495–1578), který spatřil v chrámu boha Slunce životopisy všech inků (panovníků) napsané obrázkovým písmem. D. E. Ibarra Grasso uveřejnil o andském písmu monografii; charakterizuje je jako „hieroglyfické“ s prvky ideografickými i fonetickými, doprovázené

determinativy. V quechua (kečujština) a v aymará (aymarština) se nazývalo *quillca* nebo *qellqa*, jak píše Jesús Lara. Text se obvykle začíná vpravo dole a řádky jsou uspořádány jako bustrofedon. V současnosti se „andské hieroglyfy“ používají jen na zápis křesťanských modliteb. Počet znaků se odhaduje na 400 až 500. Na výzkumy Victorie de la Jary navázal Thomas S. Barthelemy, jenž po přezkoumání ornamentů na nádobách a textiliích dospěl k závěru, že jde o „slovněobrázkové“ písmo. Podle Barthelemyho vzniklo asi 250 let před příchodem Španělů. Podařilo se mu určit přibližně čtyři sta polychromních a geometrických znaků; přečetl z nich však jen zlomek – 24; 50 se jich pokusil vyložit. Andské písmo podle Barthelemyho připomíná písmo egyptské z počátku první dynastie. O původu andského písma existují dvě hypotézy. Indiáni tvrdí, že bylo vymyšleno jedním z inckých panovníků; jiné názory naproti tomu předpokládají vznik novověký.

2. Civilizace starověkého Předního východu

Označení civilizací rozvíjejících se na Předním východě, jež patří z historického hlediska mezi nejstarší a nejvýznamnější civilizace naší planety, s velkým kulturním vlivem na okolní oblasti včetně výrazného ovlivnění kořenů antických civilizací. Krajinný reliéf Předního východu byl dotvořen poměrně pozdě, až v průběhu mladších čtvrtohor (holocénu), a je značně různorodý. Ze severozápadu a severu jej ohraničují pásy hor, na západě tvoří přirozený okraj východní pobřeží Středozemního moře, zatímco na jihu jsou hranice nejasné, neboť kulturní krajina zde přechází v suchou step a místy i v poušť. Celé území leží v subtropickém klimatickém pásmu se značnými výkyvy počasí. Složitě jím též prochází izohyeta (roční srážková křivka) 200–250 mm, podmiňující nejen výskyt planě rostoucích a později domestikovaných kulturních plodin (obilniny, luštěniny), ale i jejich pěstování a případnou závislost na umělém zavlažování. Rok se dělí v podstatě na období sucha a tepla a chladna a vlhka, četné jsou uzavřené biotopy, které podmiňovaly dobu i intenzitu osídlení člověkem.

Od střední doby kamenné (mezolitu) tvořil Přední východ jádro takzvaného Úrodného půlměsíce, kde lidé začali na severních a severozápadních náhorních plošinách (Zagros, Kurdistán a jinde) sbírat a následně v mladší době kamenné (neolitu) pěstovat obilniny. K domestikaci užitkových zvířat došlo později v Levantě, ve stepích pod Malou Asíí.

Ovlivňování přírodního procesu člověkem vedlo k vzniku zemědělství a dobytkařství, jež tehdejší „lidstvo“ odpoutalo od bezprostřední závislosti na přírodě. Obě základní činnosti zajišťující obživu měly dalekosáhlé demografické důsledky. Již v pravěku zde vznikala první stálá sídliště, která postupně získávala podobu vesnic. Na příhodných místech (například v palestinském Jerichu již od konce 9. tisíciletí př. n. l.) vesnice bohatly a měnily se na sídliště městského typu.

Člověk se prací také „emancipoval“, prudce se urychlilo tempo rozvoje tvořivosti, došlo k zmnožení a uplatňování nových objevů a vynálezů a časem se pozvolna měnil i charakter společnosti. Starý Přední východ na sklonku pravěku a na úsvitu dějin tvořilo několik samostatných oblastí, kde vznikly svérázné kultury a civilizace. Jedna z nejstarších se počala rozvíjet v Mezopotámii, v rozsáhlé kotlině a v povodí mezi řekami Eufrat a Tigris. Zde vznikala od 4. tisíciletí př. n. l. první města s hradbami a později i se správními středisky – paláci a chrámy. Obyvatelé měst se setkali s novými problémy. Dostávali se často do konfliktů se svými sousedy: o právo na vodu, o vstup na cizí pozemek, o novou půdu ... Přitom v nejúrodnějších oblastech, v záplavových údolích Eufratu a Tigridu, mohli v zemědělství dosáhnout trvalých úspěchů jen stavbou a udržováním hrází a kanálů, což vyžadovalo práci a úsilí mnoha lidí. Také museli vést a rozvíjet čilý obchod. Takové problémy už nemohli vyřešit bez specializace a bez vyspělé správy. Dříve, v období vesnické pospolitosti, dělali bezmála všichni všechno: společně pracovali na polích a společně se účastnili většiny rozhodnutí. Teď se museli zabývat spoustou různých činností, bylo zapotřebí mnoha výrobků určitého druhu, které se pak směňovaly. Vznikla

řemesla („a ševci se začali držet svých kopyt“). Poznatky v jednotlivých oborech činnosti se množily a prohlubovaly, stejně jako v životních situacích.

Mezopotamská města ovládali a spravovali především chrámoví kněží. Vlastnili spoustu pozemků a zaměstnávali zemědělce, hrnčíře, šperkaře ... Brali od nich jejich výrobky a rozdělovali je ostatním. Hlavní kněží řídili veškerou činnost a ponechávali si velký podíl z výroby. Vynalezli písmo, aby mohli lépe vést správu chrámového hospodářství. Nejprve psali účty, pak teprve modlitby, básně, legendy ...

Tato proměna bývá připisována příchodu lidu, který jsme podle titulatury v historických nápisech mnohem mladších akkadských a babylonských králů nazvali Sumery. Původ Sumerů je nejasný a stejně nejasné zůstává i zařazení jejich jazyka. Největším civilizačním darem, který nám Sumerové odkázali, bylo písmo. Nejstarší texty na hliněných tabulkách byly objeveny na jihu Mezopotámie v městě Uruku a pocházejí z konce 4. tisíciletí př. n. l. Sumerové dospěli od piktografického písma až k písmu částečně fonetickému, přičemž původní obrázky změnili v řetězce klínů. Sumerský Uruk se jako Erech objevuje i v textu *Starého zákona* a jistě to není náhoda. Jiným slavným sumerským městem je Ur (sumersky; akkadsky Uri[m]), který patří k nejvýznamnějším lokalitám pro poznání prehistorie a historie Mezopotámie i základů civilizace. Ur byl osídlen od doby obejdské kultury v 5. tisíciletí př. n. l. až po 4. století př. n. l.; jak dokládá zejména takzvané královské pohřebiště (bohatě vybavené milodary), význam města zřejmě kulminoval na počátku III. raně dynastického období ve 26.–25. století př. n. l. Urské pohřebiště vydalo mnohá svědectví o pozemském životě Sumerů, o vysoké kulturní vyspělosti dvorského prostředí i o významném postavení některých žen.

U zrodu písma v Mezopotámii však stáli nepochybně i Semité. Jména jejich písařů, objevující se na jinak „sumerských“ archaických hliněných tabulkách, a také jména vládců, kteří podle pořádaných seznamů panovali „před potopou světa“, rozhodně nebyla sumerská. Dějiny sumerských městských států skončily

ve 24. století př. n. l. vytvořením Akkadské říše (Akkad), založené králem Sargonem. Legendu o tom, že Sargon byl sice milovaným, ale nepřipustným nemluvnětem, dostal o tisíc let později do vínku i biblický Mojžíš. Jedno nemluvně položili do košíku na Eufratu a druhé na egyptském Nilu. Na konci 3. tisíciletí př. n. l. dochází za 3. dynastie urské ještě jednou k obnovení sumerské samostatnosti. Tehdy byly také pravděpodobně vytvořeny první písemné záznamy starých sumerských mýtů, které se tradovaly po celá staletí.

Dějiny Předního východu řídily po celé 2. tisíciletí př. n. l. původně nomádské amorejské kmeny. Jejich státotvornost prokázala v Mezopotámii existence starobabylonské říše. Do hry však vstupují i další etnické skupiny – Chetitě z Malé Asie, tajemní Kassité a později též Izraelité a Aramejci. O slovo se hlásí také Asyřané a město Babylon mnohokrát ztrácí svou suverenitu. Ve východním Středomoří se usadili Foiničané, zdatní řemeslníci, stavitelé, mořeplavci a obchodníci, kteří se postarali o rozšíření čistě fonetického (slabičného) písma (první abeceda), jež se vyvinulo v druhé polovině 2. tisíciletí př. n. l. u západních Semitů; posléze Řekové přetvořili písmo převzaté už v 9. až 8. století př. n. l. od Foiničanů v písmo důsledně hláskové (vytvořením samostatných znaků pro samohlásky); o století či dvě století později převzali písmo od Řeků Etruskové a od nich zřejmě Římané, čímž vzniklo nejrozšířenější evropské písmo – latinka.

Úrodné pásy v syrsko-palestinské oblasti si rozdělily mezi sebou semitské kmeny, utvářejíce někde lokální knížectví. Přibližně od 13. století př. n. l. zkomplikovaly situaci ve východním Středomoří takzvané mořské národy, které sem pronikly z Egejské oblasti, pravděpodobně po dlouhém putování suchými kraji Příkaspí a Černomoří. Některé z nich byly snad i Indoevropany, stejně jako Chetitě.

Starý Přední východ se tak stal „kotlem národů, kultur a civilizací“, v němž se v míru i za války svářely nejrůznější vzájemné vlivy. Tento fakt potvrzuje v příhodné zkratce i vyprávění o praotcích v starozákonní knize *Genesis*. Jak

známo, Terachův syn Abram vyšel z Kaldejského Uru. Toto místo nemuselo být zrovna slavným sumerským městem Ur, ale leželo jistě v Mezopotámii. Abram, který žil pravděpodobně v 18. století př. n. l., mohl tedy poznat doznívající ozvěny sumerské kultury a znal Babylonii. Jeho putování podél Eufratu a přes Charrán vedlo do Kanaánu (východního Středomoří) a skončilo v Egyptě. Potom se Abram vrací přes Palestinu a nepřímo se účastní válek mezi Babylonií a Elamem (Persií). Teprve když uviděl skoro celý tehdejší kulturní svět Úrodného půlměsíce a utvrdil se ve víře v jediného Boha, došlo k uzavření smlouvy s Hospodinem (Jahve). Patriarcha na konci svého života (teď již jako Abraham) kupuje od Chetitů Makpelskou jeskyni, aby měl hrob pro zemřelou Sáru i pro sebe. Tak je dokončena jeho dlouhá a podivuhodná cesta k nové víře, která by nikdy nevznikla bez překonání mnohobožství a bez poznání tradic hlavních starověkých kultur Předního východu.

Mezopotámie (z řečtiny: *Mesopotamiá*, „země mezi řekami“)

Název krajiny mezi řekami Eufratem a Tigridem (v dnešním Iráku), který pochází od Řeků; jedno z prvních center starověkých civilizací. Pod pojmem „Meziříčí“ však nerozuměli vždy klasičtí autoři celou oblast mezi dvěma veletoky na území dnešního Iráku (jako například Plinius V 86), někteří používali toto označení jen pro jeho severní část (Arriános, Strabón, Dio Cassius, Ptolemaios). Sumerové, Babyloňané, Asyřané a další obyvatelé souhrnný název pro tuto zemi neměli. Termínem Mezopotámie označujeme dnes oblast, která je na severu ohraničena kurdistánským pohořím a výběžky východního Tauru, na východě horami táhnoucími se z Íránu (Zagros), na jihu bažinatými oblastmi kolem Perského zálivu a na západě jednak syrskými stepmi, jednak pouštěmi Arabského poloostrova. Eufrat a Tigris pramení v Malé Asii. Eufrat přijímá přítoky především na svém horním a středním toku (nejvýznamnější z nich jsou Balích a Chábúr v severovýchodní Sýrii), na iráckém území nemá přítoky žádné a ztrácí v důsledku silného odpařování postupně svou vodnatost. Přítoky Tigridu stékají z iránských hor (Horní a Dolní Záb, Dijála). Do společného řečiště Eufratu a Tigridu

(Šatt al-Arab) ústícího do Perského zálivu se vlévají řeky Karchán a Kárún. Území rozprostírající se mezi Eufratem a Tigridem (nazývané dnes arabsky Džazíra, „ostrov“), je na severu mírně zvlněná, většinou však plochá tabule, která se svažuje k jihu. Jižní oblast tvoří široká aluviální niva, která zasahuje svým východním okrajem na území Íránu. Toto náplavové území má velmi malý sklon (území vzdálené od Perského zálivu 500 km, má nadmořskou výšku pouhých 20 m). Hladina spodní vody je velmi blízko povrchu, takže na dolním toku obou řek jsou stálá nebo i sezonní jezera (většinou slaná) a močály s porosty rákosu. Minimální sklon krajiny způsobuje, že řeky vytvářejí meandry a mají tendenci měnit směr svého toku. Na území Mezopotámie jsou různé klimatické podmínky (klíma). Severní část má subtropické podnebí s dostatkem vodních srážek k pěstování obilí (400–700 mm za rok), jižní část má jen 50–200 mm srážek za rok, takže zemědělství bez umělého zavodňování není možné. Během pravěku i starověku docházelo k dlouhodobým i krátkodobým změnám podnebí. Asi kolem roku 18 000 př. n. l. bylo podnebí mnohem chladnější než nyní (o 6–7 °C) a hladina oceánů byla mnohem níže než dnes (Perský záliv byl pravděpodobně vyschlý). Podnebí se však postupně oteplovalo, nastalo období pluvie, takže hladina Perského zálivu stoupala. Přibližně kolem roku 4000 př. n. l. dosáhla dnešní úrovně. Od té doby kolísala jen o 1–2 m, avšak i tyto změny mohly mít pro ploché území jižní Mezopotámie značný dopad. Oteplení a větší množství srážek měly příznivý vliv na vegetaci a faunu Předního východu. Na svazích hor a ve stepích rostly plané druhy obilí, luštěnin a zeleniny. V Mezopotámii se objevily řídké porosty tamaryšků, topolů a vrb, které rostly především podél vodních toků. Ve stepích se pásli tuři, daňci, gazely, divocí osli, v horách žily divoké kozy, ovce, jeleni a srnci. Jižní část země byla však zcela závislá na období dešťů, jež přicházelo v zimě a zčásti na jaře. Přívaly vod na jaře však představovaly i nebezpečí záplav. Proto bylo třeba půdu nejen zavodnit, ale i odvodňovat. Sítí kanálů a hrází, kterou lidé postupně na jihu Mezopotámie vybudovali, přispívala (vzhledem k značnému odpařování vody) k procesu prosolování půdy, který byl

(a dosud je) problémem zemědělství této oblasti. V nejjižnější části je salizace navíc způsobena i vysokou hladinou spodní (slané mořské) vody.

Během paleolitu a epipaleolitu (mezolit) je lidské osídlení v Mezopotámii známo jen ze severních podhorských oblastí. Nejznámější je jeskyně Šanidar s pohřby neandertálců (*Homo neanderthalensis*) z období moustérienu (50 000–40 000 př. n. l.). Lokální typ epipaleolitické kultury představuje v mezopotamské oblasti Zagru zarzien (asi od 16 000 př. n. l. obyvatelé jeskyní Šanidar a Zarzi). Akeramický neolit (9000–7000 př. n. l.) je zatím dokumentován v Mezopotámii jen nálezy z Džarma (Kal'at Džarmo), jež je zároveň reprezentativní lokalitou pro začátek keramického neolitu (7000–6000 př. n. l.). Současná s Džarmem, které patřilo k oblasti Zagru, byla patrně Umm Dabaghíja ležící jihozápadně od dnešního Mosulu. Další sídliště, ať už z oblasti západně a jižně od Mosulu (Tell Hassúna, Tell Solto, Ninive), nebo z podhůří Zagru (Tell Mátara, Šemšara), jsou poněkud mladší. Všechny lokality se nalézaly v zóně, kde dešťové srážky umožňovaly pěstovat obilniny. Některá sídliště byla zřejmě již specializována na určitou činnost (sezonní lov, sběr plodin). Kultura halafská (5500–5000 př. n. l., Tell Halaf), jejíž eponymní pahorek leží v Sýrii, je v Mezopotámii dokumentována především lokalitou Tell Arpaččija, dále Jarimtepe a Tepe Gaura. Halafská keramika užívá pokročilé technologie, nádoby jsou dobře vypálené, polychromní, mají i listr. Z pálené hlíny jsou vytvářeny i realistické zvířecí a stylizované lidské figurky. V architektuře se objevují stavby pravoúhlého i kruhového půdorysu (často s pravoúhlou předsíní), jež sloužily jako obydlí. Ačkoli nejsou ještě doloženy stavby určené k veřejným účelům, existovala zřejmě potřeba označovat vlastnictví (soukromé, obecní) pomocí pečeti (glyptika) a množství určitých produktů pomocí zvláštních malých hliněných předmětů symbolů (písmo). Sámarrská kultura (6000–5000 př. n. l.) byla rozšířena v Mezopotámii od Baghouzu na západě po Čóga Mami v podhůří Zagru na východě. Liší se od halafské keramikou výrobou i architekturou. Keramika má jednoduché tvary a matovou malbu. Domy mají jednotný půdorys a jsou velké,

takže lze předpokládat, že v nich bydlely velké rodiny. Sošky zvířat i lidí se vytvářely z hlíny a kamene. V Tell es-Sauvānu byla odkryta i část hradby s vodním příkopem obklopující sídliště. Současně se sámarrskou kulturou se objevuje na jihu Mezopotámie, kde dosud nebyly nalezeny pozůstatky staršího osídlení, eridská kultura (spodní vrstvy v Eridu a Tell Avajli) a hadždži-muhammadská kultura. Eridská keramika je doložena jen v nejjihnější oblasti Mezopotámie, hadždži-muhammadská se rozšířila na větším území (Rás al-Amjá, jižně od Kiše). Jediným doklad architektury je znám z výkopů v oblasti eridského chrámu, kde byla v druhé nejspodnější vrstvě nalezena malá čtverhranná stavba. Obejdská kultura (5000–4000 př. n. l.) byla dokumentována nejdříve v Obejdu, Uru, Eridu a Uruku, teprve později byla nalezena na rozsáhlém území Předního východu. Jednoduché tvary nádob mají tmavou monochromní výzdobu. Keramika však byla vyráběna na otočné desce. V architektuře poprvé dochází k tomu, že některé budovy byly postaveny na vyvýšené platformě (zikkurrat). Půdorys hlavní místnosti byl rozšířen o vedlejší přídatné prostory (Eridu, Tell Abada, Tepe Gaura). Urucká kultura (4000–3100 př. n. l.) zaujímá ve společenském vývoji Mezopotámie velmi důležité místo. Ve výrobě keramiky se uplatnila nová technologie – hrnčářský kruh. Z druhé fáze (pozdní Uruk 3500–3100 př. n. l.) tohoto období pocházejí monumentální budovy, pečeti ve tvaru válečků (glyptika) a první písemné dokumenty. Sídliště měly velkou rozlohu (Uruk zaujímal plochu 2,5 km²) a osídlení i v jižní Mezopotámii bylo husté. Centrální řízení této první městské civilizace organizovalo také obchod se vzdálenými územími, došlo dokonce k zakládání nových osad (Habúba Kabíra v Sýrii). Sušší podnebí ve 4. tisíciletí př. n. l. zřejmě též přispělo k urychlení vývoje jižní Mezopotámie, neboť zmírnilo hrozbu záplav a umožnilo intenzivnější osídlení této oblasti.

První písemné záznamy nedovolují určit, jakým jazykem tvůrci urucké kultury hovořili. Teprve v polovině 3. tisíciletí př. n. l. máme důkazy pro to, že klínové písmo užívali Sumerové a od nich ho převzali Akkadové. I v raně dynastickém

období (3100–2350 př. n. l.) zůstává Uruk důležitým pramenem našich poznatků, vedle něj však existovala v Mezopotámii řada dalších center – městských států – Džemdet Nasr, Nippur, lokality v oblasti řeky Dijály (Chafádží, Ešnunna), Lagaš, v nichž se rozvíjela obdobná kultura. Představu o bohatství a zároveň o kulturní vyspělosti společnosti nám poskytují především nálezy z „královských“ hrobů z Uru. Tato městská centra koexistovala vedle sebe s menšími či většími konflikty a územními nároky.

Teprve v polovině 24. století př. n. l. se podařilo Sargonovi vybudovat stát, který zahrnoval celou jižní Mezopotámii a který byl po několik generací (asi 2334–2154 př. n. l.) ovládán centrální správou z města Akkadu. Stát měl monopolní postavení v dálkovém obchodu (Sýrie, Anatólie, Omán, povodí Indu) a disponoval stálou armádou. V oficiálních nápisech se poprvé objevuje akkadština, jazyk semitského etnika, jež bylo usazeno v Mezopotámii již dlouhou dobu. Zánik akkadského státu byl způsoben vnitřními rebeliemi i vnějším zásahem – vpádem Gutejců, horských kmenů z východu. Mezopotámie se po této invazi rozpadla znovu na menší městské celky. K jejich opětovnému sjednocení došlo až asi kolem roku 2100 př. n. l. Ur-Nammum z Uru. Vládcové III. dynastie z Uru dokázali vytvořit účinný organizační systém pro centrální stát opírající se o lokální civilní i vojenskou správu. Ve svých nápisech používali znovu sumerštinu a v kulturních tradicích se snažili navázat na období rozkvětu sumerských městských států. Rostoucí ekonomické problémy, způsobené zvláště vysušováním a salizací půdy a růstem populace, vedly k vzpouře na severu země, která přispěla k tomu, že urský stát podlehl vpádu Elamu. Jednotlivá městská centra se však brzy vymanila z elamského područí a osamostatnila se.

Na začátku 2. tisíciletí př. n. l. se několik těchto městských států snažilo získat pod svou nadvládu další mezopotamská města. Vládoucí dynastie byly často amorejského původu (Amurru, Isin, Larsa, Babylon, Mari, Aššur). Šestámu vládcovi amorejské dynastie v Babylonu Chammurapimu se podařilo nakonec ovládnout celou Babyloni (včetně Ešnunny) a některá další území

(Mari, Aššur). Vytvořil centralizovaný stát, o jehož existenci a prosperitě nás informují četné dopisy a hospodářsko-správní dokumenty a také Chammurapiho zákony. Období vlády I. dynastie z Babylonu končí vpádem Chetitů do Babylonu (1595 př. n. l.).

Území Asýrie nebylo začátkem 2. tisíciletí př. n. l. velké, zato však její obchodní kontakty zasahovaly do značné části Sýrie a Malé Asie (Kappadokie, Káneš, obchodní osady). Na počátku 19. století př. n. l. vládla v Aššuru rovněž amorejská dynastie, jejíž zakladatel Šamší-Adad I. rozšířil asyrský stát o území Mari a oblast horního Chábúru (Tell Lejlán). Po porážce Babylonu Chetity nastalo období, o němž existují zmínky jen v pozdějších seznamech kassitských panovníků (Kassité). Až od konce 15. století př. n. l. dokumentují dopisy z Tell el-Amarny v Egyptě styky těchto babylonských králů (Karaindaš, Kadašman-Enlil I., Burnaburiaš II.) s egyptskými vládci. Kassité přejali babylonskou kulturu, obnovili mnohé památky, vystavěli si však též novou rezidenci (Dúr-Kurigalzu, Kurigalzu II.). Teprve vpád elamského panovníka Šutruk-Nahhunteho v roce 1160 př. n. l. ukončil vládu kassitské dynastie. Po krátké době rozvratu se ujala vláda v Babylonit II. dynastie z Isinu. K vzestupu asyrského státu došlo až v polovině 14. století př. n. l. za vlády Aššur-uballita, když zemřel mitanský panovník Tušratta (Mitanni). Asyrští panovníci podnikali výboje na západě, severu i na východě, aby tak zabezpečili hranice státu a zároveň si získali nebo udrželi přístup k obchodním cestám. Po zániku Mitanni a chetitského státu neměli silnější konkurenty a mohli snadněji uskutečňovat svoji expanzivní politiku. Největší rozsah měla asyrská říše za Sargona II. a za Asarhaddona, který roku 671 př. n. l. ovládl i Egypt. Babylonie byla dlouho vyňata z asyrských vojenských aspirací, protože Asyřané ctili babylonskou kulturu. (Přesto v roce 688 př. n. l. došlo k velmi tvrdému zásahu proti samotnému Babylonu, který byl králem Sinacheribem naprosto zničen.) Asyrští panovníci byli známi i svou bohatou stavební činností (Aššurnasirpal II., Sargon II., Sinacherib, Aššurbanipal), zvláště reliéfní výzdobou svých paláců. Asyrskou říši porazila

spojenecká vojska médsko-babylonská (612 př. n. l. padlo Ninive). Babylonský panovník Nabopolassar a jeho syn Nabukadnezar získali porážkou Asyřanů západní část říše, sever a východ připadl později Peršanům. Posledním babylonským panovníkem byl Nabonid, jehož politiku Babyloňané neakceptovali a předali město (12. 10. 539 př. n. l.) vojsku perského krále Kýra. Babylonie se tak stala součástí achaimenovské říše. (Nea Nováková)

Chronologický přehled:

Území bylo osídleno již v paleolitu.

Další vývoj je plynulý, od zemědělských usedlostí až k prvním městským civilizacím:

9000–7000 př. n. l. protoneolit; první vesnice.

7000–5200 př. n. l. neolit; první zemědělská sídliště.

5200–3500 př. n. l. chalkolit.

3500–3200 př. n. l. starší doba bronzová; keramika na hrnčířském kruhu, pečetě, města (Tepe Gaura, Uruk).

3200–3000 př. n. l. první doklady písma, pečetní válečky, chrám na terase (Chafádží, Uruk IV., Tepe Gaura).

3000–2700 př. n. l. sumerské archaické texty (Abú Salábích, Džemdet-Nasr, Kiš, Šuruppak).

2700–2350 př. n. l. sumerské městské státy (Kiš, Lagaš, Nippur, Šuruppak, Ur).

2340–2124 př. n. l. Akkadská říše.

Asi 2200 př. n. l. vpád Gutejců.

2111–2003 př. n. l. hegemonie Uru (3. dynastie urská), tzv. „sumerská renesance“.

Asi 2000–1800 př. n. l. městské státy pod nadvládou měst Isin a Larsa.

1950–1750 př. n. l. doba staroasyrská, centrum v Aššuru.

1894–1594 př. n. l. doba starobabylonská, Babylon centrem říše (Chammurapi).

Asi 1700–1390 př. n. l. Asýrie pod nadvládou Mitanni.
1518–1204 př. n. l. doba středobabylonská; ovládnutí Babylonie Kassity.
1390–1080 př. n. l. doba středoasyrská, vzestup moci asyrské říše.
1160–1030 př. n. l. byla Babylonie ovládána 2. dynastií isinskou.
900–612 př. n. l. říše novoasyrská (Sargon II., Aššurbanipal), vyvrácena Médy a Babyloňany.
626–538 př. n. l. novobabylonská říše, tzv. chaldejská dynastie (Nabopolasar, Nebukadnesar, Nabonid).
538–331 př. n. l. Mezopotámie ovládnuta perskými Achaimenovci.
331–323 př. n. l. říše Alexandra III. Velikého.
312–169 př. n. l. Mezopotámie pod vládou Seleukovců.
169 př. n. l.–224 n. l. součást říše Parthů (hlavní město Ktésifón); od poloviny 1. století př. n. l. pokusy Římanů o dobytí Mezopotámie.
115–117 římská provincie Mesopotamia.
224–632 součástí říše perských Sásánovců.
632 dobytá Araby; nejprve v rukou Umajjovců, 750–1258 Abbásovců. 1258 dobytá Ílchány.
1533 připojena k osmanské říši.
1920–1932 pod britským mandátem.
1932–dosud součástí státu Irák.

3. Civilizace starověkého Egypta

Označení civilizace rozvíjející se po tři tisíciletí na území tvořeném pouze úzkým nilským údolím, sevřeném na východě horami Východní (Arabské) pouště a na západě rozlehlými písečnými pláněmi Západní (Libyjské) pouště, a širokou bažinatou nilskou deltou, ležící mezi dnešní Káhirou a Středozemním mořem. Tuto oblast s úrodnou černozemí staří Egyptané vždy považovali za svoji skutečnou a jedinou domovinu a výstižně ji také nazvali „Černou zemí“ (*Kemet*), na rozdíl od přilehlých nehostinných pouští „Červené země“ (*Dešret*).

Svůj zvláštní přírodní ráz získal Egypt v době přibližně před 25 000 lety, kdy došlo k dlouhodobým podnebním změnám v celé severovýchodní Africe a kdy se země napojila na srážkoodtokový systém mohutné sopečné Etiopské vysočiny. A právě díky zdejšímu jarnímu tání sněhu a prudkým dešťům se veletok Nil začal pravidelně vylévat ze svých břehů a po dobu čtyř měsíců v roce (od června do září) zaplavoval celé své údolí v Egyptě až po oblast delty. Obrovské přívaly vod s sebou rok co rok přinášely tmavé úrodné bláto a hlínu se zbytky organických látek, představujících kvalitní přírodní hnojivo, což vedlo k zavlažování a zúrodnování nilských břehů.

A právě zde, v záplavové nížině nilského údolí, se začalo již v 7. tisíciletí př. n. l. rozvíjet zemědělství, vyznačující se především usedlým způsobem života, obděláváním půdy, pěstováním obilí, chovem dobytka a výrobou keramiky. To byl základ neobyčejně rychlého hospodářského a kulturního vzestupu staroegyptského státu. Bezprostřední vztah mezi řekou Nilem a egyptskou zemí dobře vystihl řecký historik Hérodotos, jenž před téměř 2 500 lety přiléhavě nazval Egypt „darem Nilu“. Každoroční nilské záplavy zasáhly zcela přirozeně do života a myšlení obyvatel Egypta a dá se říci, že také určily jejich pravidelný životní rytmus. Obyvatelé země byli především zemědělci, a byli tedy plně závislí na úrodě, dané výškou záplavy. Po opadnutí vody byla země obdělána a oseta, přičemž sklizeň musela být ukončena ještě před příchodem následující záplavy. Teprve z konce 3. tisíciletí př. n. l. pocházejí písemné zprávy o budování zavlažovacích zařízení, kanálů a stavidel, takže počátky umělého zavodňování v Egyptě klademe až do tohoto období.

Jelikož starověcí obyvatelé Egypta byli tolik závislí na Nilu a jeho životodárné záplavě, není divu, že si tuto řeku zbožštili a hojně ji uctivali, právě tak jako slunce, nebe, zemi a přírodní síly.

Nejstarší státní útvar na půdě Afriky nebyl založen jediným správním rozhodnutím, jedinou rozhodnou bitvou ani zásahem zvenčí. Vznik

staroegyptského státu byl naopak výsledkem dlouhého, složitého společensko-hospodářského vývoje, jehož počátky sahají hluboko do pravěku a jenž vyvrcholil ve 4. tisíciletí př. n. l.

Jih a sever země (Horní Egypt a Dolní Egypt) se tehdy od sebe lišily v mnoha směrech. Hlavní rozdíl spočíval v tom, že v hornatém Horním Egyptě převládala společnost lovců a kočovníků, zatímco v nížině a bažinách Dolního Egypta (delt) žili usedlí zemědělci. Podnět k vytvoření jednotného egyptského státu na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. vzešel z Horního Egypta, odkud se postupně také šířila moc místních vládců směrem na sever i na jih. Poslední hornoegyptský vládce Štír rozšířil svou moc až k dnešní Káhiře a jeho nástupci Narmer a Aha ovládli kolem roku 3100 př. n. l. již celou deltu.

V době sjednocení Obou zemí bylo na rozhraní Horního Egypta a Dolního Egypta založeno nové sídelní město Bílé zdi (později Mennefer, řecky Memfis). Náboženské pojmenování Menneferu, jehož se začalo používat pro označení celé země na Nilu, potom znělo *Hikuptah*, „Palác ducha (boha stvořitele) Ptaha“, v pozdějším řeckém přepisu *Aigyptos*. Hned po sjednocení, kdy se už běžně používalo písmo a kalendář, byla země rozdělena do krajů (nomů). Jejich počet se postupně ustálil na 42, přičemž 22 krajů bylo v Horním Egyptě a 20 v Dolním Egyptě. V čele státu byl neomezený panovník – jediný žijící bůh na zemi, jenž byl pánem všech a všeho a i po smrti nadále vládl.

Počátky hieroglyfického písma a dochovaných egyptských písemných pramenů sahají mnohem dále do minulosti, než se původně soudilo. Prokázaly to nedávné nálezy expedice káhirské pobočky Německého archeologického ústavu v královském pohřebišti v Abydu, kde se při výzkumu hrobky vládce Štíra podařilo objevit soubor téměř dvou set drobných slonovinových, kostěných a kamenných štítků, do nichž byly z jedné strany vyryty rozličné značky, představující například počítací čárky, lidské postavy, části lidského těla, zvířata, ptáky, rostliny, různé stavby a lodě. Štítky byly vždy opatřeny malým kulatým otvorem, aby mohly být připevněny provázkem k vybraným součástem

vládcovy pohřební výbavy – k pruhům látky, nádobám s olejem či dřevěným skříňkám s různým obsahem.

Použité značky prokazatelně mají fonetickou hodnotu a také je lze číst jako skutečné hieroglyfy. Zatímco číslovky na štítcích vyznačují počty příslušných položek, nápisy (v takzvané nejstarší egyptštině) uvádějí místa jejich původu. Pozoruhodné je to, že se zde objevují i názvy měst ležících ve vzdálené nilské deltě (například Búbastis nebo Bútó), což znamená, že daně a tributy byly z Dolního Egypta dodávány hornoegyptskému vládci do Abydu již v době okolo roku 3300 př. n. l. Do této doby se zároveň posunuje znalost písma dávných Egyptanů – s tím, že jeho počátky mohou přirozeně sahát ještě dále do minulosti. Tyto nálezy také prokazují hlavní důvod a předpoklad vzniku hieroglyfického písma – potřebu vládcovy administrativy zaznamenat důležité údaje hospodářského rázu. K tomu záhy přistoupila i potřeba navždy zachytit významné historické události a nutnost zapsat závažné texty týkající se kultu bohů a zádušního kultu zemřelých.

Neochvějná víra v trvalý posmrtný život, podobající se životu na zemi, která vždy byla základem egyptských náboženských představ, vznikla v Egyptě dávno v předdynastických dobách (smrt a pohřeb – civilizace starověkého Egypta). Předpokladem věčného a dokonalého života na onom světě byl především řádný a bezúhonný život dotyčného muže nebo ženy na zemi a zdárné absolvování obávaného Usirova posledního soudu, při němž byly pečlivě posuzovány všechny pozemské skutky zemřelého.

Když před 2500 lety označil „otec dějepisu“ Hérodotos Egyptany za nejzbožnější lidi starověku, měl tím na mysli, jak náboženství v Egyptě hluboko proniklo do lidského myšlení a jak se promítlo do veškeré lidské činnosti. Po celé zemi se stavěly chrámy, svatyně a kaple, kde se denně uctívala božstva a kam se jim přinášely bohaté obětiny jídel, nápojů, látek, olejů, kadidla a mastí.

Po skončení Archaické doby (1.–2. dynastie: 3000–2700 př. n. l.) začalo v Egyptě období Staré říše (3.–6. dynastie: 2700–2180 př. n. l.), označované

jako epocha stavitelů pyramid. Bylo to první období skutečné politické stability, hospodářské prosperity a rozkvětu řemesel a umění. Již ve Staré říši byl ve společnosti pevně zakotven princip *maat* – ideál mravního řádu. Tento dokonalý princip, jenž vznikl v okamžiku stvoření světa, zaručoval například pohyb souhvězdí, střídání tří ročních období (záplavy, pučení a žní), pravidelně se opakující životodárnou nilskou záplavu, život rostlin a zvířat, zrození a smrt. Na základě tohoto božího řádu se odvíjel celý lidský život, vytvářely se vztahy mezi mužem a ženou, existovaly společenské rozdíly mezi lidmi nebo se navzájem lišili příslušníci jednotlivých národů barvou pleti a jazykem, ale též vládl panovník, byla uctívána božstva v chrámech, vytvořila se hierarchie úředníků a kněží, byla dána platnost a nutnost dodržování zákonů, stanovila se výše daní a ustálila se pravidla chování. Lze tedy říci, že pojem *maat* zahrnuje naše pojmy „řád, pořádek, pravda, spravedlnost, dobro, zákonnost, morálka“.

V žádném egyptském textu se nedochovala definice pojmu *maat*. Nicméně Egypťané zřejmě přesně věděli, co to slovo znamená, a byli přesvědčeni, že se člověk může naučit zásady tohoto morálního kodexu, že je schopen osvojit si je a poté je uplatňovat ve své každodenní činnosti a v chování. Měla mu přitom pomáhat naučení – knihy obsahující rady do života. Tento literární útvar byl v Egyptě velice oblíbený a Egypťané se mu horlivě a nepřetržitě věnovali po celá tři tisíciletí existence svého státu. Pochopením a dodržováním takové sbírky moudrých rad se člověk stal „rozvážným, vyrovnaným a klidným“.

Každý Egypťan se měl snažit po celý život „kráčet po boží cestě“, což znamenalo řádně se chovat a dodržovat *maat*, aby se mohl po smrti bez obav podrobit poslednímu soudu v síni Obou pravd před samotným vládcem onoho světa Usirem. Princip *maat* naplňoval například tím, že vzorně vykonával své povolání, nezneužíval svého postavení, byl neustále a za všech okolností věrný panovníkovi – bohu žijícímu na zemi, přinášel bohům stanovené obětiny, vydatně pomáhal slabým a chudým, miloval svoji manželku a svědomitě se

staral o rodinu. Toto všechno je také obsaženo v životopisných nápisech, které si dávali tesat do stěn svých hrobek hodnostáři, úředníci a kněží.

Nicméně i pětisetleté období Staré říše dospělo k svému konci, když se během vlády panovníka 6. dynastie Pepiho II. prohlubovala neutěšená hospodářská situace, rozpadla se jednotná státní správa a upadala zemědělská výroba. Na úkor panovníka získali moc správci jednotlivých krajů, kteří si počínali zcela samostatně. Následující První přechodnou dobu (7.–11. dynastie: 2180–1994 př. n. l.) potom charakterizuje bezvládí v zemi, kdy docházelo k útokům na Egypt zvenčí, obsazování východní delty asijskými kočovníky a k hladovým bouřím. Politickou a hospodářskou krizi ještě umocnily zhoršující se klimatické poměry (ubývání srážek, celkové oteplování, nízká nilská záplava a sucho).

Závěr První přechodné doby byl ve znamení boje za znovusjednocení Egypta, který vedli vládci jihoegyptského Vesetu. Jim se nakonec podařilo opět sjednotit Horní a Dolní Egypt a vytvořit předpoklady k vybudování jednotné státní moci a správy. Znovusjednotitelem země byl Mentuhotep (II.) Nebhepetre, jehož lze považovat za skutečného zakladatele následujícího období prosperity Střední říše.

Sídelním městem silného centralizovaného státu Střední říše (12. dynastie: 1994–1797 př. n. l.) se stal Ictavej poblíž dnešního Lištu. V této oblasti se také nacházejí královské cihlové pyramidy (obložené vápencem) s přilehlými pohřebišti členů královské rodiny a úřednictva. Hlavním zemědělským územím byl Fajjúm, kam přiváděl vodu z Nilu Velký kanál (dnešní Bahr Júsuf) a kde vládci Střední říše vybudovali četné hráze a důmyslný systém zavodňovacích kanálů. Podařilo se získat velkou plochu nové úrodné půdy a oblast se zalidnila. Tomu odpovídala i enormní výše zemědělské produkce s obrovskými přebytky nejen zde, ale doslova po celé zemi, kde se uplatňoval podobný efektivní systém. Tehdy byl celý Egypt pod přísnou a účinnou centrální kontrolou. Trvale byla zvýhodněna střední vrstva obyvatelstva (úředníci, řemeslníci, obchodníci a větší zemědělci), což vedlo k nebývalému rozvoji řemesel a umění. Hranice

země byly zabezpečeny díky systémům pohraničních pevností a Egypt měl pevně pod kontrolou i sousední území s důležitými nerostnými zdroji na východě a jihu (měď, zlato). Rozsáhlá byla stavební činnost (královské pyramidové komplexy, chrámy a kaple bohů), kvetl mezinárodní obchod a nastal i „zlatý věk“ egyptské literatury (Povídka o Sinuhetovi, naučení a hymny). Střední říše skončila vládou Amenemheta IV. a panováním jeho manželky Sebekneferu, která jako první žena v egyptských dějinách používala plnou královskou titulaturu.

Po smrti královny Sebekneferu nastala podle současného chronologického řazení Druhá přechodná doba (13.–17. dynastie: 1797–1543 př. n. l.), kdy se v rychlém sledu střídali málo známí panovníci. Byla oslabena moc státu a z východu pronikaly do nilské delty kočovné kmeny. V 1. polovině 17. století př. n. l. se proud Asijců ještě zvýšil. Šlo o tzv. Hyksóse – příslušníky západosemitských kmenů, kteří s pomocí účinných bronzových zbraní a vyspělejšího válečnictví ovládli syrské a palestinské kmeny a posléze obsadili nilskou deltu, v níž se okolo roku 1643 př. n. l. zmocnili vlády. Jejich sídelním městem byl Avaris (dnešní Tell ed-Dabaa v severovýchodní deltě). Protihyksóský odpor organizovali hornoegyptští vládci Vesetu, jimž se nakonec podařilo po dlouhých bojích zvítězit a předznamenat počátek třetího vrcholného rozmachu egyptského státu.

Tímto následujícím obdobím byla Nová říše (18.–20. dynastie: 1543–1080 př. n. l.), kdy se na faraonském trůnu vystřídali všichni slavní Amenhotepové, Thutmosové a Ramessovci. Nejvyšším oficiálním božstvem v zemi byl Amon, jemuž se připisoval hlavní podíl na vítězství nad Hyksósy. Jeho pozemským sídlem byl chrám v dnešním Karnaku – největší dochovaný stavební chrámový komplex starověku. Zjednodušeně se dá říci, že všem velkým panovníkům, slavným stavitelům a válečníkům Nové říše se vymykají postavy cílevědomé a mírumilovné vládkyně Hatšepsuty a náboženského reformátora Amenhotepa IV. (Achnatona), jenž se prohlásil za syna slunečního boha Atona a zvěstovatele

jeho vůle. Své upřímné vyznání „jedinému bohu“, jehož paprsky byly určeny všem živým bytostem bez rozdílu ve všech zemích, sám literárně zpracoval v podobě jedinečného *Chvalozpěvu na Slunce*. To ale nijak nesnižuje například zásluhy Ramesse II., který dokázal uzavřít (nejstarší dochovanou) mírovou smlouvu s chetitským králem Chattušilišem III. o „krásném míru a bratrství až navěky“ mezi dvěma tehdejšími „supervermocemi“. A nutno říci, že tato smlouva, která ostatně nebyla nikdy porušena, přinesla oběma mocnostem starověkého světa neobyčejný rozkvět a blahobyť.

Avšak i tato epocha slavných budovatelů chrámů, skalních hrobek a pevností a velkých dobyvatelů, kdy Egypt dosáhl svého největšího územního rozsahu od Eufratu až po Dolní Núbii, skončila vládou posledních Ramessovců. Tehdy se zhoršila hospodářská situace, vzrostla korupce, poklesla moc panovníků na úkor Amonova kněžstva, docházelo k sporům o trůn a Egypt pozbyl opěrné body v jižní Palestině a Núbii. Za Ramesse XI. vypukl v zemi hladomor a občanská válka a došlo k rozdělení Egypta na Deltu a Horní Egypt. Hlavním rysem následující Třetí přechodné doby (21.–24. dynastie: 1078–715 př. n. l.) byla roztržičnost Egypta na samostatné územní celky, ovládané místními vládci ve východní a západní části nilské delty a v Horním Egyptě. Na severu země se jednalo o městské státy spravované vojenskými veliteli, zatímco na jihu ve Vesetu existoval teokratický stát, jehož formální hlavou byla žena z „královské“ rodiny mající označení božské manželky boha Amona.

V Pozdní době (25.–31. dynastie: 715–332 př. n. l.) vyniká vláda panovníků 26. dynastie (663–525 př. n. l.), která se označuje jako „sajská renesance“. Název pochází ze sídelního města těchto králů: Sajs (dnešní Sá el-Hagar) v západní nilské deltě. Typickým se tehdy stalo hledání vzorů v dávné egyptské minulosti a vědomá archaizace, která se uplatňovala zvláště v organizaci státní správy a vojska, v náboženství, umění, jazyce a literatuře. Posledním velkým panovníkem 26. dynastie byl Ahmose II. (řecky Amasis), který se snažil uzavřít

spojenectví s řeckými státy a zajistit obranu Egypta před vážným nebezpečím, které na východě představovala narůstající moc perské říše. Perské hrozbě se však Egypt neubráníl. Vojsko Ahmosova syna a nástupce Psammteka III. bylo v roce 525 př. n. l. poraženo Peršany vedenými králem Kambýsem v bitvě u Pelusia (dnešní Tell el-Faramá na severozápadním pobřeží Sinaje). Po krátkém obléhání padl Mennefer a celý Egypt se rychle ocitl pod perskou nadvládou, která trvala až do roku 404 př. n. l., kdy byla na pouhých šedesát let obnovena egyptská samostatnost (28.–30. dynastie).

Když v roce 343 př. n. l. obsadili Peršané Egypt podruhé, začalo několikaleté období neustálých bojů, ničení a plenění. Není proto divu, že v roce 332 př. n. l. Egyptané vítali Alexandra Makedonského jako osvoboditele země od perské poroby. Tímto rokem ovšem začínají docela jiné kapitoly dějin země na Nilu, totiž dějiny psané starověkým Řeckem (332–30 př. n. l.) a Římem (30 př. n. l.–395 n. l.).

4. Civilizace íránská

Civilizace vyvíjející se v oblasti Íránu (Persie) a přilehlých oblastí. Přírodní prostředí se vyznačuje velkými kontrasty. Zatímco některé části západu a jihozápadu Íránu v blízkosti řek a vodních zdrojů jsou úrodné a v různých údobích historie i přelidněné (Esfahánská oáza, Fárs a jiné), jeho východní oblasti, tvořící více než polovinu země, se skládají z několika obávaných pouští, což je prostor prakticky neobyvatelný. Příhodnější horské svahy s vegetací poskytovaly možnosti chovu drobného skotu, což dalo určité pravidelné impulzy rytmu života chovatelů. Dvakrát ročně se pastevecké kmeny stěhují na léto za zelenou pastvou výše do hor, na zimu do údolí. Ve východních pouštích jsou některá solná jezera (Dašte Kavír, Dašte Namak), což je důsledek skutečnosti, že bazén íránské náhorní plošiny, obklopené z větší části vysokými horskými pásmy (na severu Elborz, na jihozápadě Zagros, nižší horstva také na jihu), byl

kdysi mořským dnem. Cesty, které tyto obávané východní pustiny obcházely, byly napojeny na životodárné obchodní stezky, zejména na Hedvábnou cestu, která propojovala Dálný východ se Západem, zároveň však z Íránu vytvářely průchozí koridor, kterým se ubíraly život sužující armády nejčastěji směrem východním (Asyřané, Řekové, Římané, ...) a loupeživé kmeny naopak od severovýchodu ze středoasijských stepí. Nájezdy z východu představovaly pro Írán zdroj trvalého ohrožení.

Oproti usedlým, řádně hospodařícím a zbožným Íráncům byly kmeny z východu nazývány Túranci, což znamenalo necivilizované kočovné ničitele všeho dobrého, co vzešlo z Íránu. Takový obraz zstrašujících hrůz je zachycen v íránské mytologii, zanechal však také hluboké stopy ve způsobu nazírání na tento svět, na jeho smysl, na hodnoty pozemského života. Zde má pravděpodobně své kořeny dualistický pohled na usilování člověka, který se stal osou zarathuštrovské víry (zarathuštrismus) v boj dobra se zlem, ovšem se světlou perspektivou konečného vítězství sil dobra.

Přes všechny tyto nesnáze, etnické, jazykové a kulturní střetávání (nebo možná právě díky jim) se Írán stal významnou oblastí a řadí se k nejstarším střediskům lidské civilizace. Těžil jednak z objevů a inovací tehdy jedné z nejpokročilejších částí světa – sumerské, akkadské, babylónské a asyrské Mezopotámie a jednak sám okolní oblasti ovlivňoval. V dosahu íránského vlivu mocenského, duchovního, kulturního i v celé řadě dalších projevů jeho působení lze najít mnoho specifických jednotlicích rysů, které do značné míry postihují „identitu“ íránských národů, charakterizující vývoj rozsáhlé oblasti Předního a Středního východu, zčásti také Indii. Je však třeba předeslat, že teritoriální rozsah starověkého i středověkého Íránu byl značně proměnlivý a neodpovídal hranicím dnešní Islámské íránské republiky. Procházel etapami, kdy jeho vliv přesahoval dnešní Írán daleko na západ a ještě dále na východ, nevyhnul se však ani obdobím, kdy se jeho celistvost rozpadávala na drobné, neustále se svářící feudální celky. Na západě se hranice íránského vlivu ustálila v sousedství

semitských národů, především Arabů, a obyvatel turecké Malé Asie. Obě skupiny uvedených etnik však zasahují v různém rozsahu vlastní území Íránu. Na východě se kulturní, zejména jazykový vliv udržel v sousedním Afghánistánu (jazyky darí, pašto), v Tádžikistánu a zčásti v Uzbekistánu (tádžičtina). Silné ovlivnění perštinou lze konstatovat také v jazyce Pákistánu (urdu). V této souvislosti je vhodné připomenout, že jazykem dvora Mughalské říše (1526–1858), založené císařem Báburem v 16. století na území Indie, byla perština. Působilo zde mnoho perských básníků a kultura dvorského života byla kombinací perských a místních tradic. Írán proto představuje poměrně rozsáhlý „ostrov“ bohatě rozvětveného indoevropského komunikačního nástroje, íránské skupiny větších i drobnějších jazyků a dialektů, vycházejících z jednoho indoárijského základu, a napojených tak na řadu dalších sourozeneckých jazykových skupin, mezi nimiž často leží značné vzdálenosti v prostoru i ve víře jejich uživatelů.

Vývoj Íránu byl sledem dramatických dějů a střídání stability s úpadkem a roztržitostí. V 3. tisíciletí př. n. l., kdy zde vznikly první státy, se v jihozápadní části Íránu rozkládal starověký stát *Elam* s hlavním městem Súsy, na severozápadě kolem dnešního města Hamadánu byla *Médie* (Médové) s hlavním městem Egbatanou a severovýchodně od ní *Parthie* (Parthové). Přibližně od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. došlo na území Íránu k významným demografickým změnám. Pravděpodobně odněkud z jihoruských stepí či z dnešní Ukrajiny přišla v několika vlnách indoevropská etnika Árjů. Část Árjů putovala přes Kavkaz, také přes Střední Asii a usadila se v oblasti Íránu, jiná jejich odnož pokračovala v tažení na jihovýchod do Indie. Svou původní vlast nazvali *Áirjanam Váedžó*, novou vlast pak *Airjóšajanem*, tedy „Země obývaná Árji“ (od výrazu Árijci se upouští vzhledem k neblahým souvislostem s nacistickou ideologií a expanzí). Z tohoto původního tvaru se postupně vyvinulo jméno *Érán*, později *Írán*. Tyto kmeny lze považovat za společné předky Íránců a Indů. Doba, která představovala postupné usazování kmenů a

jejich zaměření na zemědělskou činnost tam, kde to přírodní podmínky umožňovaly, byla zároveň dobou vytváření semknutějších společenských struktur, kterou nepochybně provázely i různé rituály, modlitby, lidová vyprávění a podobné slovesné projevy. Nic z toho se však nezachovalo v písemné formě, vše se tradovalo pouze ústně. Koncem 3. tisíciletí př. n. l. se Elam dostal pod nadvládu Sumeru, ale neindoevropští Elamité posléze napomohli k pádu III. urské dynastie a sami ovládli část Sumeru. Konflikty s Babylónií a Asýrií skončily roku 646 př. n. l. dobytím hlavního elamského města Sús asyrským panovníkem Aššurbanipalem. Po rozpadu Asýrie se stal Elam součástí novobabylónské říše a v polovině 1. tisíciletí př. n. l. byl začleněn do nově vzniklé velmoci perské říše (hlavními středisky byla města Pasargady a Persepolis), jejíž tvůrci, indoevropská iránská etnika, se ve východním sousedství Elamu, jak uvedeno, vyvíjela zhruba od poloviny 2. tisíciletí př. n. l.

Zakladatelskou dynastií starého Íránu se stali Achaimenovci (559–323 př. n. l.). Dynastie odvozovala svůj původ od Achaimena, jenž měl být otec Teispův a děd Kýra I. První vládci dynastie Teispes (asi 675–640 př. n. l.), Kýros I. a Kambýses I., ovládali jen nevelké území, a to ještě v závislosti na Médech. Kýros II. se roku 550 př. n. l. z médského područí vymanil, poté dobyl Babylón, větší část Malé Asie a další území a vytvořil mocnou říši. Jeho nástupce Kambýsés II. připojil Egypt. Po jeho smrti se ujal vlády Dáreios I., pocházející z vedlejší achaimenovské větve. Po potlačení několika povstání svou moc upevnil a snažil se rozšířit říši; neúspěšně skončily jeho snahy ovládnout Řecko a skythská území. Jeho nástupci, zejména Xerxes I., Artaxerxes I. a Dáreios II., udrželi celistvost říše, avšak jejich pokusy o ovládnutí Řecka byly rovněž neúspěšné. Posledního vládce dynastie Dáreia III. porazil Alexandr Makedonský a Achaimenovská říše zanikla; v letech 327–250 př. n. l. zde vládla helénistická dynastie Seleukovců.

Achaimenovská říše byla pestrým etnickým, hospodářským a politickým konglomerátem přísně centrálně řízeným, ale s dostatečným prostorem pro

rozvíjení místních tradic a multikulturní obohacování. Velká období stabilizace perské státnosti a široce uplatňované politické, hospodářské a vojenské moci byla provázena rozvojem slovesné a výtvarné kultury. Nejstarší podoba jazyka je uchována v *Avestě*, dále v monumentálních nápisech achaimenovských panovníků (559–323 př. n. l.) (například „súská charta“, Behistúnský nápis na skále nedaleko Kermánšáhu, líčící stavbu královského paláce v Súsách). Peršané inspirovaní vzorem akkadského klínového písma vytvořili klínové písmo perské, které se od předlohy liší tím, že perské písmo je slabičné a hláskové. V průběhu dalších etap se jazyk vyvíjel a měnil, přecházel od syntetického vyjadřování k analytickému. Postupně vznikl jazyk středoperský, který je značně bohatší na zachované literární památky. Pro tento stupeň jazyka nebylo už používáno klínového písma, ale písma vycházejícího z grafického systému aramejského.

Poslední velkou perskou dynastií před vpádem Arabů a šířením islámu byla dynastie Sásánovců (226–651). Sásánovci navazovali na mazdaistické tradice. Říši založil Ardašír I., který vládl v letech 226–241, porazil posledního Arsakovce a rozšířil svůj vliv na celý Írán. Za vlády Šáhpura I. dosáhla říše největšího rozkvětu a úspěšně vzdorovala i moci Říma. Král Chusrau I. reformoval systém daní, jímž se později inspirovaly islámské daňové systémy, vojsko a administrativu. Chusrau II. válčil s byzantskou říší, ale po počátečních úspěších, kdy dobyl Sýrii, Palestinu, Egypt i část Malé Asie, oslabil svou říši natolik, že záhy poté snadno podlehla islámské expanzi. Poslední panovník Jazdkart III. nedoprovodil nepřijetí posla arabských vojsk obvyklou posměšnou poznámkou perských vládců, že nehodlá jednat s lidmi, kteří se v poušti živí myším masem. Po prohraných bitvách u Kádísíje v červnu roku 637 a u Nahávandu v roce 642 byl tento poslední Sásánovec v nejvyšším spěchu nucen opustit královský palác v Ktésifontu (nedaleko Bagdádu), dlouho prchat na východ, kde pak u bran Mervu padl rukou zrádného vraha. Velká hala ívánu perského královského paláce se stala místem první společné modlitby arabských

dobyvatelů na půdě Iráku. Poslední příslušníci sásánovského rodu pak hledali azyl v Číně, odkud se marně pokoušeli o restauraci své moci.

Narušení kontinuity vývoje bylo tentokrát hluboké a mělo trvalé důsledky. Írán se stal součástí teokratického státu – chalífátu –, jehož metropolí byl Damašek (tehdy dosáhl chalífát největšího územního rozsahu – od západních břehů dnešního Španělska po hranice Číny a části Indie), později Bagdád. Zarathuštrovská víra byla tvrdě pronásledována a mnoho jejích stoupců opustilo půdu Íránu (dodnes žije tato komunita v Indii pod jménem Pársové). Tolerována byla jen dvě náboženství, kterým bylo zjeveno Písmo, „lidé knihy“ (arabsky *ahl al-kitáb*) – židé a křesťané. S postupnou islamizací Íránu bylo přejato také arabské písmo a do perštiny se dostalo v souvislosti s *koránem* mnoho arabských slov. Potřeba úředníků schopných spravovat tak velké teritorium vynesla do popředí některé perské rody. Uplatnily se také další etnické skupiny. Od 11. století se přesouvaly na Blízký východ turecké kmeny, které se staly výrazným faktorem v dalším vývoji oblasti. Postupně došlo k narovnání mezi arabskými a „jinonárodními“ muslimy, což se ovšem neobešlo bez konfliktů, protože Arabové ve snaze udržet si postavení elity se zpočátku bránili šíření islámu pro „Nearaby“. Navzdory tomu se islám stal dominující ideologií Blízkého východu a zasáhl postupně do všech okruhů života společnosti (v umění například zmizely monumentální sochy, které byly typické pro staré íránské umění, zobrazování lidských postav bylo chápáno jako rouhání, jako napodobení božího tvůrčího aktu bez schopnosti vdechnout výtvoru život).

V důsledku arabského vpádu muslimů byly některé země (s převahou semitského obyvatelstva) poarabštěny a poislámštěny (východní Středomoří), některé byly poislámštěny, ale nikoliv poarabštěny. To byl případ Íránu. V průběhu 9.–10. století se daleko od centra chalífátu začali prosazovat Sámánovci – dynastie starobylého perského původu vládnoucí ze sídla v Buchaře v letech 892–1005. Sámánovci ovládli severní a střední Írán a přihlásili se k perskému jazykovému odkazu; nastala renesance perského jazyka,

již novoperského (to je jazyk, kterým se dnes mluví na půdě Íránu) a psaného arabským písmem. Ze sámánovského území se začal islám šířit mezi turecké kmeny v centrální Asii, které pak slábnoucí Sámánovskou říši vyvrátily.

V rámci islámského rozkolu se od začátku 16. století stal Írán zemí vyznávající islám ší'itského zaměření a zůstal jí dodnes. V té době dochází opět k perské renesanci za dynastie Safíjovců (1502–1736), kteří kromě vlastního Íránu ovládali Ázerbajdžán, většinu Afghánistánu, část Arménie a dočasně též Irák. Poté pod tlakem osmanské říše došlo znovu k úpadku. Po rusko-perských válkách v letech 1804–1813 a 1826–1828 Persie ztratila Zakavkazsko a stala se předmětem britsko-ruského mocenského zápasu, jenž vyvrcholil smlouvou o rozdělení vlivu roku 1907. V letech 1925–1941 Rezá Šáh Pahlaví z nové dynastie Páhlaví zemi modernizoval a v roce 1935 ji přejmenoval na Írán. Na jeho politiku se snažil navázat Mohammad Rezá Šáh Pahlaví. Podlehl však islámské opozici vedené z exilu ájatolláhem Chomejním: v roce 1979 byla monarchie svržena a vytvořena Íránská islámská republika (persky: *Džomhúrije islámíje Írán*), teokratický stát, v němž jsou duchovní i světské záležitosti výrazně ovlivňovány ší'itskou formou islámu.

5. Civilizace islámská

Civilizace, jejímiž původními tvůrci byli obyvatelé Arabského poloostrova – Arabové. Dějiny Arabů jsou do vzniku islámu, to znamená do první čtvrtiny 7. století n. l., spjaty převážně s Arabským poloostrovem. Toto rozsáhlé území pokrývají z větší části pouště, ale navzdory tomu zde jeho obyvatelé nacházeli vhodné podmínky nejen k nomádskému, ale i k usedlému způsobu života. V západní a severní části Arabského poloostrova zaslouží zmínku hornatý Hidžáz, protkaný různými směry mnoha údolími, a dále na východ náhorní planina Nadždu. Hidžázem a Nadždem procházely karavanní cesty z jižní Arábie do Palestiny nebo k Perskému zálivu a do jižní Mezopotámie. Podél

karavanních cest, v údolích a na místech s dostatkem vláhy vznikaly oázy a města. V zemědělských oblastech se pěstovaly hlavně datlové palmy, pšenice a ječmen. V jihozápadní části Arabského poloostrova, v dnešním Jemenu, se díky přírodním a klimatickým podmínkám vytvořily předpoklady k intenzivnímu zemědělství a vzniku velkých centralizovaných států, z nichž nejmocnější byla Sabejská říše (zhruba od 8. do 1. století př. n. l.).

Již v předislámské době Arabové pronikali do pouští a stepí mezi Sýrií na západě a Mezopotámií na východě a zakládali tam útvary, které plnily úlohu nárazníkových států mezi Římany a Parthy a později mezi Byzancí a sásánovskou Persií. V římské epoše vynikla především Palmyra ve východní Sýrii, vazalský stát Říma, která dosáhla největšího rozkvětu ve 3. století n. l. za vlády královny Zenobie. V 5. století vzniklo v Híře na dolním Eufratu knížectví Lachmovců, spojenců sásánovské Persie, a od téže doby hájili východní hranici Byzance syrští Ghassánovci.

Třebaže většinu obyvatel Arabského poloostrova tvořili nomádi, měly pro jeho hospodářský život velký význam hidžázské oázy a města. K největším oázám patřily Jathrib (pozdější Medína; asi 370 kilometrů severně od Mekky) a Tá'if (asi 80 kilometrů jihovýchodně od Mekky) s bohatou produkcí datlí, obilovin, zeleniny a ovoce. Mekka ležela na karavanní cestě z jižní Arábie do Palestiny a za svou prosperitu vděčila především obchodu. Na její půdě stála také starobylá pohanská svatyně *ka'ba*, cíl každoročních náboženských poutí. Zde začal Muhammad kolem roku 610 hlásat novou víru, která dala dějinám Arabů mocný impulz a nový směr – islám.

Rozhodujícím mezníkem při vzniku islámu byl rok 622, kdy Muhammad přesídlil z Mekky do Jathribu (Medíny) a vytvořil tam základy politické, společenské a vojenské organizace islámské obce. Po jeho smrti roku 632 se již jeho prvním nástupcům (chalífům; 632–661) podařilo nejen sjednotit ve jméno nového náboženství celý Arabský poloostrov, ale i obrátit islámské výboje daleko za jeho hranice. Ty směřovaly nejprve proti byzantským državám. Do

roku 647 obsadili muslimové Palestinu a Sýrii až k maloasijské hranici, dobyli Egypt a ovládli severní Libyi. Zároveň se obrátili i proti Íránu. Sásánovská říše se pod jejich náporem zhroutila a roku 651 byl v jejich moci celý Írán.

V roce 661 se vlády ujali Umajjovci (661–750) a těžiště říše se přesunulo z Medíny do Damašku. Umajjovcům se podařilo navzdory mnoha vnitřním konfliktům a otřesům vybudovat centralizovaný stát a jednotný ekonomický systém. Islámské výboje pokračovaly i v umajjovské epoše. Na východě pronikli muslimové do Střední Asie a k poříčí Indu, do roku 710 dobyli celou severní Afriku a v první polovině 8. století ovládli kromě severních oblastí Pyrenejský poloostrov.

Po svržení umajjovské dynastie roku 750 se chalífského titulu zmocnili Abbásovcí z Muhammadova rodu Hášimovců. Sídlním městem se stal Bagdád, ležící v těsné blízkosti íránského regionu. Dlouhá epocha abbásovského chalífátu (750–1258) je dobou největšího rozkvětu arabsko-islámské civilizace, ale i postupného rozpadu politické jednoty říše. Již v roce 756 se osamostatnilo muslimské Španělsko pod vládou umajjovského emíra, v severní Africe se dostaly k moci lokální dynastie a také ve východních oblastech vznikly samostatné politické útvary. Od 9. století se z chalífovy suverenity vymanil Egypt pod vládou několika dynastií, z nichž nejvýznamnější byli Fátimovci (909–1171) a Ajjúbovcí (1169–1250).

Úpadek chalífské moci se projevil i v centru říše; chalífové se stávali loutkami v rukou velitelů tureckých gard. V roce 945 obsadili Bagdád íránští Bújovci (932–1055), roku 1055 je vystřídali turečtí Seldžukovci, kteří vládli v Sýrii do roku 1117 a v Iráku do roku 1194.

Na konci 11. století zasáhly do oblasti Sýrie a Palestiny křižácké výpravy. Výrazného úspěchu v boji proti křižákům dosáhl Saláhaddín z dynastie Ajjúbovců, který roku 1187 dobyl Jeruzalém. Po pádu Ajjúbovců roku 1250 se v Káhiře zmocnili vlády velitelé tureckých oddílů (takzvaní mamlúci) a tak zahájili dlouhou epochu mamlúckých dynastií v Egyptě a Sýrii (1250–1517).

Od 11. století prožívalo postupný politický úpadek muslimské panství ve Španělsku. Tlak křesťanské reconquisty neustále sílil, ve 13. století padla Córdoba a Sevilla, a nakonec se do roku 1492 udržela jen dynastie Nasrovců v Granadě.

Do politického, sociálně-ekonomického a kulturního vývoje takřka celé východní poloviny islámského světa zasáhl ve 13. století ničivý mongolský vpád. Mongolové pronikli do Střední Asie a Íránu a roku 1258 dobyli a vyplenili Bagdád. Toto datum znamená konec abbásovské epochy a faktický pád chalífátu. Mongolové se pak zmocnili Sýrie, ale v Palestině utrpěli těžkou porážku od egyptských mamlúků, ustoupili a vyklidili celou Sýrii.

Od 14. století začala prosazovat expanzivní politiku nová vznikající velmoc – stát osmanských Turků. Roku 1453 dobyl sultán Mehmet Fatih Cařihrad a v letech 1516 až 1517 se sultán Selim I. zmocnil Sýrie a Egypta a učinil tak konec vládě mamlúků. Všechna území arabského Východu i severní Afriky kromě Maroka se dostala pod nadvládu osmanské říše.

Od počátku 19. století se arabský svět stal sférou zájmů a vlivu evropských velmocí. V roce 1798 přišel do Egypta Napoleonův expediční sbor, od roku 1882 byl Egypt pod faktickou nadvládou Británie, v období let 1831–1912 obsadila Francie Alžírsko, Tunisko a Maroko a v letech 1911–1912 Itálie dobyla Libyi. V jižní a východní části Arabského poloostrova uplatnila svůj mocenský vliv Británie. Arabské země, které zůstaly v rámci osmanské říše (Sýrie, Libanon, Palestina, Zajordánsko, Irák), byly po první světové válce svěřeny do mandátní správy Velké Británie a Francie. V meziválečném období sílily snahy o vymanění z koloniální nadvlády; formální samostatnost získaly Egypt, Irák, na Arabském poloostrově vzniklo Saúdskoarabské království, ale většina arabských zemí získala politickou nezávislost až po 2. světové válce.

Současný arabský svět tvoří – s výjimkou Palestiny – samostatné národní státy, které charakterizuje rozdílná úroveň ekonomického a sociálního vývoje, politických institucí a státního zřízení. Stále však působí jednotící faktory, které

udržují vědomí sounáležitosti a solidarity: společná minulost, odkaz arabsko-islámské kultury a civilizace a společný spisovný arabský jazyk.

6. Čínská civilizace

Označení kultury a civilizace na rozlehlém území východní Asie, relativně izolovaném mořem, horami a pouštěmi, kde se již „od nepaměti“ vytvářelo úzké historické, sociální a kulturní společenství nejrůznějších etnik.

Patří mezi oblasti prvotního formování současného člověka a nejstarší centra světové civilizace s nepřerušným vývojem až do současné doby a s velkým civilizačním vlivem nejen na Dálném východě. První lidé se na území Číny, v okolí dnešního města Lan-tchien u Si-anu, objevili již před 900 000 lety ve starší době kamenné (paleolitu). Nevznikli však na půdě Číny, přišli postupně ze západu a jihozápadu ve stadiu *Homo erectus*, jeho starší vývojová stadia *Australopithecus* a *Homo habilis* proběhla totiž v jediné světové kolébce vzniku člověka – v jižní a východní Africe. Nicméně v Číně se pak vytvořilo významné hominizační středisko (hominizace) a během paleolitu (900 000 až 10 000 let př. n. l.) nastal relativně samostatný vývoj od stadia *Homo erectus* až k *Homo sapiens*. Došlo k objevu a rozvíjení základních kulturních vymožeností: obydlí, oděvu z kůže, ohně, nástrojů ze dřeva, kostí a štípaného kamene, malířského a sochařského umění; obživa byla založena na lovu zvěře a sběru rostlin.

Obdobný životní styl pokračoval i v následující střední době kamenné (mezolitu), 10 000 až 6 000 let př. n. l., přičemž lidé prohloubili své poznatky o dění v přírodě, zvláště v rostlinné říši.

V mladší době kamenné – neolitu (8./6. až 3. tisíciletí př. n. l.) – obyvatelé sprašových vysočin kolem středního a horního toku Žluté řeky dospěli k objevu zemědělství a chovu dobytka a rozvíjeli nové vynálezy, které souvisely s usedlým způsobem života: stavbu pevných domů a stálých vesnic, výrobu efektivnějších nástrojů broušením a vrtáním kamene, hrnčířství, tkalcovství aj. Čína tak patří k několika světovým oblastem původního vzniku zemědělství. Podél středního a horního toku Žluté řeky na čínském severozápadě žili v 5. až

4. tisíciletí př. n. l. lidé *jangšaoské kultury*. Na polích získávaných žďářením a obdělávaných ručním způsobem pěstovali proso, čínské zelí a moruše, chovali prasata, možná i krávy, ovce, kozy a koně a vytvářeli krásnou malovanou keramiku. Podobně žili v severní Číně příslušníci poněkud mladší *matiajaoské kultury*. Nové archeologické nálezy z posledních let ukazují, že neolitický způsob života se rozvíjel i v jiných oblastech Číny, snad dokonce i v údobích předcházejících dosud nejlépe prozkoumané jangšaoské kultuře. V jihočínských provinciích Fu-t'ien, Kuang-si, Kuang-tung, Kuej-čou a Ťiang-si žili lidé neolitickým způsobem života v době 8000–7000 let př. n. l. (později zde na středním toku Dlouhé řeky – Čchang-t'iangu – rozkvétala *čchü'ialingská kultura*, z jejíhož prostředí pocházejí doklady pěstování falických kultů), v severovýchodních provinciích kolem řeky Liao zemědělci *singlungwaské kultury* (6500–5000 př. n. l.) a *sinleaské kultury* (5000–3000 př. n. l.) pěstovali rýži; další neolitické lokality z období 6500–4900 př. n. l. byly objeveny ve střední a severní Číně (v provinciích Che-nan, Che-pej a Šan-si – *pchejlikangská kultura* a *cch'šanská kultura*) i podél pobřeží. (V souvislosti s časným datováním některých nově objevených neolitických kultur je třeba poznamenat, že jeho relevantnost je stále ještě předmětem odborné diskuse a expertiz, zatímco časové ukotvení dlouhodobě zkoumané jangšaoské kultury je nezpochybnitelné.) Zdá se, že nejdynamičtější vývoj pokračoval v povodí Žluté řeky. Na jejím dolním toku vznikla koncem 4. tisíciletí př. n. l., patrně pod částečným vlivem jangšaoské kultury, *kultura lungšanská*. Lidé lungšanské kultury se úspěšně rozvíjeli a postupně se rozšířili do severovýchodní, střední a jižní Číny.

Na starém sídelním území docházelo k přelidnění, a proto byli nuceni sestoupit do obávaného, často zaplavovaného údolí Žluté řeky, bažinatou zemi odvodnit a založit nová pole. To byly rozsáhlé a složité práce, které mohly zvládnout pouze velké a dobře spravované pospolitosti – tak se vytvářely podmínky pro vznik prvních států. Tvůrci obou neolitických kultur, moderními

historiky někdy nazývaní Protočínané (Prvotní Čínané, Předčínané), byli zřejmě předky dnešních Číňanů. Někteří vědci předpokládají, že tvůrci lungšanské kultury pocházeli z kmenů, které jsou ve starých čínských pramenech známy pod názvem *Sia*. Celé 3. tisíciletí př. n. l. lze označit jako dobu protohistorickou, neboť je zčásti osvětlena písemnými prameny, i když až z mladších dob.

V rámci lungšanské kultury vzrůstal počet obyvatel (rozsáhlá sídliště) a vznikala sociální nerovnost (značné rozdíly v úpravě hrobů a bohatství milodarů). Pro pozdější staročínskou historiografii je to doba legendárně dokonalých vládců a tvůrců zásadních civilizačních hodnot a vymožeností. Období vlády těchto panovníků, a dokonce i sama jejich existence jsou možná jen spekulacemi starověkých historiků, avšak společenské dění a kulturní činy s nimi spojované jsou realitou ověřenou archeologickými prameny.

Za kolébku svébytné čínské městské civilizace je označován střední a dolní tok Žluté řeky s prvními státními útvary na čínském území. Toto společenství, vznikající převážně násilným podmaňováním i přirozeným asimilováním rodů, kmenů a etnických skupin, bylo již od 3. století př. n. l. postupně organizováno v jednotný centralizovaný státní útvar, který se v chodu dějin tu rozpadal, tu opět znovu sjednocoval, který však dokázal vtisknout celé oblasti určitou jednotu hmotné a duchovní civilizace a kultury. Úloha jednotícího a určujícího elementu v tomto dlouhodobém procesu připadla lidu Chan (vlastním Číňanům), a to i přesto, že nejednou v dějinách měly vládu nad tímto prostorem ve svých rukou národy a dynastické rody nechanské (nečínské), jako kupříkladu rozmanité prototurkické a prototibetské národy za dob rozdělení Číny za tzv. Jižních a Severních dynastií (420–589), tunguzští Kitani (Liao, 907–1125) a Džürdženi (Ťin, 1114–1234) za doby Sung (10.–13. století), Mongolové za dynastie Jüan (1271–1368) a Mandžuové za dynastie Čching (1644–1911). Asimilační schopnost Chanů, zpravidla převyšujících civilizační úroveň svých podmanitelů, byla však taková, že cizí vládnoucí rody i s celou aparaturou jejich vojenské a administrativní moci Chanům vždy dříve či později podléhaly a přejímaly

společenské a ideové soustavy vytvořené Chany. Chanské obyvatelstvo v důsledku militaristických výbojů a kolonizování dobytých území ovšem také pronikalo do míst původně osídlených jinými plemy, mísilo se s nimi a souvislými pruhy svého osídlení narušovalo kompaktní sídliště nechanských etnických celků. Přitom nepochybně docházelo k vzájemnému přejímání řady zvyků, praktik a idejí vytvořených na obou stranách. Soužití různých etnik chanské kulturní oblasti se tedy vyvíjelo po staletí a se střídavými šancemi a situace vytvořená tímto složitým historickým procesem – *Pax Sinica* – vedla ve svých konečných důsledcích k tomu, že z Číny se během staletí stal typický mnohonárodní, respektive mnohonárodnostní stát, že její obyvatelstvo představuje dnes velmi pestrou mozaiku, pokud jde o jeho antropologickou charakteristiku, etnické složení, sociální strukturu a jazykové, kulturní, náboženské a jiné zvláštnosti.

Jako mnohonárodní stát v jeho nynějších hranicích se Čína zkonstituovala teprve ke konci 18. století, a to jednak v důsledku postupné absorpce někdejších státních útvarů Čuangů, Mongolů, Tibetánů, Ujgurů a dalších, jednak jako výsledek dobytelských válek čhingských císařů. Nechanské obyvatelstvo bylo v průběhu těchto akcí vystaveno buďto úplné likvidaci, nebo násilné kolonizaci a postupné dobrovolné či nedobrovolné asimilaci, tj. sinizaci čínskými dobyteli. Takto získaná nová území bývala osídlována přistěhovalci z čínského vnitrozemí, kteří se na nově získaných teritoriích poměrně rychle zabydleli a záhy také zmocnili klíčových pozic v místní administrativě, obchodu atd., a kteří pokračování své přítomnosti na těchto územích zabezpečovali praktikováním smíšených sňatků. Kdykoli se dnes v Číně hovoří o jejích národech a národnostech, vždy se o každém či každé z nich – ať jakkoli početně velkém či malém – mluví jako o *min-cu*, respektive *-cu*, „lid, národ, národnost“ (druhého tvaru se užívá ve složeninách doplněných o čínské označení dotyčného etnika, kupříkladu Chan-cu, „chanský národ, Chanové“, Cang-cu, „tibetský národ, Tibetáné“, Meng-ku-cu, „mongolský národ, Mongolové“ apod. Jediný

rozdíl v označení obyvatelstva Čínské lidové republiky (ČLR) je v tom, že první jsou nazýváni „národ Chan, Chanové“ (Chan-cu), kdežto ostatní jsou jako celek označováni hromadným nevědeckým termínem, či spíše opisem, „málo četné národy“ – *šao-šu min-cu* (viz Číňané a další národy a národnosti čínské společnosti).

Utváření čínské státnosti je spjato s legendární dynastií Sia a polohistorickou dynastií Šang/Jin, poté nastoupila již plně historická dynastie Čou (Západní, 11. století–771 př. n. l.; Východní, 770–249 př. n. l.), pro niž byl příznačný nebývalý myšlenkový kvas (taoismus, konfucianismus, legismus).

Při utváření čínské státnosti měly rozhodující vliv starověký sjednotitelský stát Čchin (221–207 př. n. l.) a zejména po něm následující dynastie Chan (206 př. n. l.–220 n. l.). Chanové (Západní či Dřívější, 206 př. n. l.–8. n. l. i Východní či Pozdější, 25–220) téměř na půl tisíciletí vytvořili z Číny pevný politický, ekonomický a kulturní celek, který se vyvinul v regionální východoasijskou velmoc. Za Chanů byl navázán styk se „Západními zeměmi“ (Čang Čchien), provozován s nimi obchod po tzv. Hedvábné cestě, v roce 134 př. n. l. byl zaveden systém státních zkoušek (zrušený až v roce 1904), do země pronikl buddhismus, byl vynalezen papír (Cchaj Lun) atd. Tradice vytvořené v těch dobách se staly základem čínských národních tradic, jež zemi ovlivňovaly prakticky až do 20. století. Rozpad impéria Chan byl vystřídán obdobím čtyřsetletého rozdrobení země – období Tří říší (220–280), dynastie Ťin (265–420), období Jižních a Severních dynastií (420–589) –, než byla země znovu sjednocena v období Suej (581–618). Po něm pak následovaly éry velkého všestranného rozmachu za domácích dynastických rodů Tchang (618–907), Sung (960–1279) a Ming (1368–1644). V téže době ovšem byla země či aspoň některé její části nejednou i dlouhodobě ovládnuty nomádkými kmeny Kitanů (dynastie Liao, 907–1125), Džürčenů (dynastie Ťin, 1115–1234), Mongolů (dynastie Jüan, 1271–1368) a v poslední fázi existence císařství Mandžůů (dynastie Čching, 1644–1911). Za Mongolů pobýval v Číně Marco Polo, za

Mingů byly uskutečněny výpravy do zámoří (pod vedením admirála Čeng Che), rozvíjena námořní doprava, u čínských břehů přistáli první Portugalci (1557 založili Macao) a byla zahájena činnost evropských misionářů v zemi. Za Čchingů doznala říše největšího územního rozmachu, byly vedeny tři „opiové války“, podepsány první nerovnoprávné smlouvy s cizími mocnostmi, vedeny války s Francií a Japonskem a pád dynastie Čching předznamenal proticizinecké povstání boxerů I-che-tchuan (1898–1901). Probuzený nacionalismus v 19. století vedl k Sinchajské revoluci (1911), z níž vzešla v Číně první republika na asijském kontinentu (Čínská republika, 1912–1949 a její pokračování na Tchaj-wanu). Poslední mandžuský císař Pchu-i abdikoval a následovala diktatura Jüan Š'-kchaje (1912–1916) a po jeho smrti vznik regionálních militaristických klik, které ovládaly zemi do roku 1928. V roce 1921 byla založena Komunistická strana Číny, v letech 1926–1927 veden sjednocovací Severní pochod Čankajškovy Národní revoluční armády a na jeho závěr vytvořena ústřední čínská vláda se sídlem v Nankingu (leden 1931). Po japonském záboru čínského Severovýchodu a vytvoření loutkového projaponského státu Man-čou-kuo (1932–1945) byla zahájena japonská válka proti Číně (1937–1945). Poválečné jednání mezi Kuomintangem a Komunistickou stranou Číny o vytvoření koaliční vlády skončilo neúspěchem, a tak byl po vítězných ofenzívách Čínské lidové osvobozené armády v Pekingu 1. října 1949 vyhlášen vznik ČLR. Další vývoj ČLR výrazně poznamenaly vnitropolitické i zahraničně politické změny, zejména „hnutí sta květů“ (1956), „velký skok“ a lidové komuny (1958–1960), povstání v Tibetu (1959), „kulturní revoluce“ (1966–1976), „kritika Lin Piaa a Konfucia“ (1974–1975) a další. V roce 1979 postupně zemřeli tři přední činitelé nového čínského státu: vrchní velitel armády Ču Te, premiér Čou En-laj a předseda Mao Ce-tung. Osmdesátá léta 20. století jsou v Číně považována za počátek nového obratu v historii země, spojovaného s ekonomickými reformami Teng Siao-pchinga a jeho politikou „otevírání se světu“.

Národním jazykem Chanů a zároveň státním jazykem ČLR je čínština (*čung-kuo-chua, chan-jü*). Ta genealogicky přísluší do rodiny čínsko-tibetských jazyků, charakterizované jednoslabičností morfémů a tónovým rozlišováním homonym. Čínština se vyznačuje množstvím dialektů, mnohdy navzájem nesrozumitelných. Pekingským nářečím hovoří dvě třetiny populace. Čínské písmo (znaky) je logografické – znaky představují pojmy a jejich výslovnost si třeba osvojit. Vzniklo z obrázkového písma piktografického (nejstarší nápisy na věšebných želvích krunýřích a zvířecích kostech pocházejí z 2. tisíciletí př. n. l. Znak se tradičně psávaly shora dolů a zprava doleva. Abeceda *pinyin* (pchin-jin), sloužící k zápisu znaků modifikovanou latinskou abecedou, byla úředně zavedena v roce 1957.

Filozofie. – Na úsvitu čínských dějin se setkáváme ještě s původními šamanskými kultury a s tradicí kultu předků. V dalším vývoji pak již náboženské názory v Číně splývají s autochtonními filozofickými koncepcemi, které si všímaly převážně jen otázek praktické etiky a morálky a téměř úplně opomíjely jakoukoli metafyziku. Nejvýznamnějšími ze staročínských filozofických učeních jsou domácí taoismus a konfucianismus a z Indie převzatý buddhismus, souhrnně nazývaná „tři nauky“ (*san-t'iao*). Název taoismus (*tao-t'iao*) je odvozen od slova *tao*, „cesta“. Za legendárního zakladatele tohoto původního čínského nábožensko-filozofického učení je považován Lao-c' („Starý Mistr“, kolem 570–490 př. n. l.), údajný autor „Knihy o tau a ctnosti“ (*Tao te t'ing*). Cestou (*tao*) se rozumí prapodstata i konečný smysl všech věcí, ctností (*te*) pak individuální přirozenost věcí. Filozofickým jádrem taoismu je zásada *wu-wej* („ne-činění“), tj. nezasahování do daného stavu věcí. Taoistickou ideologii rozvinuli myslitelé Čuang-c' (380–320 př. n. l.), Chuej Š' (350–269 př. n. l.) a Kung-sun Lung (kolem 284–259 př. n. l.). Konfucianismus (*žu-t'iao*) se stal v Číně všeobecně přijímanou soustavou morálních a etických norem a hodnot, jakož i praktickou státovědou. Jeho základem je učení myslitele Konfucia (asi 551–497 př. n. l.), jehož myšlenky se staly páteří čínského byrokratického státu.

Podstatou Konfuciovy etiky je *žen* („humanita“), mravní princip určující vztahy v rodině i ve společnosti. Konfuciovy výroky byly po jeho smrti sebrány jeho žáky do knihy „Vybraná rčení“ (*Lun-jü*). Pro formování raného konfucianství a jeho rozšíření měl velký význam filozof Mencius (Meng-c’, asi 372–289 př. n. l.), principy všeobecné lásky do něho vnesl filozof Mo Ti (Mo-c’, asi 479–400 př. n. l.). Evidentně v reakci na konfuciánské zdůrazňování ctnosti, humanity, dobra, všeobecné lásky atd. vznikla škola legismu (*fa-t’ia*), soustřeďující se výhradně na státoprávní otázky a hlásající princip vládnutí, který se opírá o propracovaný systém drakonických zákonů. Představitelem těchto teorií byl filozof Chan Fej (280–233 př. n. l.). Zformování konfucianství do jeho systemizované podoby je dílem filozofa Tung Čung-šua (asi 179–104 př. n. l.) a kritikem jeho metafyziky z materialistických pozic byl Wang Čchung (asi 29–100), autor „Kritických pojednání“ (*Lun-cheng*). K obrodě konfucianství, obohaceného již některými idejemi z buddhismu a taoismu, se zasloužil sungský filozof Ču Si (1130–1200), hlavní představitel tzv. neokonfucianismu. Za dynastie Ming se jako čelný konfucianec projevil Wang Jang-ming (1472–1528) a v moderní době vystupovali jako konfucianští reformátoři Kchang Jou-wej (1858–1927) a Liang Čchi-čchao (1873–1939).

Náboženství. – Indický buddhismus (*fo-t’iao*) v pozdějších stoletích výrazně poznamenal veškerý náboženský a kulturní život Číny. Podle tradice byl uveden do země v 1. století n. l. a měl v zemi řadu významných center. Za dynastií Suej a Tchang (6.–10. století) dosáhl v zemi svého největšího rozkvětu. Za dynastie Sung (10.–13. století) docházelo ke splývání buddhistického myšlení s konfucianstvím a taoismem a za poslední, mandžuské dynastie Čching (17.–začátek 20. století) zažil velký rozvoj tibetský buddhismus, rozšířený také v Mongolsku, tehdy součásti čínské říše. Z dalších náboženských vyznání rozšířených v Číně jsou to především islám (*i-s’-lan-t’iao*, též *chuej-t’iao*) a křesťanství (*tchien-ču-t’iao*) nejrůznějších denominací. Islám se dostal do Číny v polovině 7. století a je rozšířen hlavně mezi Chueji, Ujgury, Kazachy a dalšími

nechanskými menšinovými národy čínského Severozápadu. První kontakty s nestoriánským křesťanstvím prožila Čína v 7. století. Ve 13. století dorazili do jüanské Číny první představitelé římsko-katolické víry, ale hlavní zásluhu na trvalejším uvedení katolictví do Číny mají až v 17. století jezuitští misionáři v čele s Italem Matteo Riccim (1552–1610). Pravoslaví se etablovalo v Pekingu po uzavření rusko-čínské Něrčinské dohody v roce 1689. Protestantství se dostalo poprvé do Číny až počátkem 19. století.

Čínská literatura je jednou z nejstarších a největších světových literatur. V ohledu obsahovém je pro ni charakteristická výrazně společenská funkce a v ohledu jazykovém nápadný protiklad mezi literaturou klasickou, psanou klasickým jazykem *wen-jen*, a literaturou v hovorovém jazyce *paj-chua*. Historická délka vývoje čínského písemnictví, jakož i jeho žánrové a obsahové bohatství, jsou ovšem tak obsáhlé, že zde nedovolují poskytnout více než pouhý stručný jeho přehled s poukázáním na jména nejvýznamnějších tvůrců a jejich díla. Nejstarší dochované literární texty pocházejí z 10.–6. století př. n. l. a jsou to lidové zpěvy klasické Knihy písní (*Š'-t'ing*), dále základní taoistický traktát *Knihy o tao a ctnosti* (*Tao-te-t'ing*) a konfucianští „klasici“ – Pět kanonických knih (*Wu-t'ing*) a Čtyři posvátné knihy (*S'-šu*). Z druhé poloviny 1. tisíciletí pocházejí Dějiny států (*Kuo-jü*) a spisy filozofů Mo Tiho, Čuang-c'ho, Mencia, Chan Feje ad. V polovině 4. století př. n. l. vzniká na jihu Číny písemnictví zvané *čchu-cch'*, básnický žánr poměrně volné formy, jehož nejvýznamnějším představitelem je Čchü Jüan (asi 340–278 př. n. l.). Za Chanů vytvářeli svá díla Ťia I, S'-ma Siang-žu, S'-ma Čchien, autor *Zápisů historika* (*Š'-t'i*), Pan Ku, autor *Dějin Chanů* (*Chan-šu*). V období Jižních a Severních dynastií se proslavil zejména „básník polí“ Tchao Čchien *alias* Tchao Jüan-ming (365–427). Doba Tchang je považována za „zlatou dobu“ čínské poezie. Tehdy vytvářeli svá nesmrtelná díla básníci Wang Wej, Li Po, Tu Fu, Po Ťü-i a novelisté Jüan Čen, Po Sing-t'ien ad. V tomto období vzniká také tvorba v běžné hovorové řeči, tlumočená lidovým masám vyprávěči (ukázkou jsou buddhistické legendy

promíšené zpěvy, *pien-wen*). Za Sungů nastal rozkvět básní *cch'*, vzniklých původně z lidových písní. Poezii, životopisné a historické próze se věnovali Oujang Siou, S'-ma Kuang, Su Tung-pcho, básnířka Li Čching-čao aj. Za mongolské dynastie Jüan se nejvíce rozvíjelo dramatické umění (Kuan Čan-čching, Wang Š'-fu). V epoše Ming vznikla mistrovská díla Luo Kuan-čungova, Š' Naj-anova, Wu Čcheng-enova a za Čchingů díla Pchu Sung-lingova, Wu Ťing-c'ho, Cchao Süe-čchinova, Chuang Cun-sienova, Wu Wu-jaova, Kchang Jou-wejova, Wang Kuo-wejova a mnoha dalších. Mocným impulzem pro rozvoj čínské literatury ve 20. století se stalo Hnutí 4. května (*Wu-s' jün-tung*) roku 1919. Jeho stoupenci odmítli používat nadále psaný jazyk *wen-jen* a do vší literární tvorby zaváděli hovorový jazyk *paj-chua*. Předními tvůrci této a pozdější doby byli Lu Sün, Čou Cuo-žen, Sü Ti-šan, Jie Šeng-tchao, Mao Tun, Lao Še, básnířka Ping Sin, Kuo Mo-žo, Jü Ta-fu, Tchien Chan, Wen I-tuo, Chung Šen, Sü Č'-mo, Pa Ťin, Cchao Jü, Čao Šu-li, Čou Li-po, Aj Čching a mnozí další až do současnosti.

První povědomí o Číně (*Sina, Terra Sinarum* apod.) sahá v Evropě hluboko do antiky a je spojováno s provozováním obchodu po tzv. Hedvábné cestě. V 8. století n. l. prohloubili poznání Číny nestoriánští mniši, kteří nějaký čas působili v tchangské Číně. Později přinesli do Evropy další zprávy o této zemi arabští kupci a cestovatelé Sulajmán at-Tádžir a Ibn Waht (9. století) a ve 13. století zejména Benátčan Marco Polo (1254–1324), autor slavného cestopisu *Milión*. Ve 14. století obohatili západní znalosti o Číně další italští misionáři Giovanni Marignolli a Odorico de Pordenone a další arabský cestovatel Ibn Battúta. Ve stoletích 16.–18. se o poznání Číny a o šíření poznatků o ní v Evropě nejvíce zasloužili jezuitští misionáři v čele s Matteo Riccim (1552–1610), zakladatelem jezuitského misijního díla v Číně. V rámci této všestranně rozvíjené činnosti se mezi příslušníky několika evropských národů vyznamenalo i osm Čechů, Moravanů a Slezanů (v 18. století například Karel Slaviček, Florián Bahr, Jan Walter, Ignác Sichelbart). Titíž misionáři se stali i zakladateli evropské

sinologie, která později doznala velkého rozmachu zejména ve Francii, Rusku, Německu, Anglii (u nás až od první poloviny 20. století).

7. Civilizace indická

Civilizace rozvíjející se na geograficky, etnicky, jazykově a kulturně rozmanitém indickém subkontinentu, které je přes všechnu mnohotvárnost, různorodost, až rozporuplnost společný jediný étos, jednotný světový názor a životní styl, jehož jednotlivé složky se vytvářely již ve starověku (védy, upanišady, buddhismus, džinismus, hinduismus aj.) a který nám dovoluje hovořit o indické kultuře jako o „jednotě protikladů“. K indickému poloostrovu na jihovýchodě přiléhá ostrov Lanka, bájný Serendib arabských mořeplavců a pro Evropany Cejlon, jehož přírodní ráz i civilizační vývoj rovněž prozrazují úzkou příslušnost k indickému kulturnímu okruhu.

Přestože první doklady o přítomnosti člověka na indickém subkontinentu pocházejí již z doby před půl milionem let a archeologické nálezy dokládají rozvoj vyspělých zemědělských populací v Balúčistánu a Sindhu v 7.–6. tisíciletí př. n. l., vlastní počátky indické civilizace jsou spojeny až s objevem protohistorické kultury poříčí Indu, nazvané podle prvního známého naleziště Harappy v dnešní pákistánské provincii Paňdžábu *harappsou kulturou*.

„Harappané“ žili v architektonicky pečlivě rozvržených sídlišťích městského typu, protkaných pravidelnou sítí pravoúhle se křižujících ulic, v domech z pálených cihel, vybavených koupelnami a občas i splachovacími záchody, napojenými na důmyslnou veřejnou kanalizační síť. Na území, jež od íránských hranic na západě až po oblast Dillí a od horských podhůří Himálaje téměř až k pramenům Gódávarí na poloostrově Přední Indie zaujímá rozlohu bezmála 1,5 milionu kilometrů čtverečních, archeologické průzkumy postupně odhalily téměř 3000 sídlišť, která jen s drobnými obměnami vykazují příslušnost k jediné civilizaci, jejíž jednotlivé fáze lze datovat do doby mezi 32. a 16. století př. n. l.

Naleziště harappské či protoindické civilizace, k nimž patří vedle již zmíněné Harappy zejména Móhandžódaró (jméno je tradičně a asi nesprávně překládáno jako „Pahorek mrtvých“) na pravém břehu řeky Indu, vykazují nápadnou kulturní uniformitu, jež je patrná v celé oblasti geografického rozšíření této kultury prakticky po celou dobu jejího trvání. Objevy nových archeologických nalezišť a systematicky prováděné výkopy, jež po vyhlášení nezávislosti Indie a Pákistánu nabyly na intenzitě, však postupně mění mnohé z doposud obecně přijímaných představ. Jak ukázalo satelitní snímkování oblasti, největší soustředění harappských sídlišť nevykazuje údolí Indu, nýbrž vyschlé koryto jiného vodního toku, jenž v indické Harijáně a na území Rádžasthánu nese jméno Ghaggar, v pákistánském Bahávalpuru se jmenuje Hákra a bývá ztotožňován s mytickou Sarasvatí. Nové nálezy zpochybnilly tvrzení o naprosté kulturní uniformitě harappské kultury, o autokratickém způsobu vlády, o postavení Harappy a Móhandžódara jako dvou hlavních měst jediné říše a mnohé z dalších přežívajících hypotéz. Proto se množí hlasy, jež volají po zásadní revizi nejstarších indických dějin a požadují, aby tato nejrozsáhlejší protohistorická městská civilizace nesla jméno *civilizace povodí Indu-Sarasvatí*.

Nálezy charakteristických pečetí a dalších předmětů harappského původu na různých místech Mezopotámie (civilizace starověkého Předního východu) a v oblasti Perského zálivu spolu s údaji klínopisných pramenů svědčí o úzkém obchodním spojení mezi kulturou poříčí Indu a městskými státy v povodí Eufratu a Tigridu ve 3.–2. tisíciletí př. n. l. S obchodní aktivitou Harappanů zřejmě úzce souviselo používání pečetidel. Jejich otiskem do hliněných pečetí kupecké domy stvrzovaly pravost zásilek zboží a významní občané tak označovali svůj majetek. Tato pečetidla, jichž se dosud podařilo objevit asi tři tisíce, mají nejčastěji čtvercový či obdélníkový tvar, jsou většinou zhotovena ze steatitu vytvrzeného vypálením a zdobeného reliéfním vyobrazením zvířat, antropomorfních postav a ikonografických motivů.

Velká většina pečetidel nese stručné nápisy v neznámém jazyce a písmu, jejichž délka nepřesahuje dvacet znaků. Často je tvoří jen jeden či dva znaky; vůbec nejdelší nalezený nápis čítá 17 znaků a záznamy o 10 a více znacích tvoří v celém shromážděném korpusu méně než setinu. Přes veškeré pokusy o jejich rozluštění se doposud podařilo prokázat jen to, že se psaly zprava doleva (na pečetidlech jsou znaky zrcadlově obrácené); někdy se na další řádce směr mění (boustrofédon). Podle dosud převažujícího názoru nasvědčují počty znaků a jejich řazení tomu, že by se mohlo jednat o logosylabický systém kombinující piktogramy a ideogramy s funkčními (snad gramatickými) symboly. Nejnověji však byla vyslovena kontroverzní hypotéza, že harappské písmo vůbec nepředstavuje grafický systém, nýbrž soubor magických symbolů, a že záhadné znaky nalezené na pečetidlech, keramice a dalších předmětech již více než 130 let vzdorují pokusům o rozluštění prostě proto, že civilizace, jež je vytvořila, nepatřila mezi písmaznalé civilizace.

Postupný úpadek harappských měst, který je patrný od 19.–18. století př. n. l., a konečný zánik civilizace poříčí Indu badatelé donedávna spojovali s působením vnějších vlivů, s vpády barbarských plemen, popřípadě přímo s invazí indoevropských kmenů do Poindí v polovině 2. tisíciletí př. n. l. Přímoú příčinnou souvislost mezi zničením této kultury a kolonizací subkontinentu védskými Árji se však nepodařilo prokázat: příznaky počínající krize protoindické civilizace jsou patrné již dlouho před příchodem Indoevropanů a mohly souviset s náhlým zhoršením životního prostředí či nějakou živelní pohromou anebo zhoubnou epidemií. Podle některých autorů došlo k vyčerpání přírodních zdrojů Poindí, spojenému s hromadným vystěhovalectvím na jih k moři, do oblasti Paňdžábu a do údolí Gangy. Tyto vnitřní příčiny ovšem nevyklučují současný tlak zvenčí, ze strany kočovných nájezdníků a přistěhovalců ze severozápadu, kteří v několika migračních vlnách počali postupně pronikat na indický subkontinent.

Nově příchozí, kteří sami sebe nazývali Árjové („vznešení“, „urození“), původně tvořili součást rozsáhlé indoíránské pospolitosti, po jejímž rozpadu se jednotlivé pastevecké kmeny někdy na přelomu 3. a 2. tisíciletí př. n. l. daly do pohybu a z dosavadních sídel v jihoruských stepích zamířily přes Střední Asii, Írán a Afghánistán do Indie. V indoganžské nížině archeologické výzkumy prokázaly přítomnost nového lidu zhruba od poloviny 2. tisíciletí př. n. l.: je spojován s rozšířením kultury šedé malované keramiky, jejíž nositelé se zabývali lovectvím, chovatelstvím koní, rohatého skotu, ovcí a koz, pěstovali rýži, ječmen a pšenici, užívali měděné, v mladším stadiu též železné nástroje a bydleli v sídlištích obklopených kamennými nebo hliněnými valy. Na mnoha místech jsou tato sídla promíšena s pozůstatky pozdně harappského osídlení, jinde se objevují v sousedství nalezišť eneolitické kultury měděných depotů a okrové keramiky (1600–1100 př. n. l.), za jejíž tvůrce jsou považováni Mundové, žijící na východní periferii harappské říše, případně lidé kultury černočervené keramiky, tradičně spojované s Drávidy.

Poznatky získané archeologickými výzkumy doplňují údaje prvních literárních památek, jež po sobě předkové indoevropských Indů zanechali, sbírek hymnických zpěvů a obětních průpovědí, označovaných souborným názvem *védy* (doslova „vědění“). Védské texty, které vznikaly někdy od poslední čtvrtiny 2. tisíciletí př. n. l., sestávají hlavně z oslavných a prosebných hymnů, jimiž se Árjové obraceli k všemocným bohům svého panteonu, rituálních formulí, používaných při oběti, stejně jako kleteb a magických zaklínadel, jež měly zaplašit zlé síly a zajistit uctívači zdar. Obsahují však zároveň bohatství údajů o způsobu života, materiální kultuře a světonázorových představách indoárijských kmenů i o průběhu jejich pronikání na subkontinent.

Védské sbírky, sestavené v takzvaném mantrovém dialektu, jazyce příbuzném staroíránské avestě, byly po dlouhou dobu uchovávány pouze ústním podáním a v písemné podobě byly zaznamenány teprve v průběhu našeho letopočtu.

Nejstarší zmínky o užívání písma pocházejí z první poloviny 1. tisíciletí př. n. l.,

ale žádné písemné doklady z té doby se nedochovaly. Nejstaršími psanými památkami objevenými na indické půdě byly teprve skalní a sloupové nápisy panovníka z dynastie Maurjů Ašóky (273–232 př. n. l.), jehož říše zahrnovala s výjimkou nejjižnějšího cípu Indie prakticky celý subkontinent. K zaznamenání Ašókových ediktů bylo použito upravené podoby aramejského písma, zvané *kharósthí*, rozšířené hlavně na severozápadě Indie, ale především písma *bráhmí*, jež se později stalo základem většiny indických grafických systémů.

V průběhu historického období byl jihoasijský subkontinent vystaven nesčetným dobovačným vpádům a migračním vlnám, v jejichž průběhu se rodila ona příslovečná protikladná jednota indické civilizace. Její výslednou podobu výrazně poznamenali baktrijští Řekové, Skythové, Parthové a Kušáni, Bílí Hunové či Hefthalité, arabští nájezdníci i mořeplavci, turečtí, perští a mongolští dobyvatelé, stejně jako evropští kolonizátoři. Také jejich zásluhou vykazuje indické obyvatelstvo takovou pestrost etnických typů, vyznává takovou šíři náboženských kultů, hovoří tak mnoha rozmanitými jazyky, zachovává tolik rozličných zvyků, dodržuje takové množství posvátnou tradicí posvěcených společenských příkazů, zákazů, omezení a zvyklostí.

Maurjovská říše za Ašóky představovala nadlouho jediný pokus sjednotit území subkontinentu v jednotný politický celek. Po jejím rozpadu ve 2. století př. n. l. ovládla Poganží a přilehlé části severní Indie dynastie Šungů, jejichž království však postupně podleгло útokům řecko-baktrijských vládců ze severozápadu, rozpínavosti Kalingy na jihovýchodě a nepřátelství států severního Dakšinu a po krátkém mezivládí dynastie Kánvů roku 28 př. n. l. zaniklo. Migrace nomádských hord z mongolských stepí a z oblasti čínského Turkestánu ve 2. století př. n. l. uvedla do pohybu rozsáhlé stěhování národů, v němž sehrál klíčovou roli kmen Jüe-č'; ten pod tlakem hunských kmenů opustil své kášgarské pastviny, při postupu na západ vytlačil z oblasti Aralského jezera Skythy (v indických pramenech jsou označováni jako Šakové), kteří zase hledali útočiště v Parthii, Baktrii a počátkem 1. století př. n. l. pronikli až do

severozápadní Indie. Konec panství šackých vladařů (kšatrapů) učinila další invaze nájezdníků ze střední Asie, zřejmě jedné z odnoží Jüe-č', kteří na přelomu letopočtu vtrhli do Baktrie, smetli moc Řeků, Šaků i Parthů a položili zde základy mocné říše Kušánů (asi 78–230 n. l.).

Na jihu subkontinentu se od počátku letopočtu samostatně rozvíjela svébytná kultura, zcela nezávislá na severoindických vzorech, jejímiž nositeli byli drávidští Tamilové. Původ Tamilů, stejně jako podíl drávidského etnického a jazykového elementu na utváření indické civilizace, zůstávají dosud obestřeny tajemstvím. Archeologické a lingvistické doklady však naznačují možnost rozšíření „lidu černočervené keramiky“, spojovaného s Drávidy, z jeho původní pravlasti kdesi mezi východní Afrikou, jižní Arábií, Perským zálivem a severovýchodním Íránem do oblasti Poindí a jeho prvních kontaktů s harappskou kulturou někdy na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. S rozpadem tohoto kulturního centra a migrací pozdních Harappanů, vytlačovaných pronikáním árijských kmenů na východ a jihovýchod, pak mohl souviset i pohyb Drávidů na jih. Ten zde potom vedl ke vzniku vyspělé neárijské civilizace, jíž byl vlastní specifický světový názor i životní styl.

Období roztržitosti Indie na řadu drobných státních útvarů přerušila ve 4. století n. l. dynastie Guptovců (320 až asi 550), za jejíž vlády staroindická civilizace dosáhla klasického vrcholu svých tvůrčích sil. Svědčí o tom široký rozvoj řemesel a obchodu, vědy, vzdělanosti, literární tvorby i výtvarných umění. Od poloviny 5. století je však guptovská říše nucena čelit vpádům kočovných kmenů z mongolských stepí, bílých Hunů (Hefthalitů), kteří se nakrátko stali pány celé indoganžské nížiny. Po Guptovcích se již žádnému jednotlivci ani panovnickému rodu nepodařilo sjednotit celý subkontinent „pod jediným královským slunečником“; jediným severoindickým vladařem, jehož říše dosáhla většího rozsahu, se stal Harša z rodu Pušjabhútiů (606–647), jenž pod svou mocí sjednotil obrovské území od Himálaje po řeku Narmadu a od Káthijávárského poloostrova až po pobřeží Bengálského zálivu. Záhy po

Haršově smrti se však jeho říše opět rozpadla na množství často zneprátelených států, jejichž opětovné sjednocení v jeden politický celek se podařilo teprve na počátku 13. století muslimským dobyvatelům.

Dillíský sultanát, který roku 1206 založil místodržící a vojevůdce ghazenského sultána Kutbuddín Aibak, ovládal v polovině 14. století značnou část indického poloostrova. V důsledku vpádu Tímúra (Tamerlána), vládce Samarkandu, jenž roku 1398 dobyl a zpustošil Dillí, se panství turecko-afghánských sultánů prakticky rozpadlo a jednotlivé provincie se osamostatnily pod vládou místních dynastií. O odstranění politické rozdrobenosti Indie a postupné sjednocení takřka celého subkontinentu se zasloužila teprve mongolská dynastie Velkých Mughalů, jež se v Dillí ujala vlády roku 1526. Moc a celistvost mughalské říše v 17. a 18. století vážně narušila četná povstání a v okrajových částech impéria znovu zvítězily odstředivé tendence. Nejmocnějším soupeřem Mughalů se stali Maráthové, kteří v 17. století na území Maháráštry a velké části severní Indie vytvořili vlastní samostatný stát. Zároveň do vývoje v zemi počala výrazně zasahovat koloniální expanze evropských obchodních společností, zejména Nizozemců, Britů a Francouzů, jejichž hospodářské zájmy stále více přerůstaly v mocenské a teritoriální ambice. Jejich mocenské soupeření, jež vyplnilo značnou část 18. století, skončilo triumfem britské Východoindické společnosti, jež zkonsolidovala svou moc ovládnutím Bengálska (v bitvách u Palásí 1757 a u Baksaru 1764), v sérii válek si podmanila Maisúr (1799), anektovala jihoindický Karnátak (1802), rozdrtila maráthský svaz (1818), zbavila samostatnosti říši sikhů (1849) a otevřela si cestu ke kolonizaci celé Indie. Opozice místních velmožů, odpor obyvatelstva proti cizím vládcům a nespokojenost v koloniální armádě vyústily v roce 1857 ve velké indické povstání, jež si kladlo za cíl ukončit britské panství a obnovit moc mughalských císařů. Potlačení vzpoury provázely administrativní a konstituční reformy: roku 1858 přešla správa Britské Indie z rukou

Východoindické společnosti přímo pod britskou korunu, došlo k reorganizaci indické armády i ke změně politiky vůči knížecím státům.

Koncem 19. století získalo rozvíjející se národní hnutí významnou politickou základnu v Indickém národním kongresu, který se již v letech 1905–1908 postavil do čela hnutí na podporu domácího průmyslu (*svadéší*) a vyhlásil požadavek politické autonomie jako předstupně úplné nezávislosti (*svarádž*). Po první světové válce přešlo vedení osvobozenického zápasu do rukou Móhándáse Karamčanda Gándhího (1869–1948), jenž veřejná vystoupení proti koloniálnímu režimu organizoval jako nenásilné kampaně občanské neposlušnosti. Britské panství v Indii definitivně skončilo 15. srpna 1947, kdy byla země rozdělena na dva samostatné státy – Indický svaz a Pákistán.

8. Tibetská civilizace

Civilizace na území Tibetu (tibetsky zvaný *Böjül* nebo *Bödžong* a čínsky *Si-cang* [Xizang]), ležícím v jihozápadní části Čínské lidové republiky (ČLR), kde se rozkládá zhruba mezi 28° a 39° severní zeměpisné šířky a 78° a 99° východní zeměpisné délky na ploše ca 1,22 milionu km² a zabírá tak asi jednu osminu rozlohy ČLR. Tibetské vysokohorské plató, v jehož západní části Tibet leží, představuje nejrozsáhlejší, nejvyšší a zároveň i nejnehostinnější náhorní plošinu světa (zhruba 2,5 milionu km², průměrná výška 4 500 m), kterou na západě obklopují výběžky Pamíru a Tchien-šanu; na severu masivy Karakoram, Altyn-taghu a Kchun-lunu; na východě několik horských pásem severojižního směru v západním S'-čchuanu; a na jihu ledovcová hradba Transhimálaje (dříve nazývaného Sven Hedinovým pohořím) a Himálaje, která představuje přirozenou bariéru znemožňující pronikání vlhkého vzduchu z oblasti Indického oceánu, takže Tibet s výjimkou jihovýchodu má suché, vysokohorské, výrazně vnitrozemské podnebí. Na této náhorní plošině pramení největší asijské řeky Chuang-che (Žlutá řeka), Čchang-ťiang (Dlouhá řeka, známá též jako Jang-c'-ťiang), obě ústící do Žlutého moře v Tichém oceánu; do Andamanského moře v Indickém oceánu se vlévají řeky Dzaču (čínsky Lan-cchang-ťiang; Mekong) a

Ngulču (čínsky Nu-t'iang; Salvin); do Bengálského zálivu odvádí své vody řeka Cangpo (Brahmaputra) a Ganga; a do Arabského moře ústí Indus (Sindhu) s četnými jeho přítoky.

Vlastní Tibet, od roku 1965 úředně nazývaný Tibetská autonomní oblast Čínské lidové republiky, tvoří tři tradiční celky: takzvaný Přední Tibet (Ü) s centrem Lhasou, Zadní Tibet (Cang) s centrem Žikace a Ngari na nejzazším západě s centrem v Gartogu. Celková rozloha tohoto území činí 1,2 milionu čtverečních kilometrů (zhruba patnáctinásobek plochy České republiky). Žije zde na dva a půl milionu obyvatel, z čehož etnických Tibet'anů (Böpa) je 2,2 milionu a zbytek tvoří Chanové (66 tisíc v roce 1994) a ostatní nechanské národnosti. Dalších zhruba 2,4 milionu Tibet'anů obývá čtyři sousední čínské provincie: Čching-chaj (historický severovýchodní Tibet Amdo), Kan-su, S'-čchuan (historický východní Tibet Kham) a Jün-nan. Tisíce tibetských starousedlíků žijí rovněž již po staletí v Indii, především v Ladaku a Sikkimu, v Nepálu a Bhútánu a od protičínských událostí ve Lhase v roce 1959 také v různých zemích Evropy, Asie, v USA a jinde.

Tibetská náhorní plošina začala být trvale osídlována poměrně pozdě, pravděpodobně až začátkem našeho letopočtu, i když řídké stopy prvotního osídlení nalézáme již v paleolitu a neolitu. Předkové dnešních Tibet'anů, Čchiangové, Nakhiové a další, patřící k sinomongolské populaci žijící původně při horních tocích řek Chuang-che (Žlutá řeka) a Čchang-t'iang (Dlouhá řeka *alias* Jang-c'-t'iang) a v lesích jihozápadní Číny, se rozšířili do údolí řeky Cangpo někdy v 1. polovině 1. tisíciletí naší éry. Zatímco u sousedního chanského obyvatelstva byl v té době proces formování národa v plném proudu a v jistém smyslu byl již dovršen, nacházelo se území, kam dnes umíst'ujeme Tibet, ve stadiu kmenové a rodové roztržnosti. Jednotlivé kmeny měly vzhledem k obrovské ploše, kterou obývaly, a obtížnému vzájemnému styku jen málo společného a jejich náčelníci mezi sebou sváděli ustavičné boje. Teprve v průběhu 6. století vůdcové kmene, který sídlil v údolí řeky Jarlung

(jihovýchodně od Lhasy), získali hegemonii nad svým nejbližším okolím, dále ji postupně rozšiřovali, až se nejschopnější z nich, Namri Songcän (konec 6. a začátek 7. století n. l.), stal jediným vládcem nad většinou kmenů centrálního Tibetu, čímž byl položen základ k budoucímu sjednocení celé země, jež uskutečnil král Songcän Gampo (605–650). S tímto panovníkem se na scéně dějin vynořuje raně feudální tibetský stát s většinou atributů, které se státu prisuzují, jako jsou ústřední vláda, vlastní zákonodárství, vojsko, styky s ostatními zeměmi, tj. konkrétně s Indií a Čínou. Do jeho doby spadá i uvedení buddhismu z Indie a vytvoření vlastního tibetského písma. Obojí mělo pro další rozvoj, náplň i zaměření tibetské vzdělanosti dalekosáhlý význam: díky bezprostřednímu blahodárnému styku s tehdejšími vyspělými civilizacemi sousední Číny a Indie se mohla i v Tibetu zrodit svérázná duchovní kultura, jež pak v průběhu dalších století sama výrazným způsobem ovlivňovala kulturní rozvoj v řadě zemí Vnitřní Asie, především v Mongolsku, Burjatsku, ale také v Bhútánu, Sikkimu, Nepálu a Ladaku.

Ve 2. polovině 7. a zejména v celém 8. století prožíval Tibet vrcholnou dobu svých dějin. Zenitu vojenské a politické moci Tibetská říše dosáhla za panování znamenitého krále Thisong Decäna (754–797). Tibetané měli tehdy v držení téměř celou západní Čínu a v roce 763 jejich vojska dokonce pronikla do Čchang-anu, hlavního města Tchangské říše (Tchang). Císaře Taj-cunga (762–780) tibetští uchvatitelé vyhnali a na trůn dosadili, byť jen na krátkou dobu patnácti dnů, svého oblíbence prince Ta-še. V téže době udržoval Tibet spojení s bagdáským chalífou a indiští králové z Bengálska a Biháru odváděli poplatky tibetské státní pokladně. Moc Tibetu se rozšířila i na části území Sin-ťiang a provincie Kan-su; docházelo k dynastickým sňatkům mezi tibetskými monarchy a dcerami čínských císařů (k prvnímu došlo už za krále Songcän Gampa v roce 641, k druhému v roce 710 za krále Meagcchoma, 704–755); do země byli zváni šířitelé indického buddhismu, především Padmasambhava, zakladatel „Staré školy“ tibetského buddhismu (tzv.

Ňingmapa), dále Šántarakšita, Kamalašíla a mnozí další; za krále Ralpačana (817–836) vrcholilo překládání buddhistických sůter do tibetštiny. V téže době bylo vyměněno ne méně než sto oficiálních a polooficiálních poselstev mezi Lhasou a Čchang-anem, hlavním městem tchangské Číny, a uzavřeno osm významných dohod. Pro posouzení charakteru čínsko-tibetských vztahů v této době má obzvláštní význam čínsko-tibetská smlouva z let 821–822, jejíž dvojjazyčný čínský a tibetský text je dodnes zachován na kamenné stéle ve Lhase. Ve smlouvě se mimo jiné praví: „Velký král Tibetu a velký král Číny, jsouce spřízněni jako synovec a strýc, se dohodli na spojenectví svých říší. (...) Obě země se budou přidrřovat hranice, která nyní mezi nimi existuje. Všechno na východ od ní je země Velké Číny; všechno na západ od ní je země Velkého Tibetu. (...) Tato slavnostní úmluva zakládá velikou epochu, kdy Tibetané budou šťastni v zemi tibetské a Číňané v zemi čínské.“

Tehdejší Tibet byl ve všech ohledech samostatný a nezávislý stát s poměrně velkým vojenským potenciálem a čilými styky s okolním světem. Jeho králové byli svrchovanými vládci své země a jejich moc nepodléhala žádnému omezování ani zásahům zvnějška. Naopak byly doby, kupříkladu ve zmíněném roce 763, kdy tibetská vojska obsadila načas hlavní město Čchang-an a vážně ohrozila samu existenci tchangské dynastie. Vztah mezi oběma zeměmi, přestože obrazně označen jako vztah mezi „strýcem“ (vlastně tchánem, tj. čínským císařem) a „synovcem“ (vlastně zetěm, tj. tibetským králem), byl ještě v plném slova smyslu vztahem dvou nezávislých a svrchovaných států, arci s rozdílným stupněm organizace státní moci a s nestejnou úrovní hospodářského a kulturního rozvoje.

V roce 842 se jednotné tibetské království rozpadlo a na troskách kdysi mocné Tibetské říše vznikla řada drobných feudálních knížectví. Tibet, jmenovitě jeho centrální část, procházel tehdy obdobím vnitřních otřesů, provázených hlubokým úpadkem politického a kulturního života. Pouze v západních oblastech země – v kraji Ngari a na území dnešního Ladaku v

indickém státě Džammú a Kašmír – lze v té době pozorovat relativní stabilitu a kontinuitu politické moci. Zachované zprávy svědčí o tom, že západotibetští králové všemožně napomáhali rozvoji styků s Indií. Z Indie byly v té době, kromě náboženských podnětů, převzaty též míry, váhy a kalendář (kalendář, tibetský).

Politické vakuum v centrálním Tibetu, vzniklé v 9. století v důsledku rozpadu ústřední královské moci a trvajících bezmála dalších 400 let až do poloviny 13. století, umožnilo vznik četných náboženských sekt v zemi. Růst sektářství v té době byl však podstatně ovlivněn též úpadkem buddhismu v Indii v důsledku muslimského vpádu, který měl za následek přerušení pravidelných styků tibetských buddhistů s jejich indickými guruy. V rozmezí 11. a 12. století se v centrálním Tibetu zformovaly čtyři hlavní sekty (školy) tibetského buddhismu – Kadampa, Žičhepa, Sakjapa a Kagjüpa – s četnými jejich odnožemi. Jednotlivé kláštery, shromažďující okolo sebe početné stoupence, se záhy staly středisky nejen náboženského, nýbrž i všeho kulturního, hospodářského a politického života dané oblasti. V tomto období žili a působili velcí reformátoři, básníci, mystici Atíša, Rinčhen Zangpo, Marpa, Milaräpa, Gampopa a mnozí další. Aby však kterákoli náboženská sekta mohla dosáhnout hegemonie nad ostatními, bylo zapotřebí opřít se o silnou světskou moc, ať domácí nebo cizí. K tomu skutečně došlo v následujícím 13. století, kdy se na scéně objevili Mongolové.

Pozornosti Tibeťanů nešel sjednocovací proces mezi mongolskými kmeny, probíhající koncem 12. století a dovršený na počátku 13. století vůdcem kmene Mongolů Temudžinem, zvaným Čingischán (1206–1227). Pro jistou část soupeřícího tibetského kléru to byl dokonce signál k tomu, aby se začala preventivně orientovat na přátelství a spolupráci s novou vzrůstající se říší na severu. Stejně tak Mongolům, kteří v roce 1239 pronikli až ke klášteru Radeng, vzdálenému necelých 100 km severně od Lhasy, neuniklo, že v Tibetu není jednotná světská vláda, že země je už několik století rozdělena a všechna politická moc, hospodářská síla a kulturní vliv se soustřeďují při kláštorech v

rukou jednotlivých náboženských sekt, z nichž nejmocnější v té době byla sekta Sakjapa. V jejím čele tehdy stál známý učenec a literát Kunga Gjalchän, zvaný Sakja-pandita (1182–1251), autor proslulé *Pokladnice moudrých rčení*. Aby si zajistil hegemonii nad ostatními sektami, přijal v roce 1245 pozvání k návštěvě Mongolska, během níž mezi oběma stranami došlo k vytvoření zvláštního vztahu, tibetsky nazývaného *čhönä dang jöndag* neboli vztah „lamy-obětníka a laika-almužníka“. Tento vztah, opětovně připomínaný ve vztazích Tibetu k Číně i v pozdějších dobách, je třeba interpretovat jako „přijetí hlavy suverénního státu za učedníka a dobrodince církevního knížete, s důrazem na primát náboženského hierarchy nad jeho světským vládcem“.

V téže politice sblížování mongolského dvora s představiteli tibetské buddhistické církve pokračoval i chán Chubilaj (1260–1294), dovršitel porobení sungské Číny (v roce 1279) a zakladatel a první panovník mongolské (jüanské) dynastie na čínském císařském trůně. Ten v roce 1260, když byl na kurultaji v Karakorumu zvolán všemongolským chánem, udělil Sakja-panditovu synovci, učenému lamovi Phagpovi (1235–1280), zdržujícímu se u jeho dvora, titul „zemského preceptora“ (*kuo-š'*) a tibetský buddhismus povýšil na oficiální náboženství východní části mongolské říše.

Mongolský chán pozval tibetského lamu znovu v roce 1263, po přenesení sídelního města z Karakorumu do Pekingu, tehdy zvaného Chánbalig, „Chánovo město“. Tentokrát strávil Phagpu u Chubilajova dvora plných osm let, a když se v roce 1276 vracel do Tibetu, byl mu udělen titul zahrnující výkon nejvyšší duchovní moci v zemi. Tato výsada zůstala pak po celou dobu mongolské vlády v rukou sakjaských hierarchů. Dohled nad věcmi civilní správy a vojenství v Tibetu byl svěřen úředníku pravidelně jmenovanému a odvolávanému z ústředí.

Uvedenými opatřeními, uskutečněnými ještě před založením dynastie Jüan v Číně, bylo v podstatě dovršeno zřízení mongolského „protektorátu“ nad Tibetem, který pak se vznikem říše Jüan (1280) přešel automaticky pod její jurisdikci. V této souvislosti třeba ovšem zdůraznit, že k zapojení Tibetu do

mongolského impéria Jüan v Číně došlo až po jeho předchozím začlenění do mongolské říše rodu Čingischánova. Proto tvrzení některých čínských autorů, že „čínská svrchovanost“ nad Tibetem se datuje od těchto dob, jsou mylná.

Mongolové dobývali Tibet především pro sebe a pro své potřeby, a nikoli pro rozmnožení někdejší či budoucí moci a slávy chanského impéria! Ostatně v době, kdy Mongolové již fakticky a účinně Tibet administrovali prostřednictvím sakjaské sekty a dosazovaných úředníků (nejpozději od roku 1276, ne-li dříve), byla Čína spravována ještě dynastií Jižních Sungů, z čínského hlediska jedinou legitimní představitelkou státní moci v zemi.

Se založením dynastie Jüan se i Tibet, který téměř až do poloviny 13. století zůstával na svém východním sousedovi ve všech ohledech nezávislý, dostával do stále těsnějšího vazalství vůči ústřední mongolské vládě v Pekingu. Leč tato situace netrvala nijak dlouho. S pádem jüanského císařství v Číně (1368) došlo i k faktické likvidaci mongolského „protektorátu“ nad Tibetem. Čínská dynastie Ming, která vystřídala mongolskou dynastii Jüan, nedokázala nikdy někdejší vazalský poměr Tibetu k říši obnovit.

Pokud jde o samotnou sektu Sakjapu, ukázalo se, že příliš mnoho politické přízně jüanského dvora mělo pro ni zhoubné následky. Koncentrace bohatství a světské moci v rukou privilegované sekty, pro jejíž příslušníky neplatil příkaz mnišského celibátu, poškodilo morálku i dobré jméno této kdysi ctností a učeností proslulé sekty. Nespokojenci s nadvládou kláštera a mnichů Sakja se v polovině 14. století začali soustřeďovat kolem sekty Digungpy (vznikla v polovině 12. století jako odnož starší sekty Kagjüpy), vystavené za sakjapovců největšímu útisku. K hnutí se brzy připojili i světští feudálové, jmenovitě šlechtický rod Phagmodu, který se také kolem roku 1350 ve středním Tibetu chopil moci a až do roku 1436 si ji udržel. Po mnoha staletích politické roztříštěnosti a po téměř stoletém období sakjaské hierokracie se tak alespoň střední část země opět sjednotila pod pevnou vládou světských panovníků.

Královský rod Phagmodu, který od konce mongolské éry neomezeně vládl nad troskami někdejší sakjasko-mongolské administrativy ve středním Tibetu, ztratil svou moc v polovině 15. století a byl vystřídán dynastií Rinpung (1436–1565), jež měla svou základnu v Zadním Tibetu a duchovní oporu v sektě Karmapě. Dynastie Rinpung byla pak svržena jedním z jejích ministrů, který založil vlastní dynastii, zvanou Cangpa (1565–1642). Moc těchto královských rodů většinou nesahala za hranice Středního, eventuálně Zadního Tibetu.

Souběžně s poměrně častým střídáním světských vládců v Tibetu neustávaly ani boje mezi jednotlivými sektami tibetského buddhismu. Na pozadí hlubokého morálního úpadku a náboženské nesnášenlivosti vystoupil se svou reformou tibetského mnišství slavný Congkhapa (1357–1419). Jím založená sekta Gelugpa (podle barvy obřadní pokrývky hlavy jejích příslušníků nazývaná též sektou „Žlutých miter“), zdůrazňující striktní řád, mravně bezúhonný život a hluboké filozofické vzdělání, se měla v příštích stoletích stát rozhodující duchovní a později i světskou silou v zemi. V této sektě byl po Congkhapově smrti zaveden systém dvou nejvyšších převtělenců, *dalajlamy* a *pančhenlamy*, který jen s nepatrnými změnami přetrval do našich dnů.

Dalajlama je tedy titul nejvyšších duchovních představených sekty Gelugpy a zároveň, shodou historických okolností, nejvyšších světských vládců Tibetu v posledních 300 letech. Slovo *dalaj* je mongolské a znamená „oceán, moře“; tibetské slovo *lama* znamená „nejvyšší“ (a přeneseně „mnich“). Znamená tedy dalajlama „oceánový lama“, tj. duchovní, jehož ctnost a učenost jsou bezbřehé jako oceán. Tohoto titulu se však začalo užívat teprve od 3. dalajlamy Sönam Gjamccha (1543–1588), jímž byl tehdejší představený dápungského kláštera a jemuž ho udělil mongolský vládce Altan-chan v roce 1578. Dodatečně bylo pak toto označení vztaženo i na oba jeho předchůdce. K zakotvení ideje o božském původu dalajlamů došlo až za 5. dalajlamy Ngawang Lozang Gjamccha (1617–1682), který prohlásil sebe, své čtyři předchůdce i všechny budoucí dalajlamy za převtělence Velkého slitovníka – bódhisattvy Avalókitěšvary. Když dalajlama

zemřel, začalo složité vyhledávání jeho převtělence: byla dotazována státní věštitelna, shledávána zvláštní znamení a úkazy na nebi i zemském povrchu, vykládány sny svatých lamů, z nichž se usuzovalo na místo narození, rodinu atd. dalajlamova nástupce. U dvouletých až tříletých chlapečků-kandidátů se zkoumaly zvláštnosti jejich tělesných tvarů (například dlouhé ušní boltce apod.) a v případě souběhu více uchazečů byli podrobeni testu, který spočíval ve správném určení předmětů patřících zesnulému dalajlamovi (například růženec, rituální vadžra, modlitební knížky, psací potřeby atd.) v hromadě jejich napodobenin. A když i tak byl výsledek nerozhodný, losovalo se: do zlaté urny (serbum), kterou k tomu účelu věnoval čínský císař Čchien-lung (1736–1795), se vkládaly lístečky se jmény zbylých uchazečů a císařský zástupce ve Lhase (amban) jejich vytažením rozhodl s definitivní platností o novém dalajlamovi. V době své nezletilosti, tj. do osmnácti let, se dalajlamové drželi stranou všeho vnějšího dění, pilně studovali a připravovali se na svou duchovní dráhu, zatímco za ně a jejich jménem vládli regenti (gjalchab). Ti v nejednom případě zneužili svého postavení a obratně se postarali o předčasný odchod nejednoho nezletilého dalajlamy na onen svět ...

Mystická posloupnost *pančhenlamů* sahá až k buddhovi Amitábhovi. V historické době se však pančhenlamovští převtělenci odvozují od Congkhapova žáka a nástupce ve funkci opata gandänského kláštera Khädub Geleg Palzangpa (1385–1438). Podle jiné, starší tradice pochází však tato instituce až ze 17. století. Proto jsme někdy svědky dvojího udávání počtu pančhenlamů – sedm, respektive deset. Jejich volba se řídí obdobnými pravidly jako volba dalajlamů. Tradičním sídlem pančhenlamů je gelugpovský klášter Tašilhünpo poblíž Žikace, založený v roce 1447 prvním dalajlamou Gendündubem. Zde se také nacházejí suburgany (hrobky) pěti pančhenlamů, čtvrtého až osmého. Pro převtělence – představené kláštera Tašilhünpo – se vžilo několik názvů, respektive titulů: pančhenlama, pančhen rinpoče, pančhen erdeni a tašilama. Výraz *pančhen* představuje hybridní sanskrtsko-tibetskou složeninu *pandita*

(„učenec“) + *čhenpo* („veliký“); tibetské *rinpočhe* je totéž co mongolské *erdeni* (ze sanskrtského *ratna*) a znamená „drahocenný“; *tašilama* je tvar, který vytvořili Evropané, a znamená „lamu z Taši(lhünpa)“.

Zatímco dalajlamové, kteří sídlí v hlavním tibetském městě Lhase, mají už tradičně větší moc duchovní a světskou, uplatňovanou prakticky téměř po celém Tibetu, duchovní a světská moc pančhenlamů sídlících v klášteře Tašilhünpo se omezuje pouze na tento klášter a část Zadního Tibetu, představující necelou desetinu celkové plochy Tibetu. Podle některých tibetských dogmatiků však pančhenlamové zauímají v ohledu duchovním vyšší postavení nežli dalajlamové, neboť jsou převtělenci buddhy, kdežto dalajlamové toliko převtělenci bódhisattvy. Ve skutečnosti oba hodnostáři zasahovali do vnitřní politiky země a nezřídka prováděli i vlastní zahraniční politiku, z čehož cizí mocnosti nejednou těžily.

V počátečním období svého trvání (do poloviny 17. století) neměla Gelugpa reálných vyhlídek na výraznější posílení své politické a hospodářské moci v zemi a její vliv se omezoval téměř výlučně na sféru náboženskou. A protože této sektě nepatřila přízeň pekingského dvora ani domácích královských rodů, navázal Sönam Gjamccho (1543–1588), podle posloupnosti třetí nejvyšší představitel Gelugpy, přátelské styky s mongolským vládcem Altanem (1543–1583). Ten ho v roce 1578 pozval k sobě, učení Gelugpy prohlásil za oficiální náboženství svého lidu a jemu osobně poprvé udělil mongolsko-tibetský titul dalajlama. Tak byla v nové podobě obnovena stará tibetsko-mongolská, duchovně-světská aliance, jak jsme ji mezi těmito dvěma zeměmi poznali již v polovině 13. století. Spolupráce „Žluté sekty“ s Mongoly se ještě více prohloubila, když se Sönam Gjamcchovým nástupcem v úřadu jejího nejvyššího představitele v Tibetu a veškerém lamaistickém světě (Sönam Gjamccho zemřel v Mongolsku roku 1588) stal Mongol, Altanův vnuk Jöntän Gjamccho, přijatý za čtvrtého dalajlamu (1589–1616).

S nástupem 5. dalajlamy Ngawang Lozang Gjamccha (1617–1682), jenž bývá ve své vlasti s oblibou nazýván „Velkým pátým“ (Ngapa čenpo), zahájila sekta „Žlutých miter“ rozhodný boj o získání veškeré duchovní i světské moci v celém Tibetu. Vojenskou pomoc jí k tomu poskytl Gušri-chan (1636–1656), vůdce západomongolského kmene Chošúdů, obývajících krajinu Amdo. Gušri-chanova vojska obsadila v roce 1642 Střední i Zadní Tibet a svrhla Gelugpě nepřátelskou dynastii Cangpa, čímž byl zároveň likvidován duchovní primát sekty Karmapy. Dalajlama se po tomto krvavém převratu stal duchovní i světskou hlavou Tibetu. Gušri-chanovi byl za jeho pomoc udělen dědičný titul „tibetského krále“ (*bökjigjalpo*) a jeho potomci se v této funkci udrželi až do roku 1717. Tak se v polovině 17. století znovu zformoval jednotný a nezávislý teokraticko-světský tibetský stát, který se udržel rovné tři čtvrti století (1642–1717), než podlehl soustředěnému náporu Džúngarů a posléze mandžuské říši Čching.

Vzhledem k poměrně délce a složitosti historického vývoje Tibetu v období Čching, jakož i vzhledem k důležitosti jednotlivých historických faktů a událostí pro definitivní formování charakteru vzájemného poměru Tibetu a Číny je nezbytné rozdělit si je do kratších etap, z nichž každá je svým způsobem samostatnou kapitolou v politických dějinách novodobého Tibetu: 1. etapa (do roku 1717) – charakterizovaná pokusy nových vládců Číny o navázání kontaktů s novými vládci Tibetu. 2. etapa (1718–1750) – charakterizovaná dobovačnými taženími čínských vojsk a zřízením stálé reprezentace dvora ve Lhase. 3. etapa (1751–1793) – charakterizovaná vytvořením systému mandžusko-čínské suverenity nad Tibetem a jeho postupnou přeměnou ve faktický protektorát Čínské říše. 4. etapa (1793–1890) – charakterizovaná relativní stabilitou mandžusko-čínské suverenity nad Tibetem. 5. etapa (1890–1912) – charakterizovaná vystupňováním úsilí o udržení a upevnění mandžusko-čínské suverenity nad Tibetem.

Novým prvkem v dosavadním politickém vývoji Tibetu a v jeho vztazích s Čínou byl zásah Anglie, první cizí mocnosti, která se začala hospodářsky a

politicky o Tibet zajímat. Přesahovalo by však rámeček tohoto výkladu, kdybychom se měli podrobněji věnovat otázkám postavení Tibetu v mezinárodní politice na konci 19. a začátku 20. století, sporům, které o tento strategicky významný region Asie vedly Čína, Velká Británie a carské Rusko, vojenským zásahům ze strany Velké Británie, četným jednáním a dohodám o Tibetu z tohoto období atd. Konstatujme jen, že události okolo britského ozbrojeného vpádu do Tibetu v letech 1903–1904, před kterým hledal 13. dalajlama útočiště v Mongolsku a v Číně, a anglo-tibetská, tzv. Lhaská dohoda ze 7. září 1904, hrozící nebezpečím vytržení Tibetu z organismu mandžuské říše, vyvolaly na straně Číny zvýšený zájem o vnitropolitický vývoj v Tibetu a zefektivnění její kontroly nad tamní situací. Třináctý dalajlama Thubtän Gjamccho (1876–1933) byl v roce 1908 uvítán v Pekingu a byla přislíbena podpora některým jeho modernizačním snahám. Do Lhasy byl vyslán osvědčený administrátor Lien-jü (1906–1912), který se tam pokusil o celou řadu reforem, jež měly v očích Tibetanů znovu pozvednout pokleslou prestiž mandžuského dvora.

S oživením čínského zájmu o vlastní Tibet souvisela také zvýšená pozornost dvora, věnovaná v té době otázkám konsolidace poměrů ve východním Tibetu, s nímž Čína sousedila třemi svými provinciemi. Nejdříve byla v letech 1905–1906 zreformována a posílena čínská moc v s'čchuansko-tibetském pomezí a byl tu zřízen úřad „vysokého komisaře pro pohraniční záležitosti“ se sídlem v Bathangu. Druhou etapu – léta 1908–1911 – představovaly vojensko-administrativní akce na vlastním tibetském území západně od řeky Ťin-ša-ťiang až k městu Gjamda, ležícímu 200 km východně od Lhasy. Místní tibetské úřady zde byly rušeny a zaváděna čínská správa, obdobná jako v ostatním vnitrozemí. V této době byl také předložen návrh na přeměnu takto získaného území na čínskou provincii s názvem Si-kchang.

To vše vytvářelo příznivé podmínky pro vstup čínských vojsk do Tibetu v únoru 1910 a k zavedení čínské vojenské kontroly v zemi. Dalajlama, prchající

před blížícím se čínským vojskem, vyhledal politický azyl v Britské Indii, což poskytlo Pekingům záminku k jeho sesazení (25. února 1910). Lhaská vláda, oslabená odchodem dalajlamovým a doplněná pročínskými elementy z okolí pančhenlamova, se stala pouze poslušným nástrojem v rukou ambana Lien-jüho a velitele čínského expedičního sboru Čung Jinga.

Další vývoj událostí přervala Sinchajská revoluce v Číně v roce 1911, která učinila na jedné straně rázný škrť přes všechny plány, jež mandžuská císařská vláda s Tibetem měla a jež nepochybně ve svých důsledcích měly vést k vytvoření regulární čínské provincie z Tibetu, na druhé straně však také nastolila otázku, co bude dál s dosavadním systémem ústřední správy Tibetu v nových podmínkách republikánské Číny. Bezprostřední vývoj v čínsko-tibetských vztazích po roce 1911 svědčí o tom, že nový režim v Číně byl připraven převzít v Tibetu všechna práva a výsady, které tam starý režim zanechal.

Aby republikánská vláda Číny předešla rozpadu mnohonárodnostního státního území Číny zděděného po Mandžučích a zabránila ztrátě svých „okrajových území“, mezi nimi i Tibetu, vydala v té době celou řadu prohlášení o sounáležitosti „pěti ras“, tj. národů, totiž Chanů, Mandžů, Mongolů, Chuejů („Mohamedánů“) a Tibetánů, tvořících dohromady jednotný „stát všeho lidu Číny“ – Čínskou republiku. Zároveň byli jejich představitelé přizváni k práci v čínském parlamentu.

V tomto směru narazily snahy čínské vlády po začlenění Tibetu záhy na některé překážky jak vnitropolitického, tak mezinárodněpolitického charakteru.

Především to byly ozbrojené srážky mezi dezorganizovanou čínskou posádkou ve Lhase a Tibetany, datující se od poloviny března 1912. Když čínským vojákům hrozilo již nebezpečí totální likvidace v tibetském obklíčení, bylo – díky zprostředkovatelskému úsilí nepálského obchodního agenta ve Lhase – dosaženo dohody o příměří (12. 8. 1912). Podle ní měli Číňané složit zbraně a stáhnout se z Tibetu. Poslední kontingenty čínských vojsk a zbytky ambanské administrativy skutečně opustily Tibet v lednu roku 1913. Tím také

formálně skončila činnost staleté instituce ambanů (vysokých císařských úředníků v Tibetu v letech 1728–1912; zpravidla bývali dva – hlavní a pomocný – a střídali se v tříletých intervalech; tuto funkci císařského dohledu a kontroly nad Tibetem zastávali téměř výlučně pouze Mandžouvé nebo Mongolové) a republikánská Čína od této doby neměla v Tibetu žádného svého oficiálního představitele, který by svým postavením a funkcí navazoval na předchozí ambany. Ve vypjaté atmosféře těch dnů vydal dalajlama „deklaraci nezávislosti“ (1. 3. 1913), v jejímž duchu později také směřoval veškerou vnitřní a zahraniční činnost své vlády.

Prvním konkrétním projevem de facto nezávislosti Tibetu v té době bylo sjednání tibetsko-mongolské dohody z 11. ledna 1913, v níž obě strany prohlašovaly, že se „vymanily z područí mandžuské dynastie, oddělily od Číny a staly nezávislými státy“. Tato dohoda, i když o její existenci panují některé pochybnosti, představuje první smluvní dokument, který mezi sebou uzavřely dvě části jedné Číny, bez konzultace s ústřední vládou a bez její účasti.

Své nejvýraznější podoby faktická nezávislost Tibetu nabyla účastí tibetské delegace na jednáních trojstranné britsko-čínsko-tibetské, tzv. Simelské konference v letech 1913–1914. Konference měla zjednat jasno v otázce politicko-právního statusu Tibetu a v otázkách jeho územně-administrativního vymezení. Tibetské delegaci, v průběhu konferenčního jednání neustále se dožadující mezinárodního potvrzení faktické nezávislosti Tibetu, byl nakonec předložen britský kompromisní návrh přiznávající Číně suverenitu nad celým Tibetem a tzv. Vnějšímu (tj. vlastnímu) Tibetu poskytující pouze status autonomie. V této podobě ovšem výsledky konference neuspokojily ani tibetskou ani čínskou stranu, která se dokonce od dohody zcela distancovala.

Vývoj v čínsko-tibetských vztazích po neúspěšné Simelské konferenci se ubíral cestou faktické nezávislosti Tibetu na straně jedné a neschopnosti Číny prosadit v této zemi jakékoli vlastní zájmy na straně druhé. Pokračující boje v

s' -čchuansko-tibetském pohraničí skončily v roce 1918 příměřím, které vyneslo Tibetu další územní zisky.

V důsledku vnitropolitické situace v Číně ve 20. letech 20. století se vývoj v čínsko-tibetských vztazích vyznačoval dalším odpoutáváním se Tibetu od Číny a upevňováním jeho nezávislosti. V téže době došlo také k značnému posílení britského vlivu v této zemi.

Oživení čínského zájmu o Tibet nastalo až s příchodem Kuomintangu k moci v roce 1927. Při ústřední vládě v Nankingu byla ustavena „Komise pro mongolské a tibetské záležitosti“; v květnu 1930 byl Tibet, stejně jako Mongolsko, vyhlášen organickou součástí Čínské republiky; v roce 1934 byla do Lhasy vypravěna mise generála Chuang Mu-sunga – formálně k vyjádření soustrasti Čankajškovy vlády nad úmrtím 13. dalajlamy (17. 12. 1933), ve skutečnosti však proto, aby se pokusila přimět Tibet přistoupit na čínskou svrchovanost; v roce 1934 došlo ve Lhasě k zřízení stálé čínské agentury s posláním dohlížet nad dodržováním příměří v čínsko-tibetském pohraničí. Tato zvýšená aktivita čínského ústředí nepochybně souvisela se změnami ve vnitropolitickém životě Tibetu, z něhož odešel probritsky orientovaný 13. dalajlama a k moci se dostal regent Radeng-rinpoče (1934–1941), nakloněný spolupráci s nankingskou vládou. Tato jeho orientace neměla však dlouhého trvání a ani na straně Tibetu se neseťkávala všude s očekávanou odezvou. Tibetská strana také nepovažovala zřízení čínského úřadu ve Lhasě za uznání suverenity Číny nad Tibetem a chápala je jako běžnou formu diplomatického styku mezi státy. Ostatně obdobný styčný úřad si ve Lhasě otevřela v roce 1936 také Velká Británie.

Za další projevy *sui generis* nezávislé působnosti lhaské vlády možno považovat: neutrální postoj Tibetu v čínsko-japonské válce, projevující se zákazem transportu spojeneckých vojenských dodávek z Barmy (dnes Myanmarský svaz) do Číny přes jeho území; zřízení samostatného úřadu pro zahraniční záležitosti při tibetské vládě (1943); likvidaci protivládního spiknutí

osnovaného pročínskými elementy z okolí bývalého regenta Radeng-rinpočeho (1947); účast tibetských zástupců pod samostatnou vlajkou Tibetu na mezinárodní konferenci o vztazích mezi asijskými národy, konané v Dillí (1947); vyslání tibetské obchodní delegace v čele s ministrem financí W. D. Žagabpou (Shakabpa) k návštěvě Indie, Číny, Francie, Itálie, Velké Británie a USA (1947–1949) s cílem prozkoumání možností přímých obchodních styků mezi těmito zeměmi a Tibetem (za povšimnutí stojí, že členové delegace cestovali s pasy vystavenými tibetskými úřady, jež vlády navštívených zemí uznaly za platné). Jiné skutečnosti charakterizující nezávislý status Tibetu jsou například udržování a výcvik vlastního vojska, ražení a vydávání vlastních mincí a papírových peněz, poštovní a telegrafní systém, vydávání poštovních známek atd.

Uvedená fakta ukazují dostatečně jasně, že postavení Tibetu v podmínkách Čínské republiky lze plným právem charakterizovat jako stav faktické nezávislosti na Číně, kterému se ale bohužel nedostalo žádného mezinárodního uznání. Tibet v uvedeném období zřejmě přecenil význam relativní izolovanosti a nepřístupnosti svého území a nevyvinul dostatečné úsilí, politické ani diplomatické, aby takového uznání dosáhl.

S blížícím se vítězstvím komunistické revoluce v Číně, představujícím reálné ohrožení politických a společenských výsad vládnoucích kruhů Tibetu, se tibetská vláda regenta Tagdag-rinpočeho (1941–1950) rozhodla přerušit veškeré styky s ústředím a vypovědět čínskou misi ze Lhasy (8. 7. 1949). Poté co byla v Pekingu založena Čínská lidová republika (ČLR), vyhlásil Tagdag-rinpoče formálně nezávislost Tibetu (4. 11. 1949) a domáhal se jejího mezinárodního uznání vysláním zvláštních „misí dobré vůle“ do USA, Velké Británie, Indie a Nepálu. S tímto postupem vyslovila vláda ČLR, činící si od samého začátku nárok na Tibet, krajní nelibost a místní tibetské vládě navrhla vyslat svého zástupce do Pekingu k rozhovorům o mírovém urovnání otázky Tibetu. Vzhledem k tomu, že oddíly Čínské lidově osvobozené armády tou

dobou začaly již vstupovat do míst nacházejících se pod jurisdikcí lhaské vlády a tibetské vojsko jim nebylo s to klást odpor, nezbylo vládě než na rozhovory s Čínou přistoupit. Nicméně i tak dělala vše pro to, aby tyto rozhovory co nejdříve oddálila. Za této situace se vláda ČLR rozhodla řešit celou otázku silou: v říjnu 1950 přešla čínská armáda na jihozápadní frontě do útoku, 19. října padlo do jejich rukou administrativní středisko východního Tibetu Čhamdo a jeho tibetský guvernér, ministr tibetské vlády Ngaphö Ngawang Džigme, byl vzat do zajetí. Současně s čínskými vojsky postupujícími proti Tibetu od východu se zapojily do akcí také armádní jednotky dislokované v Sin-t'iangu.

Tibetská vláda se i v této situaci ještě jednou pokusila o konsolidaci protičínských sil v zemi. Dne 17. listopadu 1950, dva roky před termínem, byl do svého úřadu uveden 14. dalajlama Tändzin Gjamccho (narozen 6. července 1935), jehož duchovní autorita měla v této kritické chvíli sjednotit všechny Tibetany. Tibetské úřady se také obrátily na Indii s žádostí o pomoc (28. 10. 1950) a o předložení otázky „čínské agrese“ v OSN a zároveň poslaly do sídla této mezinárodní organizace telegram se stížností na postup čínské vlády (11. 11. 1950). Získání pomoci zvenčí, především z Indie, měl nakonec sloužit i dalajlamův útěk ze Lhasy do Jatungu na indicko-tibetské hranici v prosinci 1950.

Když však nic z toho nebylo korunováno úspěchem, byla vláda 14. dalajlamy, ocitnuvší se v té chvíli v úplné diplomatické izolaci a tváří v tvář pevnému rozhodnutí vlády ČLR řešit konflikt v případě nezbytnosti silou, nucena přistoupit na rozhovory s Čínou a vyslat k tomu účelu svou delegaci do Pekingu. Výsledkem těchto rozhovorů, jež za tibetskou stranu vedl Číňany zadržený ministr tibetské vlády Ngaphö Ngawang Džigme a za čínskou stranu její zplnomocněnec Li Wej-chan, vedoucí činitel vládního výboru pro menšinové národnosti, byla tzv. Sedmnáctibodová dohoda mezi ústřední lidovou vládou Číny a místní vládou Tibetu o podmínkách mírového osvobození Tibetu z 23. května 1951. Touto dohodou byl Tibet prohlášen organickou, „neoddělitelnou

částí“ ČLR a přiznáno mu toliko právo na autonomii v rámci státního území Čínské lidové republiky a pod jednotným vedením ústřední čínské vlády.

V dějinách Tibetu a jeho vztahů k Číně byla zahájena nová etapa, charakterizovaná všestranným uplatňováním čínské svrchovanosti, de facto i de iure, nad celým Tibetem.

Ani následující etapa ve vývoji čínsko-tibetského soužití, od vnuceného „mírového osvobození“ do současnosti, Sedmnáctibodovou dohodou zdánlivě jednou provždy „uspokojivě“ vyřešeného, nebyla zcela bez problémů. Zmiňme jen její nejzákladnější historické mezníky.

V roce 1954 se dalajlama a pančhenlama zúčastnili v Pekingu zasedání Všečínského shromáždění lidových zástupců (tj. parlamentu) ČLR a oba byli zvoleni do jeho nejvyšších orgánů.

V dubnu 1956 byl ve Lhase ustaven Přípravný výbor Tibetské autonomní oblasti s dalajlamou jako předsedou a pančhenlamou jako místopředsedou. Současně byla vyhlášena řada reforem. V tomto roce byly rovněž dány do provozu dvě silnice spojující čínské vnitrozemí se Lhasou. Oba nejvyšší tibetští představitelé navštívili na přelomu let 1956–1957 Indii u příležitosti 2500. výročí Buddhova narození. Byli přijati též indickým ministerským předsedou Džaváharlálem Néhrúem. Dalajlama, již v té době nespokojený s vývojem v Tibetu pod čínskou správou, projevil úmysl nevrátit se více do Číny. Néhrú a Čou En-laj mu to tehdy stačili ještě rozmluvit.

V následujícím roce 1957 proskočily první alarmující zprávy o protičínských nepokojích v různých částech Tibetu, vyvolaných necitlivým, zpravidla direktivním uplatňováním čínských reformních opatření (pozemková reforma, tzv. demokratické reformy atd.). Proto bylo v ústředí přijato rozhodnutí o šestiletém moratoriu na provádění sociálních reforem, pro které v Tibetu evidentně ještě nedozrály podmínky.

Napětí v čínsko-tibetských vztazích, na němž měly svůj podíl i samy čínské úřady v Tibetu, však neustávalo a v březnu 1959 vyústilo v ozbrojené

protičínské povstání ve Lhase, v jehož pozadí stáli především světští feudálové a představitelé nejvyšší církevní hierarchie. Mladý, teprve tříadvacetiletý dalajlama na nátlak svých rádců uprchl do Indie, kde požádal o politický azyl. Spolu s ním se tam tehdy uchýlilo na 80 000 tibetských uprchlíků.

Čína povstání ve Lhase záhy potlačila, místní tibetskou vládu rozpustila a její pravomoce předala Přípravnému výboru Tibetské autonomní oblasti v čele s pančhenlamou.

Březnové události roku 1959 změnily nadlouho a zásadním způsobem situaci v zemi: urychleně se přikročilo k provádění reforem na čínský způsob; dalajlama v exilu byl prohlášen za „zrádce“ a zbaven svých funkcí; v září 1965 byla poté oficiálně vyhlášena Tibetská autonomní oblast ČLR a jejím prvním předsedou byl jmenován Ngaphö Ngawang Džigme – ten, který v roce 1951 podepisoval v Pekingu dohodu o připojení Tibetu k Číně.

Zhoubné důsledky čínské kulturní revoluce v letech 1966–1976 našly svůj odraz i v Tibetu, kde byly způsobeny značné škody zejména na kulturním majetku – byly bořeny kláštery, páleny knihy, plundrovány památky.

Teprve rok 1978 přinesl zásadní zlom. V souvislosti s vnitropolitickými změnami ve vlastní Číně, iniciovanými Teng Siao-pchingem, začala být i vůči Tibetu prováděna liberálnější, osvícenější politika: zvýšenou měrou bylo pečováno o jeho hospodářský a kulturní rozvoj; byl uvolněn pohyb obyvatelstva; zemi bylo umožněno postupně dohánět zpoždění. Od té doby je rovněž patrný růst obecné vzdělanosti, zlepšuje se sociální a zdravotní péče, jsou zakládány nové školy, otevírány knihovny a vědecké instituce, vydávány knihy a časopisy. Od 80. let jsou postupně také navazovány kontakty s tibetskou emigrací a oboustranně sondovány možnosti eventuálního dalajlamova návratu do Tibetu. Země se rovněž začíná otvírat zahraničnímu turistickému ruchu (mezi roky 1981 a 1987 vzrostl počet návštěvníků Tibetu z 1 500 na 43 000 osob ročně).

Pokusme se nyní odpovědět na aktuální otázku: komu patří Tibet? – Nepochybně tibetskému lidu. A kam patří? – Nejspíš a jedině tam, kde se už po

víc než tisíc let nachází, tj. do nitra Asie, do míst, kde se rozkládá jeho obrovská, nádherná, milovaná a v básních opěvovaná Tibetská náhorní plošina. A jak je tomu s ČLR ve vztahu k Tibetu? – Pro ni Tibet vždy byl, je a bude její „neoddělitelnou součástí“, jak to jednou provždy vyřešila klauzule čínské ústavy – čtvrté z roku 1982, ale i všech předchozích –, jež stanoví, že „všechna místa s národnostní autonomií jsou „neoddělitelnými částmi ČLR“. Že je v těchto stanoviscích rozpor? Je, ale ten si musí vyřešit sami Číňané a Tibetané, spolu a mezi sebou. My, pozorovatelé zvnějška, se budeme ještě dlouho přít o to, od kdy, a tedy jak dlouho již Tibet touto „součástí Číny“ je a jak dlouho jí zůstane. Náš hlas v tomto sporu však může být toliko hlasem poradním, konečné řešení této spleťové otázky si budou muset nalézt sami odvěcí sousedé, Číňané a Tibetané, v mnohém sice tolik odlišní, ale stejně tak v mnohém velice si blízcí a podobní, a to pouze politickým jednáním, a nikoli ozbrojenou silou. Naším jediným přáním je, aby obě strany brzy našly pro ně přijatelný *modus vivendi*, přidržující se zásady „hledat pravdu ve faktech“. A pravda, jak hlásá stará moudrost, je obvykle někde uprostřed, protože nic v životě není jenom bílé a jenom černé, nýbrž i bílé i černé, s jakousi, jak praví dalajlama, přechodnou „šedou zónou“ ležící mezi nimi.

9. Korejská civilizace

Označení kultury a civilizace rozvíjející se od pravěkých dob v oblasti Korejského poloostrova a velké části přilehlého Mandžuska.

První lidé Koreu osídlili již ve starší a střední době kamenné (paleolitu a mezolitu) a živili se lovem a sběračstvím. V mladších prehistorických obdobích byli asimilováni novými neolitickými přistěhovalci z pevniny, znalými zemědělství, hrnčičství, textilnictví a stavitelství. Tyto inovace se staly základem dalšího vývoje ve 4. a 3. tisíciletí př. n. l. v rámci *kultury tongsamdongské* a poněkud mladší *hřebenové kultury*, nazvané archeology podle typické výzdoby nádob. Následovaly další migrace a kulturní vlivy, které formovaly korejské

etnikum, jež se v některých rysech od svých sousedů liší jak antropologicky, tak i jazykem.

Nejstarší korejské dějiny jsou opředeny legendami, z nichž pak starověcí historikové a po nich i oficiální historiografové odvozují vznik prvních států. Počátek dějin bývá nejčastěji spojován s rokem 2333 př. n. l., kdy se podle pověsti narodil Tangun, zakladatel bájného království *Čosön* – „Země jitřní svěžesti“. První státy (v širším smyslu slova) na Korejském poloostrově však vznikaly až v průběhu 1. století př. n. l. V následujících staletích „Tři království“ (*Samguk*) – Silla, Päkče a Kogurjō – dále expandovala: na severu obsadila i území, která musela později postoupit Číně. Zatímco nejseverněji položený stát Kogurjō byl vystaven neustálému čínskému tlaku, oba další státy, zvláště Silla, se rozvíjely poklidněji. Také památky ze Sily i Päkče dokazují velký rozvoj umění a řemesel, stát Päkče navíc sloužil jako spojovací článek mezi kontinentem a Japonskem a jeho prostřednictvím se na ostrovní půdu dostala čínská i korejská kultura. K sjednocení Korejského poloostrova došlo roku 668, kdy si království Silla podrobilo ostatní dva státy; až do roku 918 pak vládlo jako *Tchongil Silla* („Sjednocená Silla“).

V období Sjednocené Sily došlo k rozmachu literatury, řemesel, stavitelství a umění, jak je patrné na památkách v tehdejší sídelní městě Kjongdžu. Od té doby si Korea i přes časté nájezdy (Kitani, Mongolové, Japonci, Mandžouvé) uchovala jak politickou, tak i etnickou jednotu až do roku 1910.

Království Sjednocené Sily vystřídala v roce 918 dynastie Wang (*Korjō*), která přenesla hlavní město Käsöng do středu poloostrova. Korjō je známé svým jedinečným vynálezem tisku pohyblivými kovovými typy (1234), seladonovým porcelánem, rozmachem buddhismu a také obdivem k čínské kultuře a literatuře. Z doby mongolských vpádů pochází i jedinečná *Tripitaka Koreana*, vyřezaná oboustranně na 81 000 dřevěných maticích.

Od roku 1392 vládla v Koreji dynastie *I* (Čosön), jež přemístila své sídlo do dnešního Söulu a přijala za státní ideologii neokonfucianismus. První staletí

zhruba do korejsko-japonské války (1592–1598) se vyznačují všestranným rozkvětem kultury, poté následuje pozvolný úpadek a dobrovolná izolace, která zapříčinila také jistou zaostalost. Ta se projevila až po násilném otevření země v roce 1876. Přes snahy vzdělanecké vrstvy zachovat si nezávislost prostřednictvím reformy společnosti se Korea nedokázala ubránit tlaku Japonců. Ti si postupně vybudovali v zemi neotřesitelnou pozici a v klíčových momentech dokázali, že mezi koloniálními mocnostmi jsou jejich zájmy o Koreu nejsilnější. Přes odpor celé země a částečně i zahraničních velmocí potvrdilo Japonsko své dominantní postavení, když ve dvou velkých válkách o Koreu s Čínou (1894–1895) a s Ruskem (1904–1905) zápas o Koreu vyhrálo.

Japonský protektorát v roce 1905 a následná anexe v roce 1910 už byly pouze logickým důsledkem předchozích událostí. Do roku 1945 byla Korea součástí japonského císařství a svobodu získala až s koncem 2. světové války a porážkou Japonska. Třicátá osmá rovnoběžka, původně vojenská demarkační linie stanovená velmocemi v průběhu 2. světové války, se po osvobození země postupně stávala dělicí čarou mezi severem a jihem Korejského poloostrova a od korejské války (1950–1953) až do dnešní doby je hranicí dvou korejských států: Korejské republiky na jihu a Korejské lidově demokratické republiky na severu.

Přibližně na počátku naší éry se do Koreje dostalo čínské písmo společně s klasickými konfuciánskými spisy. Zatímco konfucianismus začal plnit svou státoprvnou i společenskou úlohu o mnoho staletí později, čínské znaky byly přijaty pro zápis korejského jazyka. Přes určité úpravy, které měly sloužit k zachycení gramatického systému korejštiny (například úřednické písmo *idu*), platily jak znaky, tak i klasická čínština oficiálně pro zápis takzvané „vysoké literatury“ až do konce 19. století. Psaly se jím všechny vážné žánry, tzn. naučná literatura všeho druhu, poezie a próza v čínském stylu. V polovině 15. století sice král Sedžong inicioval vytvoření korejského hláskového písma *hunmindžöngüm* („systém správných hlásek pro vzdělání lidu“), které mělo pomoci odstranit negramotnost, ale tento pozitivní a z lingvistického hlediska

ojedinělý počín zůstal dlouho mezi vzdělaneckou vrstvou bez odezvy. Hláskové písmo bylo považováno za „nízké, ženské“ a v žádném případě nedokázalo odstranit znaky; ty z psaného textu a literatury nevytizely dodnes. Oficiálního uznání se korejská abeceda dočkala až koncem 19. století v rámci rozsáhlého reformního hnutí, které souviselo i se vzednutím nacionalismu.

Nejstarší životní filozofie a náboženské představy obyvatel Koreje – animismus a totemismus – měly svůj původ v uctívání živých bytostí i neživých věcí, ve víře v duchy, ve vztahu k přírodě a vesmíru. Tato prehistorická náboženství (společně se šamanismem) nevytizela ze života lidí ani po příchodu konfucianismu, taoismu a buddhismu, jež měly, alespoň ve vyšších vrstvách korejské společnosti, podstatnější vliv. Šamanismus, i když je dnes chápán spíše jako součást kulturního dědictví, zanechal přesto v korejském vnímání světa podstatné stopy, projevující se především úctou k světu živých i mrtvých. Z nábožensko-filozofických systémů, které se do Koreje dostaly přes Čínu v době Tří království, měl po mnoho staletí největší vliv buddhismus, uplatňovaný pod královskou patronací až do 14. století jako státní náboženství. Buddhismus se pro svou tolerantnost nestavěl proti původním náboženstvím, jeho laická podoba dokonce absorbovala různé prvky lidových představ. Pronikl do všech oblastí kultury a jeho vliv na literaturu se projevuje v různé míře v celých dějinách korejského písennictví.

Do všech sfér života korejské společnosti se však zřejmě nejvýrazněji otiskl konfucianismus a jeho pět základních vztahů, které vymezovaly mezilidské vazby od panovníka až po kastovně nejnižší. Jejich danost a neměnnost dávaly vládcům možnost přehledně kontrolovat společnost a určovaly mimo jiné i vztah muže a ženy. Zároveň se však konfucianismus zasloužil o rozvoj vzdělanosti, kultivovanosti a stanovil měřítko pro ideální lidské chování, na nichž staví korejská společnost i v dnešní době.

10. Japonská civilizace

civilizace vyvíjející se na japonském souostroví a vykazující velký vliv na světové dění, zvláště od konce 19. století. Vývoj na japonském souostroví, jehož specifická geografická poloha omezovala kontakty s pevninskou částí Dálného východu, v historické době dlouho zaostával za úrovní států na pevnině, i když v prehistorii unikátním způsobem zazářila *džómonska kultura*. Ta jako první na světě vyráběla keramické nádoby již koncem starší doby kamenné, ve 12. tisíciletí př. n. l., tedy v údobí, kdy se lidé stále ještě živili lovem zvěře, rybolovem a sběrem rostlin, zatímco jinde se první nádoby objevují až zhruba o tři až pět tisíciletí později, v souvislosti se vznikem zemědělství. Kultura Džómon se dále vyvíjela, její příslušníci začali ve 4.–2. tisíciletí př. n. l. obdělávat půdu a hrnčířství přivedli k vrcholnému rozkvětu. Zároveň položili základy k usedlému životu – nejprve v trvalých vesnicích a později i ve městech a městských státech, které zřejmě v 7. století př. n. l. splynuly do formativního státního útvaru pod vládou legendárního císaře *Džimmua*. První písemné záznamy o obyvatelstvu na Japonských ostrovech pocházejí z pera čínských historiografů, kteří Japonce ve *Vyprávění o východních barbarech* označují jako trpaslíky, japonsky *wa*, což je také nejstarší název Japonska. Jiné čínské záznamy, vztahující se k 3. století n. l., vyprávějí o bojích o moc v zemi Wa, z nichž vítězně vyšel stát *Jamato*. Koncem 4. století navázal panovník Jamata vztahy s Korejským poloostrovem, což mělo podstatný vliv na formování japonského státu.

Poznávání kontinentální kultury v pátém a šestém století přineslo Japonsku podstatné změny. Prostřednictvím korejských přistěhovalců se do Japonska dostalo nejen mnoho řemeslných dovedností, ale také nové myšlenkové a náboženské směry – konfucianismus a buddhismus – i čínské písmo. Po údajně prvním korejském učenci Wan'í, který připlul do Japonska v roce 405, přicházely další rody vzdělanců a písařů. Vzdělání Korejci působili mimo jiné i jako učitelé japonské aristokracie, a tak se díky jim v Jamatu ujalo čínské písmo.

Než se mohlo Japonsko pustit do vlastní tvorby, muselo se vyrovnat se systémem cizího písma. Japonština je aglutinační jazyk uralsko-altajské rodiny a čínské ideografické písmo jejímu systému nevyhovuje. Proto Japonci v písemnostech zpočátku používali čistou čínštinu a teprve později ji začali přizpůsobovat potřebám vlastní gramatiky. Byl to dlouhodobý proces, v němž nejprve používali čínské znaky jak v původní čínské, tak později pojaponštělé podobě (čínské znaky četli s japonskou výslovností, čímž vzniklo takzvané sinojaponské čtení). V 7. století pak pro vyjádření japonské gramatiky začali užívat čínské znaky také foneticky. Nejstarší literární památky jsou zaznamenány velmi komplikovaným písemným systémem, který využíval čínských znaků v jejich původním užití jako ideogramů a zároveň jako fonetik, vyjadřujících zvukovou stránku japonštiny. *Kronika o dávných věcech (Kodžiki)*, pocházející z 8. století, je psána pojaponštělou podobou čínských znaků, následující *Kroniky Japonska (Nihongi)* jsou zaznamenány převážně čínsky. Další z významných děl japonské klasické literatury, básnická *Sbírka deseti tisíc listů (Manjóšú)*, je zapsaná tak složitým systémem, že je předmětem bádání celých generací vědců. Tato skutečnost svědčí o komplikovaném vývoji a dlouhodobém procesu na cestě k ustálené podobě systému japonského písma.

Z foneticky používaných čínských znaků Japonci v 10. století vytvořili dvě řady slabičných abeced. Systém kombinace japonských abeced s čínskými znaky se v jistých obměnách používá pro zápis japonštiny dodnes.

Pod vlivem čínských vzorů budovali japonští panovníci také základy nového státu. V zájmu stabilizace státní moci bylo v roce 710 založeno první stálé hlavní město *Heidžókjó* (dnešní Nara). Nastěhováním císařského dvora do Nary začalo sedmdesátileté období stejného názvu. Nadšení pro vyšší pevninskou kulturu dosahovalo v období *Nara* jednoho ze svých vrcholů. Výborně organizovaná čínská říše Tchang s bohatou kulturou měla nesmírný vliv na všechny oblasti japonského života. Čínskými vzory byla inspirována idea zkompileovat *Kroniku o dávných věcech*, která představuje počátek japonské literatury. Jiným

z výrazných projevů kontinentálního vlivu bylo přijetí buddhismu za státní náboženství. Moc buddhistických mnichů ovšem záhy nabyla takových rozměrů, že ohrozila postavení samotného císaře. Aby se dvůr odpoutal od přebujelé moci klášterů, rozhodl se zbudovat nové hlavní město – Heiankjó.

Heiankjó („Město míru a pokoje“, dnešní Kjóto) bylo založeno v roce 792. Téhož roku se do něj dvůr nastěhoval a Kjóto pak zůstalo sídlem císaře více než deset století (do roku 1869) a hlavním městem Japonska více než osm století (do roku 1603). Přesídlení dvora určuje začátek nového období japonských dějin, nazvaného podle sídelního města Heian. Doba *Heian*, trvající až do roku 1192, je charakteristická podivuhodným uměleckým rozvojem a byla skutečným zlatým věkem japonské dvorské kultury. Koncem 9. století byly přerušeny kontakty s Čínou a japonská civilizace přetvářela do vlastní podoby to, co nasbírala z kontaktů s pevninou. Pro japonskou historii je příznačné střídání období izolace s obdobími nadšeného přijímání cizích vzorů. Několikrát v průběhu dějin se tak Japonsko uzavřelo zbytku světa, aby asimilovalo a adaptovalo to, co předtím nasálo zvenčí. Jedním z charakteristických příkladů je právě vznik slabičného písma odvozeného z čínských znaků.

Dvorská šlechta vedla vytríbený životní styl a pěstovala umění. Dvůr se věnoval téměř výhradně společenským radovánkám, jeho autority proto ubývalo, a to zejména ve vzdálenějších provinciích, kde zatím sílily vojenské klany. Kontrola nad státem se císaři vymkla z rukou a stala se předmětem sporů silných vojenských rodů, které mnohdy přerostly až do válečných střetů. Jedny z nejproslulejších válek japonského středověku – mezi rody Taira a Minamoto – byly zpracovány do literární podoby a my je známe jako *Příběh rodu Taira* (*Heike monogatari*). Z nemilosrdných konfliktů vyšel vítězně rod Minamoto, když ve slavné bitvě u Dannoury v roce 1182 Tairy definitivně porazil.

Hlava rodu Minamoto no Joritomo založil roku 1192 vlastní vojenskou vládu – *šógunát*, usídlil se ve městě Kamakura, a tak začalo další období japonských dějin, nazývané buď podle vládnoucího rodu dobou *Minamoto*, nebo podle jeho

sídla *Kamakura*. Šógun, vojenský vládce Joritomo, převzal od císaře správní moc a zavedl striktní opatření k obnově kontroly po celé zemi. Vznik kamakurského šógunátu je skutečnost, která přinesla výrazné proměny do všech oblastí japonské společnosti. Od té doby vládla v Japonsku řada vojenských rodů téměř sedm století.

Když kamakurský šógunát začal ztrácet moc a ještě zeslábl pod náporom mongolských nájezdů, které postihly Japonsko ve dvou vlnách (1274 a 1281), začal úřad šóguna vykonávat další z vojenských rodů – rod *Ašikaga*. Během více než dvou století šógunátu Ašikaga zaujala vojenská šlechta zcela dominantní postavení ve společnosti. Strohá samurajská disciplína našla svůj výraz i v náboženství a zálibou v jednoduchosti, prostotě a střídmosti zanechala trvalou stopu v japonském umění. Dodnes je jednou z jeho výrazných charakteristik cit pro uměřenost a výrazová střízlivost.

Období Ašikaga bylo nicméně naplněno vleklými spory mezi silnými vojenskými rody. Domácí války ukončilo až vítězství rodu *Tokugawa* v roce 1603. Mír, který následoval, udržovali tokugawští šógunové pevnou rukou. Japonsko opět uzavřeli, vyhnali všechny cizince, Japonci, kteří byli mimo svou vlast, se nesměli vrátit a pod pohrůzkou trestu smrti nemohl nikdo zemi opustit. Více než dvě století žilo pak Japonsko opět v izolaci. Šógun ovládl všechny oblasti života ve společnosti, a aby si pojistil pevnou kontrolu v celé zemi, uzákonil rozdělení všech poddaných do stavů. A aby ani žádný ze silnějších provinčních rodů neměl možnost mimo šógunův dohled příliš zesílit, zavedl povinnost *sankin kótai*: všechna knížata musela trávit každý druhý rok službou šógunovi přímo v sídelním městě *Edu*. Systém *sankin kótai* se jevil jako velmi efektivní kontrola vojenských šlechticů, potenciálních odpůrců šógunátu.

Tokugawský šógunát si dokázal udržet moc téměř tři sta let, až v polovině 19. století se začala rigidní sociální struktura pomalu hroutit. K japonskému souostroví navíc připlouvalo stále víc cizích lodí s požadavkem otevření země. Šógunát si byl dobře vědom, že by vojenské schopnosti jeho dlouho izolované

země neuspěly v konfliktu s cizími mocnostmi, a tak se americkému admirálovi Matthewu Calbraithu Perrymu podařilo v roce 1853 šógunát přimět, aby Japonsko otevřel světu.

Tato převratná událost povzbudila nespokojené obyvatelstvo ke vzpouře a po konfliktech, které trvaly více než deset let, šógunát padl, byla znovu nastolena moc císaře a Japonsko se reformami *Meidži*, započatými v roce 1867, začalo proměňovat v moderní stát.

11. Civilizace předkolumbovské Ameriky

Označení nejvyspělejších amerických civilizací rozvíjejících se v klimaticky příznivých oblastech mexické náhorní plošiny, na poloostrově Yucatánu, v přilehlých oblastech a ve středních Andách. Měly celou řadu společných znaků: intenzivní zemědělství, husté zalidnění, zakládání měst, stavby monumentálních chrámů, organizované vojsko a silně diferencovanou společnost. Andské a středoamerické kultury byly nepochybně vzájemně spjaty (mimo jiné to dokládá všem společné pěstování kukuřice, bobů a dýní), kulturní výměna tu však probíhala v raných, formativních fázích vývoje. Přisoudíme-li (podle úvah některých archeologů a historiků) Aztékům – „Germánům Ameriky“ – třetí místo, budou se o nejvyšší příčky na pomyslném žebříčku vyspělých indiánských civilizací této „Ameriky civilizačního jádra“ ucházet Mayové – „Řekové Nového světa“ – a Kečuové – „Římané Ameriky“. Je obtížné a nejspíš i nesmyslné rozhodovat, kterým z nich přiznat vítězství; amerikanisté kladou na čelné místo to či ono etnikum, obvykle podle specializace badatele. Jihoameričtí Kečuové v Peru a přilehlých oblastech patrně dosáhli ve své původně mnohonárodnostní říši vrcholu jednotné státní správy a organizace veřejného života. Kečuové byli v tomto ohledu možná o poznání úspěšnější než Mayové. Mayové i Aztékové v Mezoamerice však zase dokonaleji usoustavnili náboženský rituál, jeden z nejzákladnějších projevů staré americké společnosti. A Mayové propracovali pečlivěji než kterýkoliv jiný

národ, a to v celosvětovém měřítku, matematiku a vědu o kalendáři na základě astronomických znalostí, které stavějí jejich výkony, a tím i celou civilizaci velmi vysoko. Teprve novověká Evropa dokázala překonat své předchůdce z dob, kdy o celém západním světadíle neměli lidé Starého světa ani tušení.

Mezoamerické civilizace:

K nejvyspělejším mezoamerickým civilizacím patřili *Mayové*, kteří obývali poloostrov Yucatán, jihovýchodní Mexiko, Guatemalu, zčásti Salvador a Honduras. V tomto prostoru zakládali své městské státy a pěstovali kukuřici, která byla jejich základní obživou. Měli vlastní hieroglyfické písmo, jehož luštění doznalo od přelomu osmdesátých a devadesátých let minulého století závratných výsledků, umožňujících konstruovat dynastické dějiny mayských měst „zvnitřku“. Z poměrně bohaté mayské literatury zůstalo po ničivém působení španělských kněží v údobí bezprostředně po conquistě jen několik takzvaných *codexů*.

Hlavní důkazy o mayské minulosti přinášejí zachované stavby, sochy, nástěnné malby a keramika. I tyto pozůstatky však byly objeveny až v moderní době. Po dobytí Mexika zaměstnávala Španěly téměř výlučně fascinující aztécká kultura, možná také proto, že v aztéckých chrámech (na rozdíl od mayských svatyní) bylo možno získat zlato. Zatímco v aztécké oblasti existuje vlastně jen jedna monumentální stavba – zřícenina Xochicalca, na území Mayů jich bylo objeveno několik set.

Každé z mayských měst se vyznačovalo vlastní, specifickou architekturou. Dodnes nebylo jednoznačně objasněno, proč mayská města (například Copán, Chichén Itzá, Mayapán, Palenque, Tikal, Tulum nebo Uxmal) existovala vždy jen po několik století – a pak byla náhle opuštěna. V roce 1956 bylo objeveno doposud neznámé středisko Dzibilchaltun ve vzdálenosti šestnáct kilometrů od Méridy na poloostrově Yucatánu, jehož archeologický průzkum přinesl překvapení: Dzibilchaltun byl založen kolem roku 2000 př. n. l. a nepřetržitě obýván třicet sedm století, tedy ještě po španělské conquistě.

Otázkou přechodného obývání mayských měst se zabývali mnozí vědci, kteří se na ni pokoušeli odpovědět různými hypotézami: města byla opuštěna pro morové epidemie, pro nedostatek vody, válečné zpusťování nebo proto, že některá z nich byla založena a po určitou dobu udržována jen z náboženských důvodů ... Je nesporné, že dnešní impozantní zbytky mayské architektury nesloužily nikdy jako obydlí prostých lidí. Byly zasvěceny panteonu rozmanitých božstev pod péčí vládnoucí kněžské aristokracie.

V 11. století pronikli na mayské území *Toltékové* ze středního Mexika a dobyli je. Mayský kulturní vliv tím však nebyl nijak výrazně narušen. Vzájemné doplňování obou kultur vedlo k jakési *mayské renesanci*. Umění a architektura znovu kvetly, obohaceny o toltécké motivy. Hlavním dekorativním prvkem bylo zobrazení Cuculcána či Quetzalcóatla v podobě Opeřeného hada.

Ve 12. století došlo z neznámých důvodů k občanské válce mezi mayskými městy Mayapán a Chichen Itzá. Z bojů vyšel vítězně Mayapán, a ovládl tak většinu poloostrova Yucatánu, avšak v roce 1441 byl sám napaden potomky toltéckých vetřelců. Obyvatelé města přitom buď zahynuli, nebo uprchli, město bylo vypleněno a zničeno. Země se rozdrobila na množství zneprátených útvarů. Přírodní katastrofy v roce 1467 pak způsobily obrovské ztráty a smrt desetitisíců lidí. První kontakt se Španěly počátkem 16. století přinesl další smrtonosnou pohromu – epidemii neštovic. Yucatánský poloostrov si však Španělé podrobili až po těžkých bojích poměrně pozdě – v roce 1546.

Jednu z prvních civilizací, jež vyrostla z rurálního světa předkolumbovské Ameriky a začala budovat prvotní městská centra, představují vedle Mayů *Olmékové*. Kultura, která se zrodila na převážně rovinatém území dnešních mexických států Veracruz a Tabasco (na ploše zhruba 18 000 čtverečních kilometrů), zahrnovala kolem 350 000 obyvatel; její název *olmécká* je odvozen od označení *Olmeca*, „Obyvatelé země kaučuku“. Hlavní epocha rozkvětu říše Olméků spadá do období 1200 až 500 let př. n. l., a to především ve střediscích La Venta, Tres Zapotes a San Lorenzo. Zánik této kultury („tvůrců obřích hlav“

z kamene) je nejasný. Jisté je pouze to, že na jejích troskách vznikla celá řada dalších civilizací, jejichž jádro se kolem roku 400 př. n. l. soustředilo (hlavně po zničení Cuicuilka vyvřelou lávou ze sopky Xitle) do oblasti, které zhruba od roku 350 n. l. do roku 650 n. l. dominovalo nejvýznamnější kultovní středisko předkolumbovského Altiplana – *Teotihuacán*, „Místo zrození bohů“, jak je později nazývali Aztékové. Městské centrum dosáhlo svého kulminačního bodu kolem roku 650, kdy mělo asi 200 000 obyvatel. Pak nastalo období úpadku, trvající zhruba sto let. Teotihuacán byl dobyt a vypleněn; dodnes není přesně známo kým, a na mexické scéně se objevili již zmínění *Toltékové*. Toltécká kultura, jež tak výrazně zasáhla do mayských dějin, měla své krystalizační centrum v Tule-Tollanu a přinesla mezoamerickým civilizacím (kromě jiného) především postavu boha-kulturního hrdiny Quetzalcóatla (patrně to byl jeden ze zbožněných (zbožnění) toltéckých vládců).

Toltékové pěstovali kukuřici, boby, pepř a bavlnu. Vytvořili piktografické písmo, jímž zachycovali významné události. Toltéčtí kněží se zabývali astrologií a kosmogonií. Užívali kalendář, známý rovněž Mayům: ceremoniální o 13 měsících po dvaceti dnech, s cyklem 52 let a běžný o 18 měsících po 20 dnech s pěti volnými dny koncem roku. Je pozoruhodné, že architektura toltéckého hlavního města Tuly vykazuje stejné prvky jako mayská města Chichén Itzá a Mayapán. Současně s Tulou bylo patrně vybudováno Xochicalco se slavným chrámem Quetzalcóatla. Sloužilo jako náboženské a administrativní centrum všech kmenů usídlených v této oblasti. Na hlavní náměstí vedly silnice ze čtyř světových stran.

V době úpadku Toltécké říše ve druhé polovině 12. století se do hustě zalidněného toltéckého *Ánahuaku* přistěhoval ze severu malý, do té doby bezvýznamný kmen kočovníků. Nově příchozí si říkali Tenochkové nebo Mexikové, později však prosluli pod jménem *Aztékové*. Jejich původní počet v průběhu migrace nepřesahoval 5 000 osob. Přicházeli v údobí, kdy mnohé středoamerické kultury již skončily nebo zanikaly a stávaly se pouhou legendou,

zatímco kultury jiných etnik – Huastéků, Mixtéků, Tarasků, Totonaků či Zapotéků – prožívaly překotný rozvoj. Prvním sídlem Aztéků se stal Chapultepec čili „Hora lučních kobylek“, kde zůstali asi do poloviny 13. století. Pak se pod tlakem vnějších okolností (ohrožení sousedy) usadili na bahnitém ostrůvku jezera Texcoco a založili ostrovní osadu, které dali jméno *Tenochtitlán*. V průběhu následujících staletí se Tenochtitlán stal nejen hlavním městem říše Aztéků, ale v širším slova smyslu spojení Tenochtitlán-Mexico označovalo celý aztécký státní útvar. Ten ovšem nikdy nebyl pevným státem, nýbrž konglomerátem různých oblastí se silně odstředivými tendencemi, jichž nakonec dokázal mistrně využít španělský conquistador Hernán Cortés (1485–1547).

Po svém příchodu do Mexického údolí se Aztékové stali vazaly vládce z Azcapotzalka (Azcapotzalco). Jako jejich první vladař je v análech připomínán Acamapichtli (1376–1396), po něm nastoupili Hutzilihuitl, Chimalpopoca a Itzcóatl (až do roku 1440). Zejména posledně jmenovaný byl výborným politikem a organizátorem. Aby vymanil Tenochtitlán z nadvlády Azcapotzalka, spojil se s Nezahualcóyotlem, vládcem Texcoca (Texcoco), zvítězil v boji s Azcapotzalkem a posléze založil trojalianci: Tenochtitlán, Texcoco a Tlacopan. Tento svaz tří měst pak byl po devadesát let základem politického dění v Mexickém údolí. Založením konfederace začíná tvrdá nadvláda Aztéků a jejich méně významných spojenců – Texcoca a Tlacopanu. Vojska trojspolku vedená Itzcóatlem postupně ovládla celé pobřeží jezera Texcoco. Města, která se vzpírala (například Xochimilco), byla zničena. Itzcóatlův nástupce Moctezuma I. Ilhuicamin („Nebeský lučištník“) převzal vládu nejen nad konfederací, ale i nad celým Mexickým údolím. Jediným soupeřem trojspolku, který v této době ještě vzdoroval, byl svaz jedenadvaceti měst v jižní části údolí v čele s Chalkem (Chalco). I toto seskupení bylo rozbito a Moctezuma se soustředil na dobývání celého Mexika. Snažil se vnitrozemskému Tenochtitlánu otevřít cestu k moři. A tak vedl války proti Cholule a Tehuacánu, až se svými vojsky nakonec dosáhl pobřeží Mexického zálivu.

Aztékové vybudovali mohutnou říši na obrovské rozloze mezi dvěma oceány, od pustin severního Mexika až po dnešní Guatemalu. Jejím centrem se stal aztécký Tenochtitlán. Panovník Moctezuma II. se už věnoval pouze potlačování povstání podmaněných kmenů. Byl prvním knězem a vládcem říše v rozkvětu – a právě tehdy se v Novém světě objevili Španělé: španělská conquista smetla Aztéckou říši a vedla k zhroucení kultury i společenské organizace.

Základem prosperity aztécké civilizace bylo zemědělství: převažovalo pěstování kukuřice, z ostatních plodin hrály důležitou roli rajská jablčka, kakaové boby i tabák. Zemědělství bylo doplňováno lovem a rybolovem. Z domácích zvířat se choval pouze krocan a pes.

Z toho vyplývá, že hlavní masou aztéckého obyvatelstva byli rolníci – *macehualtin*. Rolník a jeho rodina žili na přidělené občinové půdě a jako její nájemce musel nejen platit daně, ale také vykonávat vojenskou službu a podílet se na kolektivních stavbách chrámů, silnic a na dalších rozsáhlých dílech. Na opačném, nejvyšším stupni aztéckého společenského žebříčku stáli páni – *tecuhтли*. V podstatě to byla aztécká šlechta, na kterou se nevztahovala povinnost platit daně. Na rozdíl od řadových Aztéků zastávali její příslušníci vysoké státní funkce. V čele aztécké říše stálo šest vládců, z nichž nejvyšší úlohu hrál ten, který řídil zahraniční politiku – *tlacatecuhtli*. Druhým nejdůležitějším úředníkem se stal jakýsi místokráľ – *cihuacoatl*. Proto byl Moctezuma, ve skutečnosti *tlacatecuhtli*, prvními Španěly běžně nazýván císařem a jeho říše byla pokládána za impérium.

Další privilegovanou vrstvou aztécké společnosti byli obchodníci – *pochteca*. Měli v Tenochtitlánu vlastní čtvrť a uzavírali manželství pouze v rámci své společenské vrstvy. Panovník si jich vážil z důvodů ekonomických i proto, že obchodníci, cestující různými kraji, vykonávali zároveň jistý druh vyzvědačství, když podávali cenné zprávy vojenského charakteru. Poslední vrstvou aztéckého obyvatelstva byli otroci – *tlatlacotin*. Jejich postavení se však výrazně lišilo od údělu, který si běžně představujeme pod pojmem otrok. Aztécký otrok bydlel,

oblékal se a živil se jako každý jiný příslušník obce. Mohl se oženit se svobodnou ženou, jeho děti byly svobodné, a dokonce sám směl vlastnit další otroky. V diametrálně odlišném postavení se zpočátku nacházeli otroci, kteří se rekrutovali z řad válečných zajatců. Ti byli většinou obětováni na oltářích aztéckých božstev.

S ekonomicko-společenskou strukturou aztécké společnosti úzce souvisí kultura. Celý komplex aztéckého umění je možno rozdělit do několika kategorií: architektura, sochařství, malířství a drobnomalba, umělecká řemesla (zlatnictví a cizelérství), literatura, hudba a tanec.

Představu o aztécké architektuře si můžeme udělat pouze podle popisů a nákresů soudobých zpravodajů, protože všechny stavby v Tenochtitlánu byly zničeny v roce 1521. Španělé současně s dobýváním systematicky bořili město a jeho troskami zasypávali kanály a laguny. Kromě zničeného Tenochtitlánu se dochovalo jen několik málo staveb vybudovaných Aztéky. Sakrální architektura měla nejčastěji formu pyramidy se svatyní na vrcholu, v profánní architektuře dominovaly honosné paláce, mnohdy obklopené překrásnými zahradami. Důležitou úlohu hrála také architektura vojenská – pevnosti, opevněné věže, chránící důležité komunikace.

S aztéckou architekturou úzce souvisí skulptura. Celá řada aztéckých sochařských děl však byla zničena v období conquisty i v pozdějších staletích. Díla, která se dochovala, udivují různorodostí a kvalitou uměleckého provedení. Bohatě bylo také rozvinuto umění inkrustace, úzce související se specifickým odvětvím sochařství – zhotovováním obličejových masek. Sochařských prací ve dřevě se zachovalo poměrně málo, jsou to hlavně reliéfní ozdoby na bubíncích – *teponaztle*.

Malířství se u velkých klasických civilizací Mexika vyvíjelo dvojím směrem: jednak to bylo malířství nástěnné – vynikají mayské fresky z Bonampak nebo nástěnné malby ze zapotéckých hrobek v Monte Albánu, jednak psaní a iluminace knih – kodexů Mayů, Mixtéků a Aztéků. Iluminaci a drobnomalbu

aztéckých mistrů můžeme obdivovat v kodexech, které se dochovaly do současnosti – *Codex Borbonicus*, *Codex Mendoza* a další.

Rovněž aztécká umělecká řemesla jsou bohatě rozvrstvena. Rozvíjelo se zlatnictví a cizelérství, zpracovávalo se peří ptáka *quetzala*, tkala se bavlna. Umělecké zpracování nádherných aztéckých skvostů okouzlo nejen španělské conquistadory, ale i věhlasné umělce té doby. O aztéckých uměleckých předmětech se s obdivem vyjadřoval například německý malíř Albrecht Dürer (1471–1528), vzletné popisy aztéckých klenotů nalezneme i v dopisech Hernána Cortése a v dílech mnoha španělských kronikářů.

Důležitou součástí aztéckého umění byla literatura, přestože aztécká společnost na přelomu 15. a 16. století nedospěla ještě k vytvoření hláskového písma. Aztékové používali ve svých slovesných projevech spojení obrázkového písma s ústní tradicí. Kodexy jim sloužily pouze jako pomůcka, podpora paměti při memorování textů: aztécké písmo nezachycuje řeč a zvuk, ale pouze významy slov. Tento druh písma byl znám ve Střední Americe již kolem počátku našeho letopočtu. Sami Aztékové pokládali za jeho vynálezce boha *Quetzalcóatla* (Opeřený had). Ovšem písmo a kodexy převzali až ve 14. století od Mixtéků, kteří byli opravdovými mistry v jejich vytváření. Aztékové psali své záznamy buď na vydělanou jelení kůži, nebo na listy papíru vyrobeného z vláken agáve. Popsané listy se lepily k sobě – vznikla tím jakási leporela, dosahující délky až kolem deseti metrů (kodexy).

Výklad kodexů byl udržován ústním podáním ve školách (*calmecac*). Některé z textů byly po conquistě opatřeny vysvětlivkami psanými latinkou, ať již ve španělštině či *náhuatlu* (jazyce, kterým hovořili Aztékové a jim příbuzná etnika patřící do yutoaztécké jazykové skupiny). Jak bylo zmíněno, důležitou úlohu pro uchování aztéckých textů sehrál *calmecac*. V aztéckém státě existovaly dva druhy škol: *calmecac* a *telpochcalli*. Obě se od sebe lišily obsahovou náplní. Zatímco *telpochcalli*, škola pro nižší vrstvy, zařazovala do svých učebních osnov hlavně nauku o zacházení se zbraní, o řemeslech a zemědělství, byly

osnovy calmecaku mnohem bohatší: čtení, psaní, astronomie, rétorika a další předměty. Jedním z vyučovacích předmětů v calmecaku byla i výuka v psaní veršů, dalo by se říci výuka praktickému básnictví.

Aztécká literatura zahrnuje tři hlavní útvary: První obsahuje *zprávy předků*, to znamená ústní tradici opřenou o rukopisy a přenášející z pokolení na pokolení náboženské záznamy, mýty, popis rituálních ceremoniálů, znalosti z medicíny a vzpomínky na historické události. Druhou skupinu tvořily *morálně-filozofické texty*, které Aztékové chovali ve velké oblibě. Třetí součástí aztécké literatury byla *poezie*, úzce spjatá s hudbou a tancem. Básně se často přednášely za zvuku rytmických hudebních nástrojů. Básníka a zpěváka označuje slovník náhuatlu stejným slovem *cuicani*, což je dokladem, že tato umění spolu souvisela. Právě v poezii se výrazně uplatnilo poetické nadání Aztéků. Aztécká literatura nezanikla s pádem Tenochtitlánu v roce 1521, stejně tak jako nezahynuli Aztékové. Zůstala zachována péčí španělských misionářů, kteří za pomoci dnes již mnohdy anonymních indiánských informátorů sbírali a shromažďovali aztécké texty a zároveň vzdělávali první představitele indiánské inteligence.

Kvetoucí hlavní město, nádherné paláce a chrámy, rozsáhlé náboženské slavnosti spojené s krvavým obětním ritem, imaginativní náboženství (náboženství, aztécké) stojící na hrozných katastrofických základech, zjemnělá křehká poezie ... až do těchto krajních úvratí dospěli Aztékové ve svém prudkém expanzivním růstu. A pak se objevila první znamení příchodu něčeho nového, neznámého – vpadli sem Španělé ...

Andské civilizace:

Andské civilizace se úspěšně rozvíjely tam, kde výškový rozdíl mezi nebetyčnými vrcholy hor a bezednými hloubkami v jejich těsné blízkosti je na celé zeměkouli největší. V nepříliš příznivých, či dokonce krutých přírodních podmínkách rostla způsobem v mnoha ohledech svébytným, a přesto dosáhla jednoho z vrcholů lidského úsilí v celé dosavadní historii.

Na svazích středních And, především v jejich údolích, v úzkých povodích krátkých sezonních horských říček navzájem oddělených pustinou, ale i na suchém a chladném pobřeží v sousedství jedněch z nejrybnatějších vod světa, v dnešní vnitrozemské Bolívii a v přímořském Peru, též v Ekvádoru a v severním pouštním Chile vznikaly a zanikaly kultury a civilizace jako výsledek důmyslného využívání místních zemědělských zdrojů. Byla to společnost zeměpisnou rozlohou většinou tak malá, že existovala natěsnána vedle sebe, aniž se ovšem příliš ovlivňovala či vůbec dotýkala. Těch drobných bylo daleko více, než kolika zde můžeme být i jen ve stručném přehledu věnovat pozornost.

Snad čtyři a půl tisíce let je v naší době ranému zemědělskému osídlení v *Huaca Prieta*. V 9. až 1. století př. n. l. se *Chavín de Huantár* v horách vyznačoval vedle impozantních staveb z kamene zlatými ozdobami, jakož i reliéfně provedenými levharty, pumami, kondory nebo hady. Pouze o několik století mladší jsou nálezy z poloostrova *Paracasu* – dobře zachované mumie v jeskyních oděné do kvalitně tkaných a bohatě zdobených látek.

V průběhu 1. tisíciletí našeho letopočtu andský člověk zcela ovládl pobřeží i vysoké hory. Na pobřeží v severním Peru vynikla v prvních devíti stoletích *mochická kultura*: vysokou úroveň vykazovala v mnoha řemeslných oborech i v uměleckém projevu. Jejím nositelům Mochikům dali jméno Španělé – odvozením od názvu řeky Moche. Tato civilizace představovala klasickou kulturu městského typu s rozvinutým zemědělstvím, silně militarizovanou a otrokářskou. Výnosy z dosti úrodné půdy dokázali ještě zvýšit důmyslným systémem zavlažování a hnojením guanem; zatímco města šetrně budovali v neúrodných částech země. Maso získávali nejen z domestikovaných zvířat a ptáků (hlavně lam a krocánů), ale také lovem a rybolovem.

V údolí řeky Moche nedaleko dnešního peruánského města Trujillo se nalézají významné archeologické památky – Chrám slunce (*Huaca del Sol*) a Chrám Měsíce (*Huaca de la Luna*). Základna první stavby má rozměry 228x136 metrů a do výšky 18 metrů se pne v pěti terasových stupních. Byla vybudována

ze 130 milionů nepálených cihel sušených na slunci (*adobe*) a spojovaných cihlářskou hlinou. Druhý z těchto významných architektonických skvostů stojí na mnohem menší bázi (80x60 metrů). Uvnitř byly objeveny fresky zobrazující zajímavou legendu o vzpouře zbraní proti lidem. Stejně jako u mnoha obdobných staveb či hrobů v Egyptě byly pyramidy citelně poškozeny lupiči, ale tak jako v Egyptě existuje jediný doklad nevyloupené hrobky faraona Tutanchamona, známe podobný příklad bohaté hrobky významné osobnosti mochické kultury, která byla objevena v roce 1987 u Sipánu poblíž Lambayeque; tento snad nejbohatší hrob Nového světa bude možná po zhodnocení všech aspektů mít pro předkolumbovskou archeologii podobný význam jako Tutanchamonova hrobka pro egyptologii.

Mochikové obývali řadu údolí na severním pobřeží dnešního Peru. Dodnes lze také obdivovat mnoho pozůstatků, dalo by se říci mochických technických staveb, především zavodňovacích systémů nebo akvaduktů i architektonických děl, například pyramid s barevnými freskami, které zachycují válečné scény. Mochikové dávno před Inky stavěli důkladné silnice, sloužící k přesunům rychlých posílů (*chasqui*) se zprávami, malovanými znaky – *pallares*.

Obdivuhodné úrovně dosáhli Mochikové v keramice, která v duchu „naivního realismu“ podává působivé svědectví o jejich každodenním životě. Z mochické keramiky poznáváme, jak se lidé milovali, jak vypadali kněží, lékaři nebo válečníci, vidíme, že příslušníci vysokých vrstev společnosti si malovali tváře, tělo i chodidla, zdobili uši a nosy ...

Současníci tvůrců mochické kultury, lidé *nazcaské kultury*, žijící ovšem na opačném konci peruánského pobřeží, vynikali zvláště v tkalcovství a v keramice, tvarově velice rozmanité a pestře polychromně zdobené, avšak především prosluli vytvářením obrovitých obrazců na planině El Ingenio.

Teprve ve 20. století začali archeologové zkoumat a na pravé místo zařazovat tyto starobylé kultury, které o tolik staletí, či dokonce tisíciletí předcházely známou klasickou dobu incké říše.

Vývoj se nezastavil ani v severním Peru, kde se zaskvěla, již v našem tisíciletí, *chimúská říše* (stát dovedných zemědělců, chovatelů, stavitelů chrámů i měst a tvůrců velice krásné keramiky) s výstavným hlavním městem Chanchanem. Chimúové byli obyvateli chimúské říše (nazývané také „Království Chimor“) (1250–1465), která vyrostla na území Mochiků pod silným vlivem kultury Huari a Tíwanaku. Podle legendy připlul první chimúský vládce Naymlapa se svým dvorem po moři ze severu, snad z Mezoameriky. Pod vedením panovníka Nansena-pinka Chimúové ovládli mochické území a malé panství Lambayeque. Za vlády Minchana-samana opanovali všechna pobřežní údolí od Túmbezu až po dnešní Limu v celkové délce asi tisíc kilometrů. Nejjižnější pevnost říše představovala stupňovitá pyramida Paramonga. Chimúská města, postavená na neúrodné půdě a chráněná silnými zdmi, spojovaly až šest metrů široké silnice, sloužící (stejně jako u Mochiků a později u Inků) posílům. Chimúové prosluli obchodováním s pobřežními osadami jižního Peru a severních And. Obchodníci se plavili na balzových vorech s plachtami, zatímco k mořskému rybolovu stačily rybářům totorové čluny. Chimúská říše byla dobyta Inky v roce 1465.

Půda u Chimúů, stejně jako u Mochiků či Inků, patřila vládci a byla přidělena jednotlivým rodinám. Zemědělci zúrodnili pobřežní pouště pomocí zavlažovacích kanálů a pěstovali tam kukuřici, tykev, fazole, maniok, ananas a další rostliny. Moře bylo zdrojem ryb, chaluh, měkkýšů a také soli. Řemeslníci vyráběli vedle drahocenných tkanin i ozdoby z peří, odlévali a tepali ze zlata, stříbra a mědi šperky, obličejové masky, obřadní nože (*tumi*) a v Lambayeque je nádherně vykládali smaragdy a tyrkysy. Nejmocnějším chimúským božstvem byla bledá luna *Si*. Inkové nazývali obyvatele Chimoru Yunky (kečujsky *Yunca*).

Ve vnitrozemí vznikaly rovněž první státy. K nejvýznamnějším (a z hlediska přírodního prostředí) nejpozoruhodnějším patřila *tíwanacká říše* s hlavním městem Tíwanaku, ležícím 16 kilometrů na jih od jezera Titicaca ve výši téměř

4 000 metrů nad mořem. Civilizace tíwanacké říše se rozvíjela zhruba 1 500 let, od 5. století př. n. l., největšího rozmachu dosáhla ve 4. až 8. století. Prosperita byla zajištěna neobyčejně racionálně rozvinutým zemědělstvím, které (na základě poznatků z nedávno provedených experimentů) převyšovalo dnešní úroveň agrikultury v této jinak málo výnosné a pro život drsné vysokohorské oblasti. A tak měli tíwanačtí *Aymarové* dobré hospodářské podmínky a zázemí i pro organizování velkolepých megalitických stavitelských projektů, které se uskutečnily zejména v Tíwanaku.

Zrod a následný prudký a expanzivní růst *incké říše* představuje ve vývoji civilizačních center v jihoamerické andské oblasti závěrečnou epochu, v níž Inkové (Kečuové) navazují na dlouhý sled předcházejících kultur. Počátky jejich pozdějšího mocného impéria jsou velmi skromné. Zdá se, že na přelomu 12. a 13. století tvořili skupinu jedenácti občin (*ayllu*) kolem svého kulturního centra Cuzka (Cuzco). Stejně jako u mezoamerických Mayů a Aztéků, také u Inků bylo základem ekonomiky zemědělství, v tomto případě založené především na pěstování brambor, chovu lam a alpak. V incké říši rovněž existovala povinnost účastnit se veřejných prací, především při budování silnic, chrámů nebo pevností.

První inckí panovníci – Manco Capac, Sinchi Roca, Lloque Yupanqui, Mayta Capac, Inca Roca, Yahuar Huacac – mají zčásti mytický charakter. Jejich vláda pokrývá poměrně dlouhé období od počátku 13. století do třicátých let století patnáctého. Ani jeden z nich nepodnikal válečná tažení, aby rozšířil vlastní državy. Jednotlivá města sice čas od času organizovala nájezdy a vítězové pak vybírali tribut od poražených, ale není možné hovořit o žádném politickém sjednocování, jež by směřovalo k založení centralizovaného státu. Základy k němu položil teprve na počátku 15. století Wiracocha Inca, který upevnil svou moc na území sahajícím do vzdálenosti asi půl stovky kilometrů od Cuzka. Se systematickou expanzí začal až jeho syn Pachacuti (1438–1471). Dobře organizovaná armáda Inky Pachacutiho, jejíž vojáci se rekrutovali především z

příslušníků porobených etnik, okupovala nejdříve aymarskou oblast v okolí jezera Titicaca, na severu dospěla až k rovníku a obsadila území dnešního Ekvádoru a část jižní Kolumbie. Pod vládu Inků se dostalo rovněž celé peruánské pobřeží a po tvrdých bojích byla dobyta i významná chimúská říše. Pachacuti dal kolem poloviny 15. století vystavět obrovské pevnosti Sacsahuamán a Machu Picchu v oblasti Cuzka, které dodnes udivují svou obdivuhodnou architekturou. Sacsahuamán sloužil zřejmě i jako úkryt pro obyvatelstvo v době válečného ohrožení.

Inka Tupac Inca Yupanqui (1471–1493) se pokusil proniknout do tropických pralesů Bolívie, brzy však byl nucen se stáhnout a potlačit aymarské povstání. Pak se zaměřil na expanzi jižním směrem. Jeho vojsko překročilo poušť Atacama a vpadlo do Argentiny, kde porazilo bojovné Araukány. Huayna Capac (1493–1527) pak dovršil expanzi v jižních Andách a upevnil celou říši. Po jeho smrti vzplanul prudký boj o trůn mezi jeho legitimním synem Huáscarem a levobočkem Atahualpou. V občanské válce posléze zvítězil Atahualpa, který měl k dispozici zkušenější vojenské oddíly a zároveň oba nejlepší generály tehdejší říše Inků – Quisquise a Chalcuchimu. Vítězství dosáhl v roce 1532, v době kdy se španělští dobrodruzi v čele s Franciskem Pizarrem vylodili na peruánském pobřeží. Uprostřed mírového vyjednávání upadl Atahualpa do španělského zajetí a 29. srpna 1533 byl zardoušen. Jeho smrt znamenala konec andské veleříše.

Zdá se, že říše Inků byla jedním z nejlépe organizovaných státních útvarů v tehdejším světě. Bezchybně fungující administrativní hierarchie (a byrokracie) se vyznačovala jednoduchostí. Říše byla rozdělena do čtyř provincií: severozápadní (Ekvádor, severní a střední Peru), jihozápadní (jižní Peru), východní (východní Peru) a jihovýchodní (náhorní plošina, jezero Titicaca, převážná část Bolívie, severozápadní Argentina a severní Chile). Toto rozdělení vyjadřoval i oficiální kečuánský název inckého státu – *Tahuantinsuyu*, „Země čtyř částí“. V hlavním městě každé provincie sídlil guvernér, spřízněný

s panovníkem. Čtyři guvernéri tvořili nejvyšší státní radu, která se scházela v hlavním městě Cuzku a předkládala panovníkovi své návrhy. Guvernérům byli podřízeni náčelníci – *kurakové*. Svou funkci dědili a jejich význam závisel na počtu obyvatel (10 000, 5 000, 1 000 a 100), jež měli pod svou vládou. Na dolním stupni správního žebříčku stáli předáci pro 50 a 10 lidí; jejich funkce nebyla dědičná. Na vrcholu celé sociální a byrokratické pyramidy měl své místo panovník – *Inka*. Od mládí mu kněží vštěpovali, že je přímým potomkem Slunce a že vládne na zemi jako živý bůh. Inka měl absolutní moc a jeho postavení bylo natolik výlučné, že se směl oženit pouze s vlastní sestrou.

Organizovanost byla výrazným rysem historického údobí říše Inků. Územní expanzi doprovázela důsledná akulturace podmaněného obyvatelstva, jemuž byl vnucen nejen jazyk dobyvatelů, ale i náboženství a zvyky. Tento systém byl v některých ohledech téměř dokonalý a incký stát v té době měl jako jediný na světě jasný sociální program: obecný lid v říši – *hatunruna* – byl rozdělen do dvanácti věkových tříd. Poslední z nich, lidé starší šedesáti let, byli zproštěni jakékoli práce, lidé nad padesát let pracovali podstatně méně. Kdo nemohl pracovat vůbec – nemocní, vdovy, stejně jako již zmínění „důchodci“ –, dostával od státu veškeré zaopatření, zejména stravu a oděv. Paralela s utopickým socialismem (utopie, utopismus) je nasnadě.

Přísná společenská stratifikace se odrážela v rudimentárním školství, podobně jako u Aztéků. Pouze děti nobility směly navštěvovat jedinou školu v Cuzku. Během čtyřletého studia se žáci v prvním roce učili jednotnému státnímu jazyku *kečua*, v druhém roce studovali náboženství a rituály, v třetím se seznamovali s mnemotechnickou pomůckou *quipu*, poslední rok byl věnován studiu historie, mravů, především však vedení záznamů s pomocí *quipu*.

Justiční systém přihlížel k původu viníka: čím bylo jeho postavení nižší, tím byl vyšší trest. Spravedlnost byla vždy velmi přísná, často krutá. Velkým proviněním byla vražda, ovšem takřka na stejné úrovni byla i lenost. Rozsudky odsuzovaly, zvláště v případech recidivy, téměř vždy k smrti.

Jedním ze základů hladkého fungování administrativního systému Inků byly dokonale udržované silnice. Hlavní z nich spojovaly Cuzco s pobřežím a s náhorní plošinou. Říční údolí a horské strže byly překlenuty visutými mosty o šířce dvou až tří metrů, upletenými ze silných vláken aloe. Po silnicích dopravovali zvláštní kurýři dnem i nocí zprávy, zaznamenané v quipu. V pravidelných intervalech byly u silnic vybudovány jakési poštovní stanice, kde čekali čerství běžci k plynulé výměně. Silnice také sloužily k rychlé přepravě vojenských oddílů i státních úředníků v nosítkách.

Stejně jako Aztékové, rovněž Inkové byli vynikajícími architekty, zmínili jsme již impozantní stavby pevností, dokonalé dálnice, opomenout však nelze ani paláce nobility. Megalitické stavby, dokonalé spojování kamenných bloků na sucho a tvarování kamenných monolitů jednoduchými nástroji představují vrchol kamenického umění. Nejlepší ukázky incké architektury se nacházejí na území Peru v Cuzcu (Coriancha, Sacsahuamán, Tambomachay), v údolí řeky Urubamby (Machu Picchu, Ollantaytambo, Pisac), ale také v Ekvádoru (Inga-Pirka) nebo Bolívii (Incallacta). Více než v sochařství vynikali obyvatelé And v keramice, která udivuje různorodostí tvarů i zdobného dekoru, stejně jako pečlivostí propracování. Podobnými charakteristikami vyniká i incké tkalcovství. Řemeslná výroba se soustřeďovala do měst, kam byli sváženi význační řemeslníci a umělci z celého rozlehlého území Tahuantinsuyu.

V chrámech Cuzka a celé říše uctívali Inkové řadu bohů přísně hierarchicky seřazených. Nejvyšším z nich byl Con Ticsi Viracocha, stvořitel světa a ostatních bohů. Mezi těmi, které Viracocha stvořil, byl i bůh Tahuantinsuyu, k němuž se věřící bezprostředně obraceli – Inta („Zlaté Slunce“), legendární božský předek panující dynastie. Můžeme předpokládat, že ze jména tohoto zlatého boha je odvozen i název dynastie Inka. V pořadí důležitosti se za Intu řadil Illapa – bůh počasí, hromu a blesku. Lidé jej žádali zejména o déšť. Ženou Inty byla Mama Quilla – bohyně Měsíce. A stejně byla uctívána Venuše a mnoho dalších hvězd a souhvězdí.

12. Řecká civilizace

Civilizace utvářející se na území obývaném řeckými kmeny (pevnina, ostrovy a maloasijské pobřeží) na počátku 1. tisíciletí př. n. l. po téměř totálním zániku mykénské kultury v důsledku velkých etnických posunů, při nichž do Řecka pronikly další vlny indoevropského obyvatelstva.

Řecká civilizace vyrůstá z prostých základů, až do počátku 8. století př. n. l. je analfabetická, vyvíjí se však pozoruhodné epické básnictví tradované ústní formou. V 8. století př. n. l. Řekové přijímají písemný systém od Foiničanů a rychle ho při svých migracích a zakládání kolonií rozšiřují i na území Itálie.

Na Východě se setkávají s vyspělejšími kulturami, jimiž se v mnohém inspirují, ale jejich abstraktní způsob myšlení je vede k svébytnému zpracování tvůrčích podnětů, rozvoji poznání a formování vlastního pohledu na svět. Ten není na rozdíl od Orientu zatížen strnulým kultovním a vladařským tyranismem, ponechává volný prostor jejich snažení a umožňuje jim podnětnou sebereflexi. V průběhu 7. a 6. století př. n. l. se formují základy řecké vědy, slovesné i výtvarné kultury. Ideály, k nimž Řekové směřovali, se rozvinuly díky příznivým podmínkám v 5. století př. n. l., které je samo o sobě pokládáno za vrchol řecké civilizace a jejího humanismu. V politice se prosazují veřejné zájmy, v Athénách vrcholí antická demokracie, umělci pracují na velkých státních zakázkách.

Tato energie se vyčerpala ve vleklé peloponnéské válce mezi Athénami a Spartou (431–404 př. n. l.). Vedla k oslabení obou soupeřů a k prvním příznakům společenské i duchovní krize. Ta však zároveň znamenala, že se Řekové zaměřili na rozvoj dalších aspektů svého humanismu, které dosud zůstávaly stranou, začal je zajímat člověk jako individuum, jeho city, slabosti a jejich projevy. Pod vládou Makedonie došlo k nedobrovolnému sjednocení Řecka a Alexandrovo tažení rozšířilo řecké panství do celého Středomoří (helénismus).

Se vznikem jednotlivých helénistických říší se v nových územích zároveň šířila řecká kultura a získala velmi široké rozpětí. V této podobě se s ní seznámili i Římané, navázali na ni a zajistili další trvání duchovních hodnot vytvořených v průběhu tisíciletého řeckého vývoje.

13. Římská civilizace

Civilizace utvářející se od 8. století př. n. l. na italském území, původně v Římě a okolí. Římané, kteří sami byli především zemědělci a vojáky, přijali mnohé civilizační podněty od svých vyspělejších sousedů Etrusků (písmo, kult, konstrukční a urbanistické zásady) a později i od Řeků. Římská civilizace se utvářela postupně, s jistým zpožděním za ostatními významnými středomořskými etniky, která vytvořila svébytné kulturní systémy.

Pragmatičtí a „jednodušší“ Římané neměli vlastní hluboké kořeny, jež by je vedly k spekulativnímu poznání jsoucna, jak je rozvinuli Řekové. Soustředili se na rozvoj státní správy, vojenství a strategie, soudnictví a věcného zaznamenávání důležitých historických událostí podle analistického schématu. Při utváření římské civilizace se spojily domácí etrusko-italické zásady a zvyklosti s postupnou recepcí řecké literární, výtvarné a vědomostní kultury, která od 3. století př. n. l. pro Římany představovala dokonalou normu, jakou si při svém mocenském vzestupu chtěli osvojit. Rozdíly v mentalitě způsobily i to, že Římané preferovali účelnost, sepětí s praxí. Proto nejvíce originality osvědčili v oblasti architektury, jež patří k jejich nejvýznamnějším přínosům, počínaje inženýrskými stavbami, jako jsou vodovody a silnice. Rozvinuli nový nosný systém založený na použití oblouku a klenby, který jim dovoľoval konstruovat složitější a členité stavby s výraznou tektonikou. Dokázali využít nových a progresivních materiálů – cihly a lité zdivo (římský cement). V oblasti obrazových umění byli Římané ovlivněni Řeky, přejali jejich obrazovou řeč, ale vnesli do ní svůj smysl pro konkrétnost, zachycení jednotlivců (realistický portrét) i konkrétních událostí, které si zasloužily oslavu (vojenská vítězství,

triumfy, kultovní a náboženské průvody). I když Římané použili na začátku císařství k oslavě a reprezentaci své civilizace řecké umění, nelze v tom spatřovat jen pouhé epigonství někdejších barbarů a profanaci toho, co vytvořili Řekové. Římská kultura se vyvíjí v jiném kontextu a přiblížení se řeckému výtvarnému názoru dalo vzniknout reprezentativní tvorbě, která důstojně prezentovala to nejlepší, co obě antické civilizace byly schopny vytvořit.

Římský utilitarismus spočíval ve schopnosti uvést do praxe to, co je jejich vlastním přínosem – legislativa, řečnictví, vojenství, strategie, teorie a správa státu, právní systém a zákonodárství –, ale i to, co sami přejali, dotvořili, postupně transformovali a předali dalšímu vývoji. V tomto ohledu Římané prodloužili životnost řecké kultury, s níž se ztotožnili, a novou výtvarnou syntézu jako důležitý civilizační faktor rozšířili do všech končin, kde se uplatnila jejich moc, ale zároveň s tím i funkční byrokracie a účelná a jednotná správa v rámci mnohonárodního státního útvaru. Jako úřední jazyk byla užívána latina a respektovala se řečtina jako jazyk kultury, vědy a některých kultů. Prvními šířiteli římské civilizace byli de facto všestranně zdatní vojáci, kteří budovali první komunikační spoje. Na dobytých územích byla vybudována města, v nich chrámy, školy, lázně, amfiteátry a místní aristokracie byla zapojována do veřejných úřadů jak doma, tak postupně i v Římě.

Přijatelnost a fungující byrokracie mocného státu, který chránil své hranice, nabízel vyspělou kulturu a přitom si byl vědom multikulturní skladby svého obyvatelstva, představovaly dostatečné účinné faktory, které by byly zárukou celistvosti římské říše, kdyby se od 2. poloviny 2. století nemnožily útoky ze strany barbarů migrujících do Evropy a ve spojitosti s těmito jevy se neprohlubovala duchovní a ekonomická krize. Přesto byla římská civilizace ve svém dalším vývoji přitažlivá i pro germánské barbary, kteří se ochotně seznamovali s její kulturou, i pro nově se formující náboženské směry, jako bylo křesťanství, které převzalo a zachovalo mnohé z římské správy, organizace a kultury, byť v rozporu s antickým polyteismem.

Tak se mohlo poměrně mnoho faktorů z římské civilizace transformovat do pozdější doby a to, čím antika byla zajímavá, vytvořilo základy k její následné středověké a novodobé recepci ve smyslu zásad „*traditio et renovatio*“.

14. Křesťanská civilizace (z latiny: *christianus*, „křesťanský“ a *civilis*, „občanský, společenský“)

Označení politického, právního a mocenského uspořádání založeného na premisách křesťanského náboženství, prosazujícího své principy kultury, vzdělanosti, životní filozofie a etiky. Křesťanství vzniklo během 1.–2. století n. l. v oblasti Syropalestiny, v Malé Asii a šířilo se do centra římského říše zejména zásluhou Pavla z Tarsu (kolem 3 n. l. – kolem 67 n. l.) a jeho misijní činnosti. Vznik křesťanské civilizace je však mnohem pozdější, souvisí s christianizací nejprve římské říše a poté dalších území Evropy, která byla dokončena teprve v pozdním středověku.

Historie: Díky učení Pavla z Tarsu se křesťanství rozvinulo v prvotní teologickou koncepci a světonázor a rychle se rozšířilo v antickém světě. V tomto prostředí nacházelo stále větší ohlas, protože uspokojovalo ty potřeby člověka, pro které antická společnost, potýkající se s četnými vnitřními krizemi, nebyla již schopna nabídnout uspokojivé řešení. Humanistický základ, na němž se antická civilizace konstitovala, se rovněž ukázal živnou půdou pro uplatnění humanismu křesťanského. Nedostatky soudobého světa se snažil řešit prostřednictvím nové víry, odlišné od přežívajících se antických kultů a hledající radikální, třebaže iracionální východisko v eschatologické koncepci (eschatologie) posmrtné spásy, jejíž zárukou se stala oběť Ježíše Krista. Mysterium utrpení a oběti korunované konečným vítězstvím božstva bylo podstatou mnoha antických mysterií, do jejichž rámce můžeme křesťanství zařadit. Jeho odlišnost byla v tom, že zárukou spásy a podstatou mysteria byla krvavá oběť a smrt nikoli obětního zvířete, jak bylo obvyklé v pohanských kultech, ale skutečného člověka Ježíše Krista, syna Božího, který sám byl

vtěleným Bohem. Poté co zemřel jako člověk, byl vzkříšen k novému životu a jako Bůh vstoupil na nebesa. Spásu přislíbil i těm, kdo uvěří jeho učení bez ohledu na pohlaví či společenské postavení a další atributy pozemského života. Právě to bylo v antickém světě na křesťanství přitažlivé a získalo mu mnoho horlivých příznivců, zejména mezi ženami a otroky. Racionálně uvažujícím příslušníkům antické společnosti toto mysterium připadalo nesmyslné a rozporuplné. Antičtí bohové byli nazíráni jako nesmrtelní, netýkalo se jich utrpení, byli věčně krásní a mladí. Ukřižování bylo nejpotupnějším trestem, používaným jen pro nejhorší zločince a desperáty. Nesmělo být uplatněno vůči římskému občanovi. Fakt, že Bůh byl ukřižován a zemřel, byl nepochopitelný. „Nezbylo než uvěřit“ – „credo, quia absurdum“, jak tyto rozpory podle legendy vyjádřil racionalistický i vášnivý římský filozof Tertullianus (asi 160–asi 230; ve skutečnosti tento výrok nikdy nenapsal).

Zachytilo je i výtvarné umění, v němž byla tradiční estetická kritéria nejen tvarů, ale i vztahů a hodnot zakotvena mnohem důkladněji. Protože v židovském náboženství platil zákaz zobrazování toho, co je předmětem kultu, nevyvinulo se zde obrazové umění. Křesťanství ve svých základních předpisech převzalo i tuto zásadu a v prvních dvou stoletích své existence ji striktně dodržovalo. V antickém světě však byla časem porušena obecně platnou praxí a také zde se začalo formovat obrazové ztvárnění posvátných biblických motivů. Ukřižování přesto pro antické křesťany zůstávalo tabu po morální i estetické stránce, dlouho se mu vyhýbali, uplatnilo se pozdě a s velkými rozpaky a přijatelným se stalo posléze až na přelomu 6. a 7. století. Tři až čtyři doklady tohoto motivu, které známe z 5. a 6. století, zachycují Ukřižovaného s otevřenými očima, tedy živého, což se podle antické morálky jevilo přijatelnější.

Jak se křesťanství dívalo na člověka v jeho přirozených lidských vztazích? V mnoha ohledech bylo konzervativní a vrhlo člověka zpět do zásadami a předpisy spoutaného postavení, z něhož se mezitím v antickém světě vymanil.

Nerovnoprávnost pohlaví byla v Pavlově teologii zdůvodněna: žena je tvorem

méně dokonalým než muž, protože muž byl stvořen podle obrazu Božího, kdežto žena byla vytvořena podle obrazu muže, a je mu tudíž podřízena. Dalším důvodem je to, že zavinila dědičný hřích (1 Kor. 7). Vztah mezi mužem a ženou může být založen na právoplatném manželském svazku, jehož cílem je zplodit a vychovat potomstvo. Jeho základem má být spíše „soulad“ (*consensus*) než „soužití“ (*concubitus*). Fyzická láska je zbytečná, odvádí od Boha. Pavel dospěl tak daleko, že muži zamilovanému do své ženy vyčetl, že se tím dopouští cizoložství. Nebylo lehké hledat rozumné zásady pastorační politiky – najít vhodné vysvětlení pro biblické zásady dogmatické povahy, protože si často protiřečily. Křesťanství se muselo vyrovnávat s římským způsobem života a usilovat o snesitelný *modus vivendi* s římskou zákonnou normou v oblasti civilního práva. V době, kdy křesťanství bylo tajným náboženským směrem, muselo se v mnoha ohledech chovat přizpůsobivě, aby se nedostalo do rozporu s platnými zákony. Například papež Kalixt, sám bývalý otrok, doporučoval na začátku 3. století ženám z vyšší společnosti, aby raději uzavíraly tajné sňatky a žily s některým ze svých otroků, pokud byl rovněž věřící, než aby se provdaly za „pohana“ ze svého prostředí. Problém nastal, když tato tajná manželství nezůstala sterilní: ze společenských důvodů se žena musela podrobit potratu, k čemuž se křesťanství stavělo negativně, počínaje již apologety 2. století.

Když bylo roku 313 křesťanství s „pohanským“ náboženstvím zrovnoprávněno takzvaným Ediktem milánským císaře Konstantina a jeho vliv vzrostl, prosazovalo svoje stanoviska v mnoha ohledech nesmiřitelně. Tam, kde bylo možné získat snadněji vrch nad odpůrci, se však povolovaly výjimky. Jednalo se třeba o souhlas, aby se křesťanské ženy vdávaly do tradičně „pohanských“ rodin římské aristokracie, protože ženská schopnost přesvědčit byla považována za vhodný prostředek k tomu, jak nalomit protivníka a získat ho pro víru.

Podstatou křesťanské lásky je „obecná láska k bližnímu“ (*filanthropia*). Na ní byla založena i „láska manželská“ (*charitas coniugalis*), která ovšem vycházela

z římské teorie konsensu obou jedinců. Nejvýznamnější z církevních Otců pozdně antického křesťanství Aurelius Augustinus (354–430) říká, že se křesťanské manželství neřídí zákony Fora (občanským právem), ale zákony Kristovými, jež pro pastorační účely rozpracoval sv. Pavel. Přesto se Augustinovi dařilo jen s obtížemi vyložit některá protiřečící si ustanovení tak, aby byla jednoznačně srozumitelná a použitelná pro normální život.

Křesťanská svatba do detailu přejímá obřad, který se vyvinul v Římě a jehož jádrem je slib a spojené pravice (*dextrarum iunctio*). Bez problému se křesťanská praxe přizpůsobila i některým pozdějším ustanovením civilního práva, jako bylo nařízení o věnu uzákoněné západořímským císařem Maiorianem v polovině 5. století. Církev prosazuje požadavek, aby se slib vykonal v přítomnosti kněze (nikoli jen civilních svědků a starosvatky) a byl posvěcen ve jménu Krista – *in Deo*. Křesťanství pozvedlo a zvýraznilo roli zasnub. Vycházelo přitom z ohledu, jakou roli zaslíbení hrálo ve stálosti vztahu Josefa k Marii. Symbolem přijetí závazku obou snoubenců byl polibek, jež si vyměnili, a železný prsten.

Církevní zákonodárství neuznávalo rozvody a bránilo se i opětovnému uzavírání manželství, zejména pokud by se k tomu odhodlala žena. Vdovám propůjčovalo značnou úctu. Podobný čestný statut měly i neprovdané dívky a ženy. Pro ně se užívalo označení *virgo* („panna“) – a panenství se stalo specifickou kategorií. Svou roli v tom hrálo prosazování čistoty a askeze. V mužském světě bylo preferováno mnišství. Vlastně všechny tyto sterilní stavy, jak byly chápány z profánního antického hlediska, byly povýšeny na ctnost. U mužů byly další sňatky doporučovány jen za předpokladu, že soužití přispěje k lepšímu pochopení a poznání Boha. Nevěra a cizoložství byly posuzovány stejně negativně, dopustil-li se jich muž či žena. Smysl manželskému soužití poskytovalo plození dětí.

Přesto někteří církevní Otcové prosazující odřikání radili, aby lidé byli uměřeni i v této bohulibé činnosti. Pozitivní role manželství byla spatřována v

tom, že poskytuje přirozenou ochranu proti tělesné vášni. Jeden z nejkultivovanějších učenců 4. století Hieronymus (Jeroným), autor latinského překladu *bible*, pro nějž se od 12. století používá názvu *Vulgata*, se v perspektivě deziluzí pozdně antického člověka a eschatologických vizí, do nichž se promítalo tušení zániku tehdejšího světa, domníval, že svět je přelidněný. Chudině doporučoval úplnou abstinenci, aby se nerodily děti, které stejně čeká jen neštěstí. Jeroným, jenž i ve svém životě preferoval askezi, také prohlásil, že vznikem křesťanství bylo vlastně překonáno Hospodinovo nařízení „milujte se a množte se“, obsažené v *Genezi*. Proti tomuto extrémnímu názoru se kategoricky postavili vzdělaní křesťané z laického prostředí a neschválili je ani ostatní církevní Otcové. U svých kněží se církev postupně snažila prosazovat požadavek čistoty v podobě celibátu. Zpočátku to nebyla jednoznačná podmínka, spíše se setkáváme s řadou doporučení v tomto smyslu. Například kněžím, kteří byli vysvěceni už jako ženatí, se doporučovalo, aby nezavrhovali své ženy, ale žili vedle nich, jako by je neměli. Když si severoafričtí křesťané v Kyréné začátkem 5. století za svého biskupa zvolili novoplatonského filozofa Synesia, přijal tuto funkci s podmínkou, že si i nadále ponechá svou ženu. Základní podmínkou k přijetí do kněžského stavu bylo mužství. Knězem se proto nemohl stát ani jeden z nejvýznamnějších církevních Otců Órigenés z toho důvodu, že se chtěl Bohu přiblížit prostřednictvím nejkrajnější askeze a připravil se sám o své mužství. (Dodnes má při volbě papeže důležité místo ve středověku ustanovená ceremonie *Habet*, včetně použití originálních utensilií velmi profánního antického původu.)

Brzy po skončení pronásledování a zrovnoprávnění křesťanské víry se čas od času začaly objevovat veřejné penitenční monstrakce, prováděné z popudu některých církevních hodnostářů, při nichž postižení jedinci museli potupným způsobem činit veřejné pokání. Často se tato opatření drasticky uplatňovala proti ženám. Patrně musela těžce devastovat osobnost. Kdyby ovšem byla brána v úvahu!

Podobné akce povzbuzovaly vznik kolektivního fanatismu. Ten se pak projevoval nejrůznějšími formami, mimo jiné také v podobě náboženské intolerance. Roku 415 v Alexandrii fanatičtí křesťané při útoku na „pohany“ zlynčovali a usmrtili významnou novoplatonskou filozofku a matematicku Hypatii, jejímž žákem byl výše zmíněný Synésios z Kyrény. Křesťanský rituál a určité striktní předpisy v některých ohledech znamenaly krok zpět proti relativní svobodě jedince v antické společnosti.

Nicméně „dobrá zvěst“ (*euangelion*), kterou nová víra přinášela, byla natolik přitažlivá, že se v antickém světě křesťanství rozvinulo do podoby univerzálního náboženství. Ve vývoji lidské společnosti křesťanství znamenalo pokrok a hledání nové cesty k řešení požadavků tehdejší doby. Pomineme-li otázku víry, která je za všech dob subjektivní záležitostí, koncepce lásky k bližnímu přinesla pozitivní opatření v sociální oblasti (péče o chudé a nemocné v rámci jednotlivých náboženských obcí). Křesťanské předpisy také příznivě a vlastně jedinou dostupnou formou přispěly k řešení katastrofálně vysoké úmrtnosti mladých žen při prvním porodu. Tento fakt, který je dosvědčen pozdně antickými náhrobními nápisy, byl do té míry metlou své doby, že představoval vážné demografické nebezpečí. Římské civilní právo dovolovalo, aby ženy vstupovaly do manželství již od patnácti let, tedy ve věku, kdy byly ještě nedospělé a nepřipravené na bezprostředně následující těhotenství a porod. Dochovalo se velké množství náhrobních nápisů z 3. a 4. století, z jejichž údajů vyplývá, že neúměrně vysoká úmrtnost postihovala právě ženy kolem šestnácti let, necelý rok po svatbě. Teprve až životní zvyky a zásady lidí začaly být ve větší míře ovlivňovány křesťanskou morálkou a zásadami, které doporučovaly, aby muži a ženy uzavírali manželské svazky až mezi dvaceti a třiceti lety, úmrtnost prvorodiček se výrazně zmírnila.

Přestože představitelé rané církve programově odmítali a zavrhovali vše „pohanské“, církevní organizace a hierarchie se utvářela podle vzoru římské správy, odkud převzala názvy pro své hodnostáře a četná další opatření. Tento

trend se dále posílil, když bylo křesťanství zrovnoprávněno a zvýhodňováno přízní ze strany Konstantinova císařského dvora. Inspirovalo se jeho okázalostí, a jakmile se stalo významnou společenskou silou, začalo budovat svou mocenskou strukturu. Boj o moc se promítal i do ideologických sporů rané církve. Koncem 4. století byly zakázány „pohanské kultury“ a křesťanství se stalo jediným oficiálním náboženstvím římského impéria (Imperium Romanum). Tím byl vlastně završen proces romanizace křesťanství a zanikly rozpory, které křesťanství původně v kontaktu s antickou civilizací zažívalo. Pak už nic nebránilo v další asimilaci antiky a římský papež si přivlastnil titul původního pohanského „velekněze“ – *pontifex maximus* a učinil z něho svou oficiální hodnost.

Od 5. století křesťanství představuje nejvýznamnější duchovní i politickou sílu tehdejšího evropského světa. Jeho další expanze je spjata s šířením latinského jazyka (latina) a kultury i poté, co politická moc impéria zanikla. Do dalšího vývoje evropské kultury se z antiky uchovalo jen to, co bylo do křesťanství přejato a mělo šanci na přežití jak prostřednictvím germanizovaného Západu, tak i císařského dvora a církevních struktur v Byzanci.

Jestliže moderní evropská nebo vlastně euroamerická civilizace je ve svých základech křesťanská, je třeba si připomenout, že toto křesťanství bylo vybudováno na některých rituálních předpisech přejatých z judaismu, na vlastní teologii spásy a na řeckořímské kulturní mentalitě, která je ovlivnila z velké části spontánně, životní praxí.

Křesťanství představuje světové monoteistické náboženství blízké judaismu, ale i islámu; je dnes druhým nejrozšířenějším náboženstvím na světě (kolem 1 200 000 stoupenců; islám má 1 300 000–1 400 000 stoupenců). Je rozštěpeno v různé větve (staré východní církve, katolíci, pravoslavní, protestanti, starokatolíci, národní církve). Přebývá v Evropě, Severní a Jižní Americe, v Austrálii, výrazněji je zastoupeno i v některých afrických a asijských zemích (Etiopie, Libérie, Libanon, Čína, Filipíny, jižní Korea aj.). V současné době

usiluje o duchovní obnovu zejména prostřednictvím ekumenického hnutí (ekumenismus) a mezináboženského dialogu.

15. Doporučená literatura k dalšímu studiu

Civilizace a kultury světa

Areál africký

Balandier, Georges (1967): *Anthropologie politique*. Paris: Presses Universitaires de France.

Balandier, Georges, ed. (1968): *Dictionnaire des civilisations africaines*. Paris: Fernand Hazan.

Balandier, Georges (2005): *Civilisation et puissance*. Paris: L'Aube.

Beckwith, Carol – Fischer, Angela (1999): *African Ceremonies*. New York: Abrams.

Bohannon, Paul – Curtin, Philip (1995): *Africa & Africans*. Prospect Heights (Illinois): Waveland Press.

Brenzinger, Matthias, ed. (1998): *Endangered Languages in Africa*. Köln: Rüdiger Köppe Verlag.

Budil, Ivo T. (2006): *Válka Zuluů: Britsko-zulská válka v roce 1879*. Praha: Triton.

Černý, Viktor (2006): *Lidé od Čadského jezera*. Praha: Academia.

Ehret, Christopher (1974): *Ethiopians and East Africans: The Problem of Contacts*. Nairobi: East African Publishing House.

Ehret, Christopher – Posnansky, Marc, eds. (1982): *The Archaeological and Linguistic Reconstruction of African History*. Los Angeles: University of California Press.

Eisenhofer, Stefan, ed. (1997): *Kulte, Künstler, Könige in Afrika – Tradition und Moderne in Südnigeria*. Linz: Landesmuseum.

Evans-Pritchard, Edward E. – Fortes, Meyer, ed. (1940): *African Political Systems*. London: Oxford University Press.

Freeman, Dena – Pankhurst, Alula, eds. (2003): *Peripheral People: The Excluded Minorities of Ethiopia*. Asmara: Red Sea Press.

Gibbs, James L. (1965): *Peoples of Africa*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Hrbek, Ivan, ed. (1966): *Dějiny Afriky*, 1, 2. Praha: Mladá fronta.

Isichei, Elisabeth (1995): *A History of Christianity in Africa*. London: SPCK.

Kandert, Josef (1984): *Afrika*. Praha: Mladá fronta.

Radcliffe-Brown, Alfred R. – Forde, Darryll (1987): *African Systems of Kinship and Marriage*. London – New York: KPI.

Trimingham, John S. (1949): *Islam in the Sudan*. London: Oxford University Press.

Trimingham, John S. (1952): *Islam in Ethiopia*. London: Oxford University Press.

Trimingham, John S. (1962): *A History of Islam in West Africa*. London: Oxford University Press.

Trimingham, John S. (1964): *Islam in East Africa*. London: Oxford University Press.

Trimingham, John S. (1968): *The Influence of Islam upon Africa*. New York: Frederick A. Praeger.

Weekes, Richard V. (1991): *Muslim Peoples: A World Ethnographic Survey*. London: Aldwych Press.

Wolf, Josef (1963): *Přehled národů Afriky*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Wolf, Josef (1968): *Etnografie Afriky: Úvod do studia kultury a společnosti*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Areál arabsko-islámský

Fleissig, Jiří – Bahbouh, Charif (1993): *Malá encyklopedie islámu*. Praha: Nakladatelství Dar Ibn Rushd.

Grube, Ernst J. (1973): *Umění světa. Islámské umění*. Praha: Artia.

Islám a jeho svět (1995). Brno: Moravské zemské muzeum.

- Islám a jeho svět* (1995). Brno: Moravské zemské muzeum, 1995.
- Kropáček, Luboš (1993): *Duchovní cesty islámu*. Praha: Vyšehrad.
- Kropáček, Luboš – Gombár, Eduard – Marková, Dagmar (1999): *Variace na korán: Islám v diaspoře*. Praha: Orientální ústav Akademie věd ČR.
- Křikavová, Adéla – Mendel, Miloš – Müller, Zdeněk (1990): *Islám: Ideál a skutečnost*. Praha: Panorama.
- Oliverius, Jaroslav (1995): *Moderní literatury arabského Východu*. Praha: Karolinum.
- Oliverius, Jaroslav (1995): *Svět klasické arabské literatury*. Brno: Atlantis.
- Robinson, Francis (1996): *Svět islámu: Kulturní atlas*. Praha: Knižní klub.
- Slovník: Judaismus, křesťanství, islám* (1994). Praha: Mladá fronta.
- Tauer, Felix (1984): *Svět islámu: Jeho dějiny a kultura*. Praha: Vyšehrad.
- Petráček, Karel (1977): *Básníci pouště: Arabská poetika devíti století*. Praha: Československý spisovatel.
- Walther, Wiebke (1980): *Die Frau im Islam*. Stuttgart: W. Kohlhammer.
- Areál cirkumpolární**
- Bogoras, Waldemar (1904–1909): *The Chukchee*. The Jesup North Pacific Expedition. Memoir of the American Museum of Natural History, vol. 11. Leiden – New York: E. J. Brill – G. E. Stechert & Co.
- Brzáková, Pavlína (2004): *Modřínová duše – sibiřský cestopis*. Praha: Eminent.
- Burch, Ernest S. – Burch Jr, Ernest S. (2005): *Alliance and Conflict: The World System of the Inupiaq Eskimos*. University of Nebraska Press.
- Czaplicka, Maria Antonina (1914): *Shamanism in Siberia: Excerpts from Aboriginal Siberia*. Oxford: Clarendon Press.
- Dioszegi, Vilmos, ed. (1968): *Popular Beliefs and Folklore Tradition in Siberia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Diószegi, Vilmós – Hoppál, Mihály, eds. (1978): *Shamanism in Siberia*. Budapešť: Akadémiai Kiadó.
- Dolgich, B. O. (1950): *Rodovo-plemennoj sostav narodov Sibiri*. Moskva.
- Donner, Kai (1926): *Bei den Samojedem in Siberien*. Stuttgart: Strecker und Schröder.
- Ford, James A. (1959): Eskimo Prehistory in the Vicinity of Point Barrow, Alaska. *Anthropological Papers of the American Museum of Natural History*, vol. 47, no. 1. New York: American Museum of Natural History.
- Hoppál, Mihály, ed. (1984): *Shamanism in Eurasia*. Göttingen: Edition Herodot.
- Hultkrantz, Ake – Bäckman, Louise (1978): *Studies in Lapp Shamanism*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Hultkrantz, Ake (1998): *Domorodá náboženství Severní Ameriky – Síla vizí a plodnosti*. Praha: Prostor.
- Jochelson, Waldemar (1905): *The Koryaks*. The Jesup North Pacific Expedition. Memoir of the American Museum of Natural History, vol. 6. Leiden – New York: E. J. Brill – G. E. Stechert & Co.
- Jochelson, Waldemar (1910): *The Yukaghir and Yukaghirized Tungus*. The Jesup North Pacific Expedition. Memoir of the American Museum of Natural History, sv. 9. Leiden – New York: E. J. Brill – G. E. Stechert & Co.
- Jochelson, Waldemar (1933): *History, Ethnology, and Anthropology of the Aleut*. Washington: Carnegie Institution of Washington.
- Larsen, Helge – Rainey, Froelich (1948): Ipiutak and the Arctic Whale Hunting Culture. *Anthropological Papers of the American Museum of Natural History*, vol. 42. New York: American Museum of Natural History.
- Rasmussen, Knud (1908): *The People of the Polar North*. Edited by G. Herring.

- Rasmussen, Knud (1921): *Greenland by the Polar Sea: The Story of the Thule Expedition from Melville Bay to Cape Morris Jesup*. Trans by Asta and Rowland Kenny. Published by W. Heinemann.
- Salminen, Tapani – Janhunen, Juha (1993–1999): *UNESCO Red Book on Endangered Languages in Northeast Asia*. Podle: http://www.helsinki.fi/~tasalmin/nasia_report.html; staženo: 14. 3. 2007.
- Stehnberg, Lev (1999): The Social Organization of Gilyak. *Anthropological Papers of the American Museum of Natural History*, vol. 82. New York: American Museum of Natural History.
- Vitebsky, Piers (2005): *Reindeer People: Living with People and Spirits in Siberia*. London – New York – Toronto – Sydney: Harper Perennial.
- Xenofontov, Gavriil (2001): *Sibiřští šamani a jejich ústní tradice*. Praha: Argo.
- Wissler, Clark (1918): Archaeology of the Polar Eskimo. *Anthropological Papers of the American Museum of Natural History*, vol. 22, no. 3. New York: American Museum of Natural History.
- Areál čínský**
- Adams, Ruth, ed. (1966): *Contemporary China*. New York: Pantheon Books. A Division of Random House.
- Bakešová, Ivana – Fürst Rudolf – Heřmanová, Zdenka (2004): *Dějiny Taiwanu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Birrellová, Anne (2006): *Čínské mýty*. Praha: Levné knihy Kma.
- Blunden, Caroline – Elvin, Mark (1997): *Svět Číny*. Praha: Knižní klub.
- Bodde, Derk (1991): *Chinese Thought, Society, and Science: The Intellectual and Social Background of Science and Technology in Pre-Modern China*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Böttger, Walter (1984): *Kultura ve staré Číně*. Praha: Panorama.
- Creel, Herrlee Glessner (1937; 1967): *The Birth of China: A Study of the Formative Period of Chinese Civilization*. New York: Reynal and Hitchcock, 1937; New York: Ungar, 1967 (6. reprint).
- Das Alte China: Menschen und Götter im Reich der Mitte 5000 v. Chr.–220 n. Chr.* (1995). München: Hirmer Verlag.
- Dillon, Michael (1979): *Dictionary of Chinese History*. London: Frank Cass.
- Eberhard, Wolfram (1967): *Guilt and Sin in Traditional China*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Eberhard, Wolfram (2001): *Lexikon čínských symbolů: Obrázková řeč Číny*. Praha: Volvox Globator.
- Ebrey, Patricia (1989): *The Cambridge Illustrated History of China*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fairbank, John K., ed. (1978): *The Cambridge History of China*. Volume 10: Late Ch'ing 1800–1911, Part 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fairbank, John King (1998): *Dějiny Číny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Fung Yu-lan (1952–1953): *A History of Chinese Philosophy*. Vol. I: *The Period of the Philosophers (from the Beginnings to Circa 100 B. C.)*. Vol. II: *The Period of Classical Learning (from the Second Century B. C. to the Twentieth Century A. D.)*. Princeton: Princeton University Press.
- Gernet, Jacques (1972): *Le monde chinois*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Gernet, Jacques (1989): *A History of Chinese Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guter, Josef (2005): *Bohové a symboly staré Číny. Slovník čínské mytologie*. Praha: Nakladatelství Brána.

- Heroldová, Helena (2008): *Čína. Dějiny odívání*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Chang, Kwang-chih (1976): *Early Chinese Civilization: Anthropological Perspectives*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Chang, Kwang-chih (1977): *The Archaeology of Ancient China*. New Haven (Connecticut) – London: Yale University Press.
- Chang, Kwang-chih (1983): *Art, Myth, and Rituals: The Path to Political Authority in Ancient China*. Cambridge (Massachusetts) – London: Harvard University Press.
- Chavannes, Edouard (1967): *Les mémoires historiques de Sse-ma Ts'ien*. 5 vols. rééd. Paris: E. Leroux. (1re éd. 1895–1905.)
- Jia Lanpo (Tia Lan-pcho) (1980): *Early Man in China*. Peking: Foreign Languages Press.
- Jian Bozan – Shao Xunzheng – Hu Hua (1986): *A Concise History of China*. Peking: Foreign Languages Press.
- Kamenarovič, Ivan P. (2001): *Klasická Čína*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Kolmaš, Josef – Malina, Jaroslav (2004): *Čína z antropologické perspektivy*. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 21. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Král, Oldřich (2005): *Čínská filosofie: Pohled z dějin*. Lásenice: Maxima.
- Krejčí, Jaroslav (1993): *Civilizace Asie a Blízkého východu: Náboženství a politika v souhrě a střetání*. Praha: Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum.
- Liščák, Vladimír, ed. (1996): *Lexikon východní moudrosti: Buddhismus, hinduismus, taoismus, zen*. Olomouc – Praha: Votobia – Victoria Publishing.
- Liščák, Vladimír (2002): *Čína*. Praha: Libri (Stručné dějiny států, 2).
- Liščák, Vladimír (2003): *Taiwan*. Praha: Libri (Stručné dějiny států, 8).
- Loewe, Michael – Shaughnessy, Edward L., eds. (1999): *The Cambridge History of Ancient China: From the Origins of Civilization to 221 B. C.* New York: Cambridge University Press.
- Lomová, Olga – Yeh Kuo-liang (2005): *Ach běda přeběda: Oplakávání mrtvých ve středověké Číně*. Praha: DharmaGaia.
- Malina, Jaroslav (1994; 2004): *První císař: Tvůrce Číny a osmého divu světa*. Brno – Boskovice – Praha: Nakladatelství Albert – Nakladatelství Jota – Nakladatelství Svoboda, 1994; 2., doplněné a přepracované vydání. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2004.
- Needham, Joseph (with the Research Assistance of Wang Ling) (1954): *Science and Civilisation in China*. Volume I: *Introductory Orientations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Needham, Joseph, ed. (1971): *Science and Civilisation in China*. Volume IV: *Physics and Physical Technology*. Part 3: *Civil Engineering and Nautics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Needham, Joseph, ed. (1983): *Science and Civilisation in China*. Volume V, Part 5: *Spagyric Discovery and Invention: Physiological Alchemy. Sexuality and the Role of Theories of Generation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Needham, Joseph, ed. (1984): *Science and Civilisation in China*. Volume VI: *Biology and Biological Technology*. Part 2: *Agriculture*, by Francesca Gray. Cambridge: Cambridge University Press.
- Obuchová, Lubica (1999): *Číňané 21. století. Dějiny – tradice – obchod*. Praha: Academia.
- Obuchová, Lubica (2000): *Čínské symboly*. Praha: Grada Publishing.
- Olivová, Lucie – Xu Shu'an (2000): *Vývoj správního systému v Číně*. Praha: Univerzita Karlova – nakladatelství Karolinum.
- Olivová, Lucie, ed. (2003): *Zkouškový systém na Dálném východě*. Praha: Česká orientalistická společnost.
- Olivová, Lucie (2005). *Tabák v čínské společnosti, 1600–1900*. Olomouc: Univerzita Palackého.

- Olivová, Lucie, ed. (2006): *Klenoty čínské literatury*. Praha: Portál.
- Olivová, Lucie (2007): *Čínské pohádky*. Praha: Vltavín.
- Olivová, Lucie (2008): *Tradiční čínská architektura*. Praha: Dokořán.
- Ošanin, Ija Michajlovič, ed. (1983): *Boľšoj kitajsko-russkij slovar' . Tom 1: Geografičeskije nazvanija. Chronologičeskije tablicy. Devizy carstvovanij. Kalendar' . Tablicy měř i vesov. Obichodnyje cifry. Ukazatěli ieroglifov: po 4 uglam, ključevoj, fonetičeskij*. Moskva: Nauka.
- Overmyer, Daniel L. (1986): *Religions of China: The World as a Living System*. San Francisco: Harper and Row.
- Overmyer, Daniel L. (1998): *Náboženství Číny*. Praha: Prostor.
- Palát, Augustin – Průšek, Jaroslav (2001): *Středověká Čína: Společnost a zvyky v době dynastií Sung a Jüan*. Praha: DharmaGaia.
- Scarpari, Maurizio (2000): *Starověká Čína: Čínská civilizace od počátků k dynastií Tchang*. Dobřejšovice: Rebo Productions CZ.
- Shaughnessy, Edward L., ed. (2001): *Čína: Země nebeského draka*. Praha: Knižní klub.
- Swann, Peter C. (1970). *Umění Číny, Koreje a Japonska*. Praha: Odeon.
- Twitchett, Denis, ed. (1979): *The Cambridge History of China. 3: Sui and T'ang China, 589–906*. Part I. Cambridge: Cambridge University Press.
- Twitchett, Denis – Fairbank, John King, ed. (1979): *The Cambridge History of China*, 10 vols. Cambridge: Cambridge University Press.
- Twitchett, Denis – Loewe, Michael, ed. (1986): *The Cambridge History of China. 1: The Ch'in and Han Empires (221 B. C.–A. D. 220)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Velvyslanectví České republiky v České republice, ed. (2003): *Čína 2003*. Zpracováno na základě materiálů nakladatelství New Star Publishers v Pekingu. Praha: Futura.
- Wan Kuo-ting (1956; 1958): *Čung-kuo li-š' ti-nien-piao*. [Chronologické tabulky k čínským dějinám]. Peking: Šang-wu jin-šu-kuan, 1956 (1. vydání), 1958 (4. dotisk) (čínsky).
- Werner, Karel (2002): *Náboženské tradice Asie. Od Indie po Japonsko. S přihlédnutím k Přednímu východu*. Brno: Masarykova univerzita.
- Wilhelm, Hellmut, (1969). *Společnost a stát v Číně*. Praha: Svoboda.
- Areál euroamerický**
- Anderson, Bonnie – Zinsser, Judith P. (1988): *A History of Their Own: Women in Europe From Prehistory to the Present*. London: Penguin.
- Ariès, Philippe – Béjin, André, eds. (1985): *Western Sexuality: Practice and Precept in Past and Present Times*. Oxford: Blackwell.
- Ariès, Philippe – Béjin, André – Foucault, Michel, eds. (1984): *Die Masken des Begehrens und die Metamorphosen der Sinnlichkeit: Zur Geschichte der Sexualität im Abendland*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Ariès, Philippe – Duby, Georges (1985): *Histoire de la vie privée: I. De l'antiquité à l'an mil*. Paris: Editions du Seuil.
- Ariès, Philippe – Duby, Georges (1985): *Histoire de la vie privée: II. De l'Europe féodale à la Renaissance*. Paris: Editions du Seuil.
- Ariès, Philippe – Duby, Georges (1986): *Histoire de la vie privée: III. De la renaissance aux Lumières*. Paris: Editions du Seuil.
- Ariès, Philippe – Duby, Georges (1986): *Histoire de la vie privée: IV. De la Révolution à la Grande Guerre*. Paris: Editions du Seuil.
- Ariès, Philippe – Duby, Georges (1987): *Histoire de la vie privée: V. De la Première Guerre mondiale à nos jours*. Paris: Editions du Seuil.
- Bellinger, Gerhard J. (1998): *Sexualita v náboženstvích světa*. Praha: Academia.
- Beneš, Jan (1994): *Člověk*. Praha: Mladá fronta.
- Burian, Jan (1994): *Římské impérium: Vrchol a proměny antické civilizace*. Praha: Svoboda – Libertas.

- Burian, Jan – Oliva, Pavel (1984): *Civilizace starověkého Středomoří*. Praha: Svoboda.
- Denzler, Georg (1999): *Zakázaná slast: Dva tisíce let křesťanské sexuální morálky*. Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Dülmen, Richard van (1999): *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)*. Díl 1. *Dům a jeho lidé*. Praha: Argo.
- Dülmen, Richard van (2007): *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)*. Díl 2. *Město a vesnice*. Praha: Argo.
- Dülmen, Richard van (2007): *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)*. Díl 3. *Náboženství, magie, osvícenství*. Praha: Argo.
- Eco, Umberto (1998): *Umění a krása ve středověké estetice*. Praha: Argo.
- Flacelière, Robert (1981): *Život v době Periklově*. Praha: Odeon.
- Foucault, Michel (1976–1984): *Histoire de la sexualité*. 1: La volonté de savoir, 2: L'usage des plaisirs, 3: Le souci de soi. Paris: Gallimard.
- Haywood, John, a kolektiv (1998): *Encyklopedie historie světa*. Praha: Nakladatelství Columbus.
- Horská, Pavla – Kučera, Milan – Maur, Eduard – Stloukal, Milan (1990): *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama.
- Hošek, Radislav (1972): *Země bohů a lidí: Pohledy do řeckého dávnověku*. Praha: Svoboda.
- Kolektiv (1973): *Encyklopedie antiky*. Praha: Academia.
- Kolektiv (1974): *Slovník antické kultury*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Le Goff, Jacques, ed. (1999): *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad.
- Lucie-Smith, Edward (1997): *Ars Erotica: An Arousing History of Erotic Art*. London: George Weidenfeld and Nicolson Ltd, The Orion Publishing Group.
- Macura, Vladimír, a kolektiv (1988): *Slovník světových literárních děl*. 2 svazky. Praha: Odeon.
- Mitterauer, Michael – Sieder, Reinhard (1982): *The European Family: Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present*. Chicago: University of Chicago Press.
- Možný, Ivo (1990): *Moderní rodina: Mýty a skutečnost*. Brno: Blok.
- Pavelka, Jiří – Pospíšil, Ivo (1993): *Slovník epoch, směrů, skupin a manifestů*. Brno: Georgetown.
- Pečírka, Jan, ed. (1979): *Dějiny pravěku a starověku*, I, II. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Seibt, Ferdinand (2000): *Lesk a bída středověku*. Praha: Mladá fronta.
- Slovník antické kultury* (1974). Praha: Svoboda.
- Areál indický**
- Baines, Athelstane (1912): *Ethnography (Castes and Tribes)*. Grundriss der Indo-Arischen Philologie und Altertumskunde, II. Band, 5. Heft. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.
- Bayly, Susan (1999; 2001): *Caste, Society and Politics in India from the Eighteenth Century to the Modern Age*. The New Cambridge History of India IV, 3. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bryant, Edwin (2001; 2002): *The Quest for the Origins of Vedic Culture: The Indo-Aryan Migration Debate*. London – New York: Oxford University Press 2001; indické vydání, New Delhi 2002.
- Bryant Edwin F. – Patton Laurie L. (2005): *The Indo-Aryan Controversy. Evidence and Interference in Indian History*. London – New York: Routledge.
- Conze, Edward (1997): *Stručné dějiny buddhismu*. Brno: Jota.
- Dumont, Louis (1966; 1980): *Homo hierarchicus. Le système des castes et ses implications*. Paris: Editions Gallimard. (Revidované anglické vydání, *Homo Hierarchicus. The Caste System and Its Implications*. Chicago – London: The University of Chicago Press 1980.)
- Erdosy, George, ed. (1995; 1997): *The Indo-Aryans. Language, Material Culture and Ethnicity*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.; 1. indické vydání, New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.

- Farmer, Steve – Sproat, Richard – Witzel, Michael (2004): The Collapse of the Indus-Script Thesis: The Myth of a Literate Harappan Civilization. *Electronic Journal of Vedic Studies*, vol. 11, no. 2, p. 19–57.
- Filipský, Jan (1989): *M. K. Gándhí*. Edice Medailóny. Praha: Horizont.
- Filipský, Jan (1998): *Encyklopedie indické mytologie: Postavy indických bájí a letopisů*. Praha: Libri.
- Filipský, Jan – Vacek, Jaroslav (1970): *Ašóka*. Praha: Svoboda.
- Filipský, Jan – Knotková-Čapková, Blanka – Marek, Jan – Vavroušková, Stanislava (2003): *Dějiny Bangladéše, Bhútánu, Malediv, Nepálu, Pákistánu a Šrí Lanky*. Edice Dějiny států. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Fišer, Ivo (1967; 1989): *Indian Erotics of the Oldest Period*. Acta Universitatis Carolinae, Philologica, XIV. Praha: Universita Karlova; reprint New Delhi: Gaurav Publishing House, 1989.
- Fišer, Ivo (1992; 2000): *Filosofická koncepce nejstaršího buddhismu*. Praha: DharmaGaia, reprint 2000.
- Fuller, Christopher John (1992): *The Camphor Flame. Popular Hinduism and Society in India*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Gordon, Raymond G., Jr., ed. (2005). *Ethnologue: Languages of the World*, 15th ed. Dallas, (Texas): SIL International. Online <http://www.ethnologue.com>.
- Joardar, Biswanath (2003): *Anthropology in the Making: The Indian Experience*. New Delhi: Inter-India Publications.
- Johnson, Gordon (1998): *Svět Indie*. Praha: Knižní klub – Balios.
- Karttunen, Klaus (1989): *India in Early Greek Literature*. Helsinki: Finnish Oriental Society.
- Karttunen, Klaus (1997): *India and the Hellenistic World*. Helsinki: Finnish Oriental Society.
- Karve, Irawati (1990): *Kinship Organization in India*. 3rd ed. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.
- Kaur Singh, Nikky-Guninder (1998): *Sikhismus*. Světová náboženství. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Knížková, Hana a kolektiv (1997): *Indie: Bohové a lidé*. Brno: Moravské zemské muzeum – Nakladatelství Svan.
- Knotková, Blanka (2005): *Bangladéš*. Ediční řada Stručná historie států. Praha: Libri.
- Kolenda, Pauline (1978): *Caste in Contemporary India: Beyond Organic Solidarity*. Menlo Park (California): Benjamin/Cummings Pub. Co.
- Kolenda, Pauline (1981): *Caste, Cult, and Hierarchy: Essays on the Culture of India*. Meerut: Folklore Institute – New Delhi: Sole Distributors, Manohar Book Service.
- Krejčí, Jaroslav (1993): *Civilizace Asie a Blízkého východu: Náboženství a politika v souhrně a střetání*. Praha: Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum.
- Lesný, Vincenc (1948; 1995): *Buddhismus*. Praha: Samcovo knihkupectví. 2. vydání, Olomouc: Votobia.
- Lexikon východní moudrosti: Buddhismus, hinduismus, taoismus, zen* (1996). Olomouc – Praha: Votobia – Victoria Publishing.
- Mandelbaum, David G. (1972; 2003): *Society in India*. Vol. I. Continuity and Change, Vol. II. Change and Continuity. Bombay: Popular Prakashan. Reprint 1. indického vydání, 2003.
- Marek, Jan (2002): *Pákistán*. Ediční řada Stručná historie států, sv. 5. Praha: Libri.
- McGreal, Ian P., ed. (1998): *Velké postavy východního myšlení: Slovník myslitelů*. Praha: Prostor.
- Michaels, Axel (1998; 2004): *Der Hinduismus: Geschichte und Gegenwart*. München: C. H. Beck Verlag. (Anglický překlad, *Hinduism. Past and Present*: Princeton – Oxford: Princeton University Press.)
- Miltner, Vladimír (2001): *Vznik a vývoj buddhismu*. Praha: Vyšehrad.

- Miltner, Vladimír (2002): *Malá encyklopedie buddhismu*. 2. vydání. Praha: Libri.
- Nágárdžuna (2000): *Strom moudrosti: Prameny staroindického myšlení*. Přeložil Pavel Poucha. Přebásnil Pavel Eisner. Doslov napsal Josef Kolmaš. Praha: Nakladatelství Garamond.
- Preinhaelterová, Hana (1997): *Hinduista od zrození do zrození*. Praha: Vyšehrad.
- Quigley, Declan (1993; 2001): *The Interpretation of Caste*. Oxford Studies in Social and Cultural Anthropology. New Delhi: Oxford University Press. 3. reprint indického vydání, 2001.
- Sahay, Keshari N. (1999): *Social Anthropology in India. (Some Fascinating and Unexplored Dimensions.)* New Delhi: Commonwealth Publishers.
- Sharma, Ram Sharan (1999; 2001): *Advent of the Aryans in India*. New Delhi: Manohar, reprint 2001.
- Schumann, Hans Wolfgang (2008): *Svět buddhistických obrazů*. Praha: Academia.
- Smith, Brian K. (1994): *Classifying the Universe. The Ancient Indian Varna System and the Origins of Caste*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Snesarev, Andrej Jevgenjevič (1981): *Etnografičeskaja Indija*. Moskva: Nauka.
- Srinivas, M. N. (1996; 2001): *Village, Caste, Gender and Method. Essays in Indian Social Anthropology*. New Delhi: Oxford University Press. 2. reprint indického vydání, 2001.
- Strnad, Jaroslav – Filipický, Jan – Holman, Jaroslav – Vavroušková, Stanislava (2003): *Dějiny Indie*. Edice Dějiny států. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Trautmann, Thomas R. (1981; 1996): *Dravidian Kinship*. Cambridge: Cambridge University Press; indické vyd., New Delhi: Vistaar Publications, 1995, reprint 1996.
- Trautmann, Thomas R. (2005; 2006): *The Aryan Debate*. New Delhi: Oxford University Press, reprint 2006.
- Tyler, Stephen A. (1986): *India: An Anthropological Perspective*. Illinois: Waveland Press.
- Uberoi, Patricia, ed. (2002): *Family, Kinship and Marriage in India*. Oxford in India Readings in Sociology and Social Anthropology. 5th ed. New Delhi: Oxford University Press.
- Vanina, Je. Ju. (2000): *Indija: strana i jeho regiony*. Moskva: Editorial URSS.
- Wanguová, Madhu Bazaz (1996): *Buddhismus*. Světová náboženství. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Werner, Karel (1996): *Malá encyklopedie hinduismu*. Brno: Atlantis.
- Werner, Karel (2002): *Náboženské tradice Asie: Od Indie po Japonsko. S přihlédnutím k Přednímu východu*. Brno: Masarykova univerzita.
- Wheeler, sir Robert Eric Mortimer (1973): *Dávná civilizace v údolí Indu*. Praha: Mladá fronta.
- Zbavitel, Dušan (1985): *Starověká Indie*. Praha: Panorama.
- Zbavitel, Dušan (1993): *Hinduismus a jeho cesty k dokonalosti*. Praha: DharmaGaia.
- Zbavitel, Dušan (1997): *Otazníky starověké Indie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Zbavitel, Dušan – Krása, Miloslav – Marková, Dagmar (1997): *Indie a Indové: Od dávnověku k dnešku*. Praha: Vyšehrad.
- Zbavitel, Dušan – Merhautová, Eliška – Filipický, Jan – Knížková, Hana (1986; 1997): *Bohové s lotosovými očima: Hinduistické mýty v indické kultuře tří tisíciletí*. Praha: Vyšehrad.
- Zbavitel, Dušan – Vacek, Jaroslav (1996): *Průvodce dějinami staroindické literatury*. Třebíč: Arca JiMfa.
- Areál japonský**
- Bary, Theodore de, ed. (1958): *Sources of Japanese Tradition, Volume II*. New York: Columbia University Press.
- Benedict, Ruth (1946): *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture*. Boston: Houghton Mifflin.
- Boháčková, Libuše – Winkelhoferová, Vlasta (1987): *Vějíř a meč*. Praha: Panorama.
- Cvetov, Vladimír Jakovlevič (1989): *Japonské otazníky*. Praha: Svoboda.
- Hilská, Vlasta (1953): *Dějiny a kultura japonského lidu*. Praha: ČSAV.

- Kodansha Encyclopedia of Japan* (1983). Tokio: Kodansha.
- Krejčí, Jaroslav (1993): *Civilizace Asie a Blízkého východu: Náboženství a politika v souhře a střetání*. Praha: Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum.
- Mason, Richard H. P. – Caiger, John G. (2007): *Dějiny Japonska*. Praha: Fighters Publications.
- Nihongi. Kroniky Japonska* (1982). In: Vrbenský, Jaroslav, ed. (1982): *Prameny života. Obraz člověka a světa ve starých kulturách*. Praha: Vyšehrad, 1982.
- Skřivan, Aleš (1990): *Pád Nipponu*. Praha: Mladá fronta.
- Slabý, Zdeněk Karel (1994): *Japonské reflexe*. Praha: Knižní klub.
- Statler, Oliver (1982): *Japanese Inn*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Švarcová, Zdenka (1999): *Vesmír v nás: Inspirace a útěcha v japonském jazyce a literatuře*. Praha: Academia.
- Thoma, Zdeněk (1987): *Toulky po Japonsku*. Praha: Panorama.
- Tisovský, Vladimír (1986): *Japonsko*. Praha: Svoboda.
- Vasiljevová, Zdeňka (1986): *Dějiny Japonska*. Praha: Svoboda.
- Werner, Karel (2002): *Náboženské tradice Asie: Od Indie po Japonsko. S přihlédnutím k Přednímu východu*. Brno: Masarykova univerzita.
- Winkelhöferová, Vlasta – Löwensteinová, Miriam (2006): *Encyklopedie mytologie Japonska a Koreje*. Praha: Nakladatelství Libri.
- Areál jihovýchodní Asie**
- Baharuddin, Shamsul Amri, ed. (2001): *Social Anthropology of the Malays: Collected Essays of M. G. Swift*. Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Bečka, Jan (2007): *Dějiny Barmy*. Edice Dějiny států. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Carey, Peter (1997): *Burma: The Challenge of Change in a Divided Society*. New York: Macmillan Press.
- Chandler, David Porter (1992): *A History of Cambodia*. Boulder (Colorado): Westview Press.
- Dubovská, Zorica – Petruš, Tomáš – Zbořil, Zdeněk (2005): *Dějiny Indonésie*. Edice Dějiny států. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Evers, Hans-Dieter, ed. (1969): *Loosely Structured Social System: Thailand in Comparative Perspective*. New Haven: Yale University Press.
- Geertz, Hildred – Geertz, Clifford (1975): *Kinship in Bali*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- Gregerson, Marilyn – Sterner, Joyce, ed. (1997): *Kinship and Social Organization in Irian Jaya: A Glimpse of Seven Systems*. Jayapura, Irian Jaya: Cenderawasih University – Dallas (Texas): Summer Institute of Linguistics.
- Guillermo, Artemio R. – May Kyi Win (2005): *Historical Dictionary of the Philippines*. 2nd ed. Lanham: Scarecrow.
- Hinton, Alexander, ed. (2002): *Annihilating Difference: The Anthropology of Genocide*. Berkeley: University of California Press.
- Hobart, Angela – Ramseyer, Urs – Leemann Albert (1996): *The Peoples of Bali*. Oxford: Blackwell.
- Jankovec, Milan (1969): *Jihovýchodní Asie*. Učební texty vysokých škol. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Jacq-Hergoualc'h, Michel (2005): *Zlatý věk Siamu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Jocano, Felipe Landa (2002): *Filipino Social Organization: Traditional Kinship and Family Organization*. Manila: PUNLAD Research House.
- Jocano, Felipe Landa (2003): *Filipino Indigenous Ethnic Communities: Patterns, Variations and Typologies*. Manila: PUNLAD Research House.
- Kapur-Fic, Alexandra R. (1998): *Thailand. Buddhism, Society and Women*. New Delhi: Abhinav Publications.

- Krejčí, Jaroslav (1993): *Civilizace Asie a Blízkého východu: Náboženství a politika v souhrně a střetání*. Z angličtiny přeložil Jiří Kašpar. Praha: Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum.
- LeBar, Frank M. – Suddard, Adrienne, ed. (1960): *Laos: Its People, Its Society, Its Culture*. New Haven: Human Relations Area Files Press.
- Leach, Edmund R. (1954): *Political Systems of Highland Burma: A study of Kachin Social structure*. London: Athlone.
- Mabbett, Ian – Chandler, David Porter (2000): *Khmerové*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Martin, Marie Alexandrine (1994): *Cambodia: A Shattered Society*. Berkeley: University of California Press.
- Müllerová, Petra (2004): *Vietnam*. Ediční řada Stručná historie států. Praha: Libri.
- Müllerová, Petra (2005): *Legendy starého Tonkinu*. Praha: Triton.
- Müllerová, Petra (2008): *Příběh tonkinského dřvořezu / The Story of the Tonkin Prints*. Praha: Dauphin.
- Nožina, Miroslav (2006): *Koza, která žere hady: Výpravy za původními obyvateli džunglí Kambodže a Kalimantanu*. Brno: Jota.
- Opl, Miroslav (1989): *Hledání Indonésie*. Praha: Panorama.
- Ovesen, Jan – Trankell, Ing-Britt – Öjendal, Joakim (1996): *When Every Household is an Island: Social Organization and Power Structures in Rural Cambodia*. Uppsala: Uppsala University.
- Potter, Jack M. (1976): *Thai Peasant Social Structure*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Reuter, Thomas Anton (2002): *Custodians of the Sacred Mountains: Culture and Society in the Highlands of Bali*. Honolulu (Hawaii): University of Hawai'i Press.
- Seekins, Donald M. (2006): *Historical Dictionary of Burma (Myanmar)*. Lanham: Scarecrow.
- Sellato, Bernard (2002): *Innermost Borneo: Studies in the Dayak Cultures*. Singapore: Singapore University Press.
- Smith, Harold Eugene – Nieminen, Gayla S. – May Kyi Win (2005): *Historical Dictionary of Thailand*. 2nd ed. Lanham: Scarecrow.
- Smith, Martin (1994): *Ethnic Groups in Burma: Development, Democracy and Human Rights*. London: Anti-Slavery International.
- Terwiel, B. J., ed. (1984): *Buddhism and Society in Thailand*. Gaya: Centre for Southeast Asian Studies.
- Truong Thanh-Dam (1990): *Sex, Money and Morality: Prostitution and Tourism in Southeast Asia*. London: Zen Books.
- Unger, Ann Helen – Unger, Walter (1999): *Laos: A Country Between Yesterday and Tomorrow*. München: Hirmer.
- Von der Mehden, Fred R. (1986): *Religion and Modernization in Southeast Asia*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Wyatt, David K. (2004): *Dějiny Thajska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Zvolánek, Pavel (2004): *Neznámá Indonésie*. Praha: JS Partner.
- Areál korejský**
- Bařinka, Jaroslav (1980): *Idea vzdělanosti v Koreji nové doby – poslední projev konfuciánství*. In: *Kulturní tradice Dálného východu*. Praha: Odeon, s. 27–52.
- Bařinka, Jaroslav – Forman, Werner (1962): *Alte koreanische Kunst*. Praha: Artia.
- Covell, John Carter (1981): *Korean Cultural Roots*. Seoul – Utah (USA): Hollym, Moth House Publication.
- Handbook of Korea* (1995). Seoul: KOIS.
- Istorija Koreji* (1974). Moskva: Nauka.
- Janelli, Roger L. – Janelli, Downhee Yim (1982): *Ancestor Worship and Korean Society*. Stanford (California): Stanford University Press.

- Janoš, Jiří (1997): *Dokonale utajená Korea*. Praha: Nakladatelství Libri.
- Kim, Duk-Whang (1988): *A History of Religions in Korea*. Seoul: Daeji Moonhwas.
- Kim Tae-kil (1990): *Values of Korean People Mirrored in Fiction*. Seoul: Dae Kwang Munwhasa.
- Korea: Data a fakta* (1997). Praha: Nakladatelství Jan.
- Korea. Die alten Königreiche* (1999). München: Hirmer Verlag GmbH.
- Korean Art Tradition* (1993). Seoul: The Korea Foundation.
- Korean Cultural Heritage* (1995). Seoul: The Korea Foundation.
- Korean Folk Art and Craft* (1987). Seoul: Seoul International Publishing House.
- Korean Heritage* (1996). Seoul: Hollym.
- Korean Thought* (1983). Seoul: Si-sayong-o-sa Publishers.
- Krejčí, Jaroslav (1993): *Civilizace Asie a Blízkého východu: Náboženství a politika v souhře a střetání*. Praha: Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum.
- Lee, Ki-baik (1986): *A New History of Korea*. Seoul: Ilchogak.
- Lexikon východní moudrosti: Buddhismus, hinduismus, taoismus, zen* (1996). Olomouc – Praha: Votobia – Victoria Publishing.
- Löwensteinová, Miriam (2007): Korea: Historická vyprávění z doby Tří království a Sjednocené Sily. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panorama biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 30. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Wagner, Edward W., ed. (2001): *Dějiny Koreje*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Werner, Karel (2002): *Náboženské tradice Asie: Od Indie po Japonsko. S přihlédnutím k Přednímu východu*. Brno: Masarykova univerzita.
- Winkelhöferová, Vlasta – Löwensteinová, Miriam (2006): *Encyklopedie mytologie Japonska a Koreje*. Praha: Nakladatelství Libri.
- Areál Oceánie a Austrálie**
- Carrier, James G., ed. (1992): *History and Tradition in Melanesian Anthropology*. Berkeley: University of California Press.
- Firth, Raymond (1936): *We, the Tikopia*. London: George Allen & Unwin.
- Fornander, Abraham (2001): *Hawajské mýty, pověsti a rituály*. Praha: Argo.
- Freeman, Derek (1983): *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hays, Terence E., ed. (1992): *Ethnographic Presents: Pioneering Anthropologists in the Papua New Guinea Highlands*. Berkeley: University of California Press.
- Herd, Gilbert H., ed. (1984): *Ritualized Homosexuality in Melanesia*. Berkeley: University of California Press.
- Isaacs, Jennifer (2005): *Australian Dreaming: 40 000 Years of Aboriginal History*. Frenchs Forest: New Holland Publishers Australia.
- Jones, Philip (1996): *Boomerang: Behind an Australian Icon*. Kent Town: Wakefield Press.
- Lessa, William A. (1966): *Ulithi: A Micronesian Design for Living*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Lindenbaum, Shirley (1979): *Kuru Sorcery: Disease and Danger in the New Guinea Highlands*. Palo Alto: Mayfield Publishing.
- Malinowski, Bronisław (1922): *Argonauts of the Western Pacific, an Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. London: George Routledge and Sons Ltd.
- Malinowski, Bronisław (1926): *Crime & Custom in Savage Society*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd.

- Malinowski, Bronisław (1927): *Sex and Repression in Savage Society*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd.
- Malinowski, Bronisław (1929): *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia, an Ethnographic Account of Courtship, Marriage and Family Life among the Natives of the Trobriand Islands, British New Guinea*. (With a Preface by Henry Havelock Ellis.) London: Routledge and Kegan Paul, Ltd.
- Malinowski, Bronisław (1962): *Sex, Culture, and Myth*. New York: Harcourt, Brace, and World.
- Malinowski, Bronisław (1963): *The Family among the Australian Aborigines*. New York: Schocken Books.
- Malinowski, Bronisław (1987): *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia*. (Introduction by Annette B. Weiner.) 3rd ed. Boston: Beacon Press.
- Mantovani, Ennio, ed. (1992): *Marriage in Melanesia: An Anthropological Perspective*, Point Series No. 17. Goroka: The Melanesian Institute.
- Mantovani, Ennio, ed. (1984): *An Introduction to Melanesian Religions*, Point Series No. 6. Goroka: The Melanesian Institute.
- Mead, Margaret (1928; 1973): *Coming of Age in Samoa*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Mead, Margaret (1930; 1970): *Growing Up in New Guinea*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Mead, Margaret (1977): *Letters from the Field 1925–1975*. New York: Harper & Row.
- Meggitt, Mervyn J. (1964): Male-Female Relationships in the Highlands of Australian New Guinea. *American Anthropologist*, vol. 66, no. 4, Part 2, p. 204–224.
- Moore, Clive (2003): *New Guinea: Crossing Boundaries and History*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Moore, David R. (1989): *Arts and Crafts of Torres Strait*. Aylesbury: Shire.
- Newton, Douglas, ed. (1998): *Arts des Mers du Sud. Insulinde, Mélanésie, Polynésie, Mikronésie. Collections de Musée Barbier-Mueller*. Marseille: Adam Biko.
- Novotný, Stanislav (2000): *Mýty a pohádky původních obyvatel Austrálie: Příběhy z doby snů*. Praha: Volvox globator.
- Pech, Rufus (1991): *Manub and Kilibob: Melanesian Models for Brotherhood Shaped by Myth, Dream & Drama*, Point Series No. 5. Goroka: The Melanesian Institute.
- Pospíšil, Leopold (1963): *The Kapauku Papuans of West New Guinea*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Sillitoe, Paul (1998): *An Introduction to the Anthropology of Melanesia: Culture and Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Whiteman, Darell L. (1984): *An Introduction to Melanesian Cultures*, Point No. 5. Goroka: The Melanesian Institute.
- Areál perský a kurdský**
- Bečka, Jiří (1996): *Iranica bohemica et slovacca: Litterae*. Praha: Orientální ústav Akademie věd České republiky.
- Cvrkal, Zdeněk (2007): *Írán*. Edice Stručná historie států. Praha: Libri.
- Ghirsman, Roman (1955): *Iran: From the Earliest Times to the Islamic Conquest*. Baltimore: Penguin Books.
- Ghirsman, Roman (1962): *Iran: Parther und Sassaniden*. München: Beck.
- Ghirsman, Roman (1964): *The Arts of Ancient Iran: From Its Origins to the Time of Alexander the Great*. New York: Golden Press.
- Ghirsman, Roman (1964): *Persia from the Origins to Alexander the Great*. London: Allen and Unwin.
- Holland, Tom (2007): *Perský oheň: První světová velmoc a boj o Západ*. Praha: Dokořán.
- Klíma, Otakar (1977): *Sláva a pád starého Íránu*. Praha: Orbis.
- Krejčí, Jaroslav (1993): *Civilizace Asie a Blízkého východu: Náboženství a politika v souhře a střetání*. Praha: Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum.

- Křikavová, Adéla (1979): A Contribution to the Question of the Formation of the Kurdish Nation. *Archiv orientální*, roč. 47, č. 3, s. 145–160.
- Oběti ohněm: Výběr z památek staroíránské a středoíránské literatury* (1985). Praha: Odeon.
- Rypka, Jan a kolektiv (1963): *Dějiny perské a tážické literatury*. 2. vydání. Praha: Československá akademie věd.
- Areál předkolumbovské Ameriky**
- Anton, Ferdinand (1973): *Die Frau im alten Amerika*. Leipzig: Edition Leipzig.
- Benson, Elizabeth P. (1972): *The Mochica: A Culture of Peru*. New York: Praeger.
- Burland, Cottie A. (1975): *Amerika před Kolumbem*. Praha: Mladá fronta.
- Bushnell, Geoffrey Hext Sutherland (1970): *Umění staré Ameriky*. Praha: Odeon.
- Coe, Michael D. (1994): *Mexico: From the Olmecs to the Aztecs*. London: Thames and Hudson.
- Fagan, Brian M. (1991): *Kingdoms of Gold, Kingdoms of Jade: The Americas before Columbus*. London: Thames and Hudson.
- Hagen, Victor Wolfgang von (1963): *Říše Inků*. Praha: Orbis.
- Hemming, John (1977): *Dobytí říše Inků*. Praha: Odeon.
- Kann, Peter – van Bussel, Gerard W. (1996): *Erotische Kunst des alten Peru: Sinnlich-übersinnlich*. Wien: Museum für Völkerkunde.
- Kašpar, Oldřich (2002): Předkolumbovská Amerika z antropologické perspektivy (Karibská oblast, Mezoamerika, Andský areál). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 8. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kašpar, Oldřich – Mánková, Eva (1999): *Dějiny Mexika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Kašpar, Oldřich – Vrhel, František (1985): *Etnografie mimoevropských oblastí: Amerika. I. Jižní Amerika*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Kašpar, Oldřich – Vrhel, František (1986): *Etnografie mimoevropských oblastí: Amerika. II. Mezoamerika*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Katz, Friedrich (1989): *Staré americké civilizace*. Praha: Odeon.
- Kauffmann-Doig, Federico (1976): *Manual de Arqueología Peruana*. Lima: Ediciones Peisa.
- Klápšřová, Kateřina – Krátký, Čestmír J. (2001): *Encyklopedie bohů a mýtů předkolumbovské Ameriky: Mexiko a Střední Amerika*. Praha: Libri.
- Moseley, Michael E. (1992): *The Incas and Their Ancestors: The Archaeology of Peru*. London: Thames and Hudson.
- Polišenský, Josef a kolektiv (1979): *Dějiny Latinské Ameriky*. Praha: Svoboda.
- Stone-Miller, Rebecca (1965): *Art of the Andes: From Chavín to Inca*. London: Thames and Hudson.
- Thompson, John Eric Sidney (1971): *Sláva a pád starých Mayů*. Praha: Mladá fronta.
- Townsend, Richard F., ed. (1992): *The Ancient Americas: Art from the Sacred Landscapes*. Chicago – München.
- Vaillant, Georges (1974): *Aztékové: Původ, vzestup a pád národa Aztéků*. Praha: Orbis.
- Vrhel, František (2003): Předkolumbovské literatury: Témata, problémy, dějiny. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 14. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Willey, Gordon R. (1971): *An Introduction to American Archaeology. Vol. 1. North and Middle America; Vol. 2. South America*. Englewood Cliffs (New Jersey): Prentice Hall.
- Areál starověkého Egypta**
- Assmann, Jan (2001): *Ma'at: Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten*. München: Verlag C. H. Beck.

- Málek, Jaromír (2003): *Egypt: 4000 Years of Art*. London: Phaidon.
- Pérez Arroyo, Rafael (2003): *Egypt: Music in the Age of the Pyramids*. Madrid: Editorial Centro de Estudios Egipcios.
- Reeves, Nicholas (2001): *Akhenaten: Egypt's False Prophet*. London: Thames and Hudson.
- Roth, Silke (2002): *Gebieten aller Länder: Die Rolle der königlichen Frauen in der fiktiven und realen Aussenpolitik des ägyptischen Neuen Reiches*. Freiburg – Göttingen: Universitätsverlag – Vandenhoeck & Ruprecht.
- Shaw, Ian (2003): *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press.
- Strouhal, Eugen (1989): *Život starých Egyptanů*. Praha: Panorama.
- Vachala, Břetislav (1992): *Moudrost starého Egypta*. Praha: Knižní podnikatelský klub.
- Vachala, Břetislav (1994): *Pověsti a legendy faraónského Egypta*. Praha: Knižní podnikatelský klub.
- Vachala, Břetislav (2000): *Nejstarší literární texty v nekrálovských hrobkách egyptské Staré říše*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana, Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Vachala, Břetislav (2001): *Starí Egyptané*. Praha: Libri.
- Vachala, Břetislav (2003): *Milostné písně starého Egypta*. Praha: Set Out.
- Vachala, Břetislav (2005): Abúsír – staroegyptské královské pohřebiště. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 27. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Verner, Miroslav (1994): *Ztracené pyramidy, zapomenutí faraoni: Abúsír*. Praha: Academia.
- Verner, Miroslav (1997): *Pyramidy: Tajemství minulosti*. Praha: Academia.
- Verner, Miroslav – Bareš, Ladislav – Vachala, Břetislav (1997): *Ilustrovaná encyklopedie starého Egypta*. Praha: Karolinum.
- Areál starověkého Předního východu**
- Andresen, Carl (1965): *Lexikon der alten Welt*. Zürich – Stuttgart: Artemis-Verlag.
- Bardtke, Hans (1988): *Příběhy ze starověké Palestiny*. Praha: Orbis.
- Bič, Miloš (1979): *Stopami dávných věků: Mezi Nilem a Tigridem*. Praha: Vyšehrad.
- Bič, Miloš (1986): *Ze světa Starého zákona, I*. Praha: Vyšehrad.
- Bottéro, Jean (2005): *Nejstarší náboženství: Mezopotámie*. Praha: Academia.
- Burian, Jan – Oliva, Pavel. (1984): *Civilizace starověkého Středomoří*. Praha: Svoboda.
- Duchovní prameny života: Stvoření světa ve starých mýtech a náboženstvích* (1997). Praha: Vyšehrad.
- Freydank, Helmut – Reineke, Walter, F. – Schetelich, Maria – Thilo, Thomas (1985): *Erklärendes Wörterbuch zur Kultur und Kunst des Alten Orients: Ägypten, Vorderasien, Indien, Ostasien*. Hanau: Dausien.
- Garbini, Giovanni (1971): *Starověké kultury Předního východu*. Praha: Artia.
- Hrouda, Barthel, ed. (1991): *Der alte Orient: Geschichte und Kultur des alten Vorderasien*. Gütersloh.
- Hruška, Blahoslav (1987): *Pod babylonskou věží*. Praha: Práce.
- Hruška, Blahoslav (1995): *Kultovní život starého Sumeru*. Praha: Orientální ústav Akademie věd ČR.
- Klíma, Josef (1976): *Lidé Mezopotámie: Cestami dávné civilizace a kultury při Eufratu a Tigridu*. Praha: Orbis.
- Klíma, Josef (1979): *Nejstarší zákony lidstva: Chammurapi a jeho předchůdci*. Praha: Academia.
- Klíma, Josef (1985): *Zákony Asýrie a Chaldeje. Pokračovatelé Chammurapiho*. Praha: Academia.

- Krejčí, Jaroslav (1993): *Civilizace Asie a Blízkého východu: Náboženství a politika v souhrně a střetání*. Praha: Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum.
- Mellaart, James (1978): *Earliest Civilisations of the Near East*. London: Thames and Hudson.
- Mýty staré Mezopotámie: Sumerská, akkadská a chetitská literatura na klínopisných tabulkách* (1977). Přeložili Blahoslav Hruška, Lubor Matouš, Jiří Prosecký a Jana Součková. Praha: Odeon.
- Ohrtmann, Winfried (1974): *Das alte Orient*. Propyläen Kunstgeschichte, vol. 18. Berlin: Propyläen Verlag.
- Oppenheim, A. Leo (2001): *Starověká Mezopotámie. Portrét zaniklé civilizace*. Revidované vydání doplnila Erica Reiner. Praha: Academia.
- Pecha, Lukáš (2006): *Babylonie*. Edice Stručná historie států. Praha: Libri.
- Pět svátečních svitků* (1958). Přeložil Stanislav Segert, přebásnil Jaroslav Seifert. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění.
- Prosecký, Jiří (1995): „*Královské knihy*“ *staré Mezopotámie*. Praha: Orientální ústav Akademie věd ČR.
- Prosecký, Jiří (1995) *Prameny moudrosti: Mudroslovná literatura staré Mezopotámie*. Praha: Oikúmené.
- Prosecký, Jiří, ed. (1999): *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha: Libri.
- Prosecký, Jiří – Hruška, Blahoslav – Součková, Jana – Břeňová, Klára (2003): *Encyklopedie mytologie starověkého Předního východu*. Praha: Libri.
- Roaf, Michael (1990): *Cultural Atlas of Ancient Mesopotamia and the Ancient Near East*. New York – Oxford: Blackwell.
- Roaf, Michael (1998): *Svět staré Mezopotámie a starověkého Blízkého východu*. Praha: Knižní klub.
- Rogerson, John (1996): *Svět bible: Kulturní atlas*. Praha: Knižní klub.
- Sasson, Jack M., ed. (1995): *Civilizations of the Ancient Near East*. Volume I–IV. New York: Charles Scribner's Sons, Simon & Schuster Macmillan.
- Slovník: Judaismus, křesťanství, islám* (1994). Praha: Mladá fronta.
- Součková, Jana (1979): *Starověký Přední východ*. Praha: Mladá fronta.
- Starý Zákon: Překlad s výkladem* (1979). Svazek 10: *Příslaví, Kazatel, Píseň*. Praha: Kalich.
- Werner, Karel (2002): *Náboženské tradice Asie: Od Indie po Japonsko. S přihlédnutím k Přednímu východu*. Brno: Masarykova univerzita.
- Areál střední Asie**
- Atwood, Christopher (2004): *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. New York: Facts on File.
- Bawden, Charles R. (1969): *The Modern History of Mongolia*. London: Kegan Paul.
- Berger, Patricia – Bartholomew, Terese Tse (1995): *Mongolia: The Legacy of Chinggis Khan*. London – San Francisco: Thames and Hudson.
- Bělka, Luboš (2001): *Tibetský buddhismus v Burjatsku*. Brno: Masarykova univerzita.
- Buell, Paul D. (2003): *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*. Lanham (Maryland): Scarecrow Press.
- Grollová Ivana – Zikmundová Veronika (2001): *Mongolové – pravnucci Čingischána*. Praha: Triton.
- Heissig, Walther – Müller, Claudius C. (1989): *Die Mongolen*. Innsbruck: Pinguin-Verlag.
- Humphrey, Caroline – Sneath, David (1996): *Culture and Environment in Inner Asia*, 1.–2. Cambridge: White Horse Press.
- Hyer, Paul – Jagchid, Sechin (1979): *Mongolia's Culture and Society*. Boulder (Colorado): Westview Press.
- Miller, Robert J. (1959): *Monasteries and Culture Change in Inner Mongolia*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

- Morgan, David (1986): *The Mongols*. London: Basil Blackwell.
- Roux, Jean-Paul (2007): *Dějiny střední Asie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Rupen, Robert A. (1964): *Mongols of the Twentieth Century*, 1.–2. Bloomington: Indiana University.
- Sabloff, Paula L. W., ed. (2001): *Modern Mongolia: Reclaiming Genghis Khan*. Philadelphia: University of Philadelphia Museum of Archaeology and Anthropology.
- Sanders, Alan J. K. (2003): *Historical Dictionary of Mongolia*. Lanham (Maryland): Scarecrow Press.
- Sinor, Denis (1990): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Talbotová-Riceová, Tamara (1973): *Staré umění střední Asie*. Praha: Odeon.
- Weatherford, Jack (2006): *Čingis chán a utváření moderního světa*. Praha: BB/art.
- Xenofontov, Gavriil (2007): *Sibiřští šamani a jejich ústní tradice*. Praha: Argo.
- Areál tibetský**
- Beer, Robert (2005): *Symboly tibetského buddhismu*. Praha: BB/art.
- Bělka, Luboš (2006): *Buddhistická eschatologie – Šambhalský mýtus*. Brno: Masarykova univerzita.
- Cybikov, Gonbožab Cebekovič (1987; 2001): *Cesta k posvátným místům Tibetu. Podle deníků vedených v letech 1899 až 1902*. Praha: Vyšehrad, 1987; Praha: Argo, 2001.
- David-Neel, Alexandra (1931; 1970): *Initiations and Initiates in Tibet*. London: Rider & Co.
- Deshayes, Laurent (1997): *Histoire du Tibet*. Paris: Fayard.
- Dowman, Keith (1997): *The Sacred Life of Tibet*. London: Thorsons.
- French, Patrick (2004): *Tibet, Tibet: Historie ztracené země*. Praha: BB/art.
- Gruschke, Andreas (2000): *Tibetské mýty a legendy*. (Edice Historie, sv. 7.) Praha: Volvox globator.
- Hoffmann, Helmut (1975): *Tibet. A Handbook*. (Oriental series 5.) Bloomington: Indiana University Asian Studies Research Institute.
- Jeho Svatost XIV. dalajlama [Tändzin Gjamcho] (1992): *O Tibetu a tibetském buddhismu*. Praha: Panorama a Buddhistická společnost.
- Kolmaš, Josef (2002): Tibet z antropologické perspektivy. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 11. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kolmaš, Josef (2003): Smrt a pohřbívání u Tibeťanů. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 12. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kolmaš, Josef (2003): První Evropané ve Lhase (1661) (Kircherovo résumé Grueberovy cestovní zprávy. Latinský text a český překlad). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 16. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kolmaš, Josef (2004): *Tibet: Dějiny a duchovní kultura*. Praha: Argo.
- Kolmaš, Josef (2004): *Suma tibetského písemnictví*. Praha: Argo.
- Li Tieh-Tseng (1960): *Tibet: Today and Yesterday*. New York: Bookman Associates.
- Lopez, Donald S., Jr. (2003): *Příběh buddhismu. Průvodce dějinami buddhismu a jeho učením*. Brno: Barrister & Principal.
- Maraini, Fosco (2004): *Skrytý Tibet*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Richardson, Hugh Edward (1962): *Tibet and Its History*. London: Oxford University Press.

- Snellgrove, David – Richardson, Hugh Edward (1968): *A Cultural History of Tibet*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Sönám Gjalčchän (1998): *Zrcadlo králů. Tibetská kronika 14. století*. Praha: Vyšehrad.
- Stein, Rolf Alfred (1962): *La civilisation tibétaine*. Paris: Dunod.
- Svět tibetského buddhismu* (1996). Praha: Brabapress – Slovart.
- Tändzin Gjamccho (1990): *Úvod do buddhismu*. Praha: Agentura Radost.
- Tändzin Gjamccho (1992): *Svoboda v exilu: Autobiografie 14. dalajlamy*. Praha: Práh.
- Tändzin Gjamccho – Carrière, Jean-Claude (1996): *Síla buddhismu*. Praha: Mladá fronta.
- Tarthang Tulku (2006): *Starověký Tibet*. Praha: Nakladatelství Vyšehrad.
- Tibetská kniha mrtvých. Bardo thödol (Vysvobození v bardu skrze naslouchání)* (2002). 6. vydání. Praha: Argo.
- Waddell, Lawrence Austine (1934): *The Buddhism of Tibet or Lamaism*. 2nd ed. Cambridge: W. Heffer and Sons.
- Žagabpa, Wangčhug Dedän (2000): *Dějiny Tibetu*. Z angličtiny přeložil Josef Kolmaš. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Areály celého světa**
- Andresen, Carl (1965): *Lexikon der alten Welt*. Zürich – Stuttgart: Artemis-Verlag.
- Askew, Kelly – Wilk, Richard R., ed. (2002): *The Anthropology of Media*. Blackwell Readers in Anthropology, 2. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Barker, Graeme (1999): *Companion Encyclopedia of Archeology*. London – New York: Routledge.
- David, Nicholas – Kramer, Carol (2001): *Ethnoarcheology in Action*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Dove, Michael R. – Carpenter, Carol, eds. (2007): *Environmental Anthropology*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Edelman, Marc – Haugerud, Angélique (2004): *The Anthropology of Development and Globalization: From Classical Political Economy to Contemporary Neoliberalism*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Ember, Carol R. – Ember, Melvin, eds. (2004): *Encyclopedia of Medical Anthropology: Health and Illness in the World's Cultures*. Vol. 1. Topics. Vol. 2. Cultures. New York: Springer.
- Ember, Melvin – Ember, Carol R. (2002): *Encyclopedia of Urban Cultures: Cities and Cultures around the World*. 4 vols. Sanbury (Connecticut): Grolier.
- Fogelson, Raymond D. – Adams, Richard Newbold (1977): *The Anthropology of Power: Ethnographic Studies from Asia, Oceania, and the New World*. New York: Academic Press.
- Hicks, Dan – Beaudry, Mary Carolyn, eds. (2006): *The Cambridge Companion to Historical Archeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holden, Lynn A. (2000): *Encyclopedia of Taboos*. London: ABC-CLIO.
- Channa, Subhadra M., ed. (1998): *Cultural Anthropology: Explorations of Behaviour and Meaning Systems*. New Delhi: Cosmo Publications.
- Channa, Subhadra M., ed. (1998): *Medical Anthropology: Health, Healers and Culture*. New Delhi: Cosmo Publications.
- Inda, Jonathan Xavier – Rosaldo, Renato, eds. (2007): *The Anthropology of Globalization: A Reader*. Blackwell Readers in Anthropology, 1. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Jurmain, Robert – Kilgore, Lynn – Trevathan, Wenda (2005): *Introduction to Physical Anthropology*. Belmont (California): Thomas Wadsworth.
- Kipfer, Barbara Ann (2000): *Encyclopedic Dictionary of Archaeology*. New York: Kluwer Academic/Plenum.
- Kipfer, Barbara Ann (2007): *Dictionary of Artifacts*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.

- Lambek, Michael, ed. (2001): *A Reader in the Anthropology of Religion*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Lee, Richard Borshay (1999): *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levine, Robert – New, Rebecca (2007): *Anthropology and Child Development. A Cross-Cultural Reader*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Levinson, David H., ed. (1991–1996): *Encyclopedia of World Cultures*. 10 vols. New York: Hall – London: Prentice Hall International.
- Low, Seta M. – Lawrence-Zúñiga, Denise (2003): *The Anthropology of Space and Place*. Blackwell Readers in Anthropology, 4. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Moore, Sally F., ed. (2004): *Law and Anthropology: A Reader*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Morphy, Howard – Perkins, Morgan (2006): *The Anthropology of Art: A Reader*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Nash, June, ed. (2004): *Social Movements. An Anthropological Reader*. Blackwell Readers in Anthropology, 7. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Nugent, David – Vincent, Joan, eds. (2006): *A Companion to the Anthropology of Politics*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Oxfordský slovník světových dějin* (2005). Praha: Academia.
- Parkin, Robert – Stone, Linda, eds. (2003): *Kinship and Family*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Pavelka, Jiří – Pospíšil, Ivo (1993): *Slovník epoch, směrů, skupin a manifestů*. Brno: Georgetown.
- Peterson, Anna Lisa (2001): *Being Human: Ethics, Environment, and Our Place in the World*. Berkeley: University of California Press.
- Robertson, Jennifer, ed. (2004): *Same-Sex Cultures and Sexualities*. Blackwell Readers in Anthropology, 6. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Sharma, Aradhana – Gupta, Akhil, eds. (2005): *The Anthropology of the State*. Blackwell Readers in Anthropology, 9. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Scheper-Hughes, Nancy – Bourgois, Philippe, ed. (2003): *Violence in War and Peace*. Blackwell Readers in Anthropology, 5. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Theuvs, Frans (2000): *Rituals of Power: From Late Antiquity to the Early Middle Ages*. Leiden – Boston: Brill Academic Publishers.
- Torres, Rodolfo D. – Mirón, Louis F. – Ina, Jonathan Xavier (1999): *Race, Identity, and Citizenship: A Reader*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Vincent, Joan, ed. (2002): *The Anthropology of Politics: A Reader in Ethnography, Theory and Critique*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Watson, James L. – Caldwell, Melissa L., eds. (2004): *The Cultural Politics of Food and Eating: A Reader*. Blackwell Readers in Anthropology, 8. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Winthrop, Robert H. (1991): *Dictionary of Concepts in Cultural Anthropology*. London: Greenwood Press.